

147.
Aradi Vésznapok.

Margitfalvi Margitay Gábor

1848—49. honvédmérnök-kari őrnagy

EMLEKIRATI.

Sajtó alá rendezte és kiadta

NAGY IZSÓ.

Margitfalvi Margitay Gábor arcképével.

BUDAPEST,

Légrády testvérek

1890.

ARADI VÉSZNAPOK.

MARGITFALVI MARGITAY GÁBOR

1848—49. HONVÉDMÉRNÖKKARI ŐRNAGY

EMLÉKIRATAI.

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS KIADTA

NAGY IZSÓ.



BUDAPEST,
LÉGRÁDY TESTVÉREK

1890.

Csakhoggy éltem akkor, mikor
Nagy Damjanics járt a földön,
Majd e tengő napokat most
Valahogyan csak eltöltöm.

—

Jövő fénye és a multnak
Csillagása, mindaz sem mi . . .
Mi láttak csak, mi tudjuk csak,
Hogy a magyar mi tud lenni.

Tóth Kálmán.



230465





Előszó.

Az ember rendeltetése a tökéletesedés.

E czél felé törekedésben küzd az emberiség az évezredek hosszú során; s miért van mégis, hogy e küzdelemben aránylag oly kevésbé halad a teljes földi boldogság felé?

Az emberi önző indulat ennek az oka úgy az anyagi, mint a szellemi téren.

Mily keveseknek adatott az a közlő indulat, mely fűti a jótékonytságot s a közjóra ható tetteket!

Nemde tehát csak gátjai az előhaladásnak, kik az anyagiság érzetében mindent maguknak szereznek; gátjai azok, kik a tudomány terén csak maguknak gyűjtenek. Mindkettő fősvény egyaránt. Pedig a tudomány nem olyan, mint a pénz! A tudomány mindnyájunké, s ki azt véka alá rejti, talán bűnösebb amazoknál.

Ezen elvek által vezéreltettem akkor, midőn az 1889. év szept. hó 21. napján elhunyt margitfalvi Margitay Gábor emlékiratait sajtó alá rendezni czélomul kitűztem, hogy ebből az utókor

okulhasson és tanulhasson igaz, önzetlen és lángoló hazaszeretetet.

Több egy harmad századánál, hogy amaz örök emlékezetű nagy idők, az 1848—49-iki elenyészhetetlen fényben ragyogó, de a negyedfél századon át romboló camarilla cselszövényei miatt oly siralmas véget ért dicső napok végképen eltűntek, és azok, kik ezen kornak dicsőségét és nyomorait átélték, ma már oly kevesen vannak, hogy azon nagy események emlékei már mindinkább és inkább kihaló félben vannak.

Igaz ugyan, hogy az 1848—49-iki nagy idők eseményeit sok avatott toll ismertette már, és azok, melyek M. Margitay Gábor saját tapasztalatai és részvéte után itt elősoroltatnak, amazoknak csak egy jelentékeny szakaszát képezik; mégis miután e nagyszerű nemzeti drámának minden legkisebb részlete megérdemli, sőt szükséges, hogy feledésbe ne menjen, mindazt, mit Margitay, mint résztvevő és szereplő tapasztalt, itt ezen könyvben egyszerűen bár, de híven az olvasó elé terjeszteni kötelességemnek ismerem.

Ezek után pedig kedves kötelességet teljesítve, köszönetet mondok Szentgyörgyi Dénes tanító úrnak azon munkásságáért, a melylyel engem ezen mű kiadhatóságában készséggel támogatni sziveskedett.

Maros-Vásárhelyt, 1890. márczius hóban.

Nagy Izsó,
kiadó.

KLAPKA GYÖRGY tábornok

egyik levelében e műről így nyilatkozik.

Margitay Gábor 1848/9. honv. mérnökkari őrnagynak «Aradi Vésznapok» cz. feljegyzései az utolsó magyar szabadságharcnak egyik legérdekesebb szakaszát — az aradi eseményeket, az aradi várak ostrom alatti és annak a magyarok által történt bevételé utáni időben, egészen az 1849. évi októberi gyásznapokig tárgyazzák.

Margitay szemtanuja volt ezen eseményeknek, ő ezeket mint lelkes hazafi oly élénk színekben, oly híven és igazán írja le, hogy valóban nagy kár volna, ha ezen feljegyzések a feledékenységnek esnének áldozatul és köztudomásra nem hozattatnának.

Reményem is, hogy találkozni fog kiadó, ki ezen mulasztásnak elejét venni és az elhunyt hazafinak és működésének ezen szerény emléket szentelni fogja.

Budapesten, 1890. márczius 4-én.

Klapka György.



Előismertetésül.

Nevem Margitfalvi Margitay Gábor; születtem debreczeni eredetű M. Margitay István s tordai Ilyés Juliánna szülőimtől 1810-ben Hajdu-Hadházon, megkereszteltetésem azonban Hajdu-Böszörmény kerületi fővárosban történt, hol ez időben atyám ref. lelkész volt. Egyuttal megjegyzem, hogy atyám, mint korának nagyhirű s a ref. közönség által általában «Arany-száju szent János»-nak nevezett egyházi szónoka és lelkésze, vetekedve volt a megye legelső ref. egyházai által lelkészül meghíva s egymásután Gaborján, H.-Hadház, H.-Böszörmény, Ér-Diószeg s végre N.-Léta városok által megnyerve, ez utóbbiban halt el 1832-ben. 1828-ban még Debreczen város is meghívta lelkészének, de ezt hajlott kora miatt nem fogadta el. Emlékét világi és papi dolgozatain, felsőbb megbízásra általa készült s ma kéziratban közkézen forgó iskolai könyveken, akkori hirlapokban s anyakönyvben jegyzett necrologokon kívül, a nagy-létai ref. templom falába illesztett márvány sírtábla tartja fenn, s legközelebbiről azon alapítvány, melyet az 1877-ik év tavaszán nőtlenül elhalt legidősebb fia, M. Margitay István idősb testvérem, debreczeni orvostudor, (a Magyar Akadémia, a debreczeni főiskola stb. számára hagyott) tetemes összegeken kívül a fentebbi egyházak

mindenkébe atyánk nevére tett. Családom régi nemességgel bír, melyet legutóbb Báthori Kristóf erdélyi fejedelem 1581-ben «nova donatio»-val csak megerősített, adván a régibb helyett a ma már csak családi ereklyeként őrzött azon kettős — egymásra helyezett — paizsu nemesi czimert, mely a régibbet takarva, mint «Insigne ab inmemoriali tempore nobilis familia Margitay de Margitfalva» stb. szól. Családom ősi fészke eredetileg Bihar- és Szabolcsmegye, később innen kizavartatva, mint menekült, Erdélyben Közép-Szolnokmegye volt, melyben a «nova donatio»-t nyert egyik ős, M. Margitay Demeter, mint a már rég kihalt, de akkor roppant vagyonnal és szereppel bírt Jakcsy főuri család «bonorum et iurium director» telepedett vala meg, s onnan származott újra át és vissza a politikai villongások közt Biharba, Szabolcs- és Zemplénmegyébe, hol tagjai ma is birtokosok.

Én a bihari ágból való vagyok, melynek Debreczen város volt men- és törzs-lakhelye, s melyből valók voltak: M. Margitay Péter debreczeni ref. püspök is 1618-ban, Margitay István, Margitay György s többen, kik Debreczen város történetében jelentékeny szerepet is vittek a mult, villongós időkben.*

Elemi iskoláimat biharmegyei Ér-Díószeg városban — hova atyám 1812-ben a ref. lelkészi állomásra hivatott — az akkor virágzásban volt ref. particulare gymnasiumban kezdettem meg, hol idősb két fivérem is tanult s velök Kis Pál, volt 1848—49-iki honvédtábornok is, ki a török kiűzése után odatelepült egyik görög kereskedő: Kis Györgynek volt a fia, s Díósze-

* Lásd Szűcs István «Debreczen történelme.»

gen kezdett iskoláinak folytatása végett később Nagy-Váradra vitetvén, ott mint tanuló deák katonának csapott fel.

Én 1821-ben váltam meg először a szülői háztól és már ekkor biharmegyei Nagy-Léfa városból, mint gyermek a Szepességre, Iglóra adattam «német szó»-ra, honnan pár év múlva hazakerülvén, az 1824. évben Debreczenben a ref. főiskola — collegium — tanítványa lettem. Az ott 1824-től 1833-ig végzett alsóbb és felsőbb tanulmányaim után, a gyermekségem óta különös kedvteléssel tanult s a debreczeni és később a pesti rajztanodákban tanodailag gyakorolt, főképp építészeti rajzbeli ügyességem folytán az építészeti és mérnöki szakmára lett hivatásomat követve, epályám tanfolyamát az 1833., 36. és 41. években, több magán és nyilvános ilyenmü intézetben történt gyakorlat és tapasztalat szerzése mellett a pesti kir. egyetemen végeztem. Működésemre nézve megemlítem a Pesten akkor nagyhírű Hild építész irodájában volt alkalmazásomat s a képfaragászatban a pesti muzeum építészeti ékítéseit végzett Pollák építész, Dörner nevű szobrász műtermében való iskoláztatásomat, hol a muzeumhoz készült oszlop-fejezetek közül egy pár az én kezem müve. Meg kell itt jegyeznem, hogy ez időben nem volt ám hire-hamva sem Pesten-Budán semmiféle műegyetemnek, s az építészetre hivatott egyén ezt saját vas-szorgalma által, magán uton német és deák nyelven s a fennirt gyakorlat s önsegély által fejlesztett tehetsége folytán tehette magáévá. Így nyertem én is képesítésemet, mint mérnöki pályát végzett egyén, 9 évi tanulás és gyakorlat után.

Életem ezen szakából nem mulaszthatom el meg-

említeni azt, hogy 1839—40-ben a pesti egyetem ifjusága közt nagy elkeseredést szült Kossuth bebörtönöztetése (honnan 1841. május 1-én szabadult ki), melynek kifolyása volt azon köztünk történt elhatározás is, hogy a szenvedő fogoly bús magányának némileg elviselhetőbbé teteléhez segédkezet nyujtsunk. Erre nem volt tehetségünkben más mód, mint az, hogy összetettünk néhány forintot s azon egy gyönyörű kaliczkat és 2 kanári madarat vettünk s ezt nagy engedelemkérés mellett beadtuk. Forradalmi életem lentebb következő végepizódjának könnyebb megértésére pedig szintén el kell e helyen mondanom, hogy az 1833—36. évek közt szerencsés alkalmam volt gyakorlati pályámat tapasztalás útján gr. Batthyányék Baranyamegyében fekvő, híres siklósi vára, az ország egyik jeles rácz temploma és a pécsi nagyhirű régi Bazilika ujitási, átalakítási építésénél résztvett Widack nevű akadémiai építész, szobrász és festész keze és vezetése alatt is fejleszthetni. Ezalatt ismerkedtem meg a siklósi uradalom akkori mérnöke, Csorba Jánossal, ki engem mindig «ezermester»-nek nevezett s rajzbeli működésemet sokszor igénybe vette, sőt 1835—36-ban mérnöki gyakornokul is alkalmazott. A vele való szoros ismeretségemet azért kell felhoznom, mert későbbi életem egyik legnevezetesebb momentumában végzetszerű tényező volt. Budai tartózkodásom alatt történt, hogy az akkori m. kir. országos építészeti igazgató, Lechner, mint később megtudtam, báró Vay Miklós szeptemvir ajánlatára engem Budára magához hivatott s a tett értekezés után csakugyan a m. kir. országos építészeti igazgatóság által 1841-ben a nagyvárad ker. kir. építészeti hivatalhoz kir. épí-

tészeti rajzoló mérnökkép lettem alkalmazva, mivel ott az igazgató, néhai Huszár Mátyás, gyógyíthatlan betegsége miatt a szerfelett halmozott teendőket még a korán elhalt, nagy szakképzettséggel bíró derék Kosztka Lipót kir. segédmérnökkel együtt működve sem bírta elvégezni. Innen az 1847-iki nyár elején az aradi kir. ker. építészeti hivatalhoz ugyanily minőségben lettem áttéve.

Ez aradi hivatásomban ért az 1848-iki mozgalmas korszak. De ezt megelőzőleg mindenekelőtt fel kell hoznom egy jelenetet is, mely Aradra vonatkozó emlékezésem egyik leghívebben megmaradt, felejthetetlen, kedves epizódjaként tűnik fel még most is lelkem előtt, s mit 1847-iki augusztusban az akkoriban Aradon volt «nőtlen urak» leginkább kedvelt és látogatott étkező helyisége, a «Fehér kereszt»-tel átelleni «Nothnágel»-féle vendéglő nyújtott. Mitöbben, a polgári rend és hivatali személyzethez tartozó törzs-vendégek, az ebédlőnek egy külön asztalánál foglaltunk helyet, egy másik asztal pedig külön a rendes vendégekül megjelent katonatisztikaré volt. — Az a szomorú s annyi sérelmet okozott feszült viszony, mely akkor a császári katonát a polgári elemtől elválasztá, nem volt annyira kedélyes, hogy az egymásközi szorosabb ismeretségnek legkevésbé is alapot kölcsönözhetett volna, s köztünk ez étteremben annál is inkább nem, mert mi pont 12 órákor ültünk ebédhez, a tisztikar pedig 1 órákor; így, bár egy teremben, egy légkörben és egyenlő étkezésben osztagoztunk: csak hideg távolból, egymásnak hátat fordítva, gyönyörködhattunk a kölcsönös látáson túl nem terjedt ismeretségben. Ismertük egymást képen — látásból. Augusztus hónapnak 29-ik napján

üresen maradt a tisztikari asztal, tudja isten, hol maradtak mindannyian; mi szokott ebédünket végezve s beszélgetve ültünk terítékeink előtt, midőn betoppan a terembe egy daliás termetű, borotvált arczú, martialis alak ünnepélyes polgári öltönyben, az egyik gomblyukban virággal, hófehér mellénnyel, nyakkendővel és keztyűsen. Az arcz ismerős volt, de az öltözék nem. Többször láttuk őt a túlsó asztalnál. Midőn a vendéglőshöz, mint látszott, sürgősen intézett rövid rendelkezés után kimenőben volt, felénk fordulva kissé megállott: «Urak!» — szól hozzánk erős, határozott hangon — «én Damjanics kapitány vagyok, úgy hiszem ismernek, mint e terem, ez asztal — ezzel a tiszti asztalra mutatott — többszöri vendégét. Én megnősülök, holnap d. e. 10 órakor lesz az esküvőm. Ezennel meghívom Önöket, mint e társasztal vendégeit, esküvőm ünnepélyére.» Ezzel velünk kezét fogott; majd a jelenvolt vendéglőshöz fordulva, még egyszer, mint hallám, terítékekről tett rendelkezését megújítva, s egy «Elvárom önöket!» emlékeztetésül felénk, sietve eltávozott.

A következő perczben kezdett megnépesülni a tiszti asztal, de mindannyian diszbe öltözve jelentek meg. Mi távozáink. Másnap a Damjanics kapitánynak bájos arájával, Csernovics Emiliával tartott nagyfényű esküvőnek mi is tanui valánk a templomban, s bátran állíthatom, hogy gyönyörűbb pár, mint a hatalmas termetű, daliás vőlegény s hozzá méltó gyönyörű menyasszony, aligha lépett valaha azon templomoltára elé.

Még egyszer láttuk a boldog vőlegényt, mintegy pár nappal az esküvő után, midőn simándi paradi-

csomából Aradra berándulva, végszámadást tett a vendéglőssel, s hozzánk fordulva, melegen köszönte meg megjelenésünket. Ez volt végbúcsúja hozzánk. Többé itt őt nem láttuk, de igen a dicsőség útján. Én különösen, midőn az 1849-iki január utóján és február 1-ső napjaiban seregét átköltöztettem a Maroson, s végre az aradi várban, mint fájdalom, már ekkor törött lábú s e miatt ágyban szenvedő, de erélyes parancsnokot.





I. FEJEZET.

Az 1848-iki febr. 21-én Párisban kitört forradalom megrendíté Európa földjét. Az a csodálatos erő, mely egy isteni sugallatra megszállta egyszerre a népek millióit, az a hatalmas lelki «robúr», mely a szabadságszerető népek lánczra vert gondolatának bilincseit egy ütemre mintegy széttörte: ellenállhatatlanul ragadta magával Európa népeinek csaknem minden rétegét. Kigyúlt az emberi jogok nagy eszméjének forrongó Vezuvja s tüzet dobott az magyar hazánkra is, mely a rég nyomás alatt szenvedő kedélyekre gyújtó szikraként hatott s szent ügye iránti hevületének e legnemesebb aktusában egy emberré alakult az egész nemzet.

Rég ápolott óhaja: régi alkotmányos jogainak szabadsága V. Ferdinánd jó királyunk által törvényekben szentesítve lőn; a nemzeti független felelős kormány az átalakulás nagy reformját munkába vette, mely valamennyi hatóságnál széles e hazában lángoló hazafiságra talált. És e nagy mozgalom iránti lelkesedésben Arad város éppen nem maradt hátra, sőt új helyzetében, mint a különféle elemekkel bíró Bánát kulcsa, a legnehezebb szerep, a megpróbáltatások keresztüzének hősiei elviselését és kitartását a sors éppen neki juttatta, midőn a megfélemlített zsarnoki

hatalom megirigyelvén, mit isteni és emberi törvények szerint is az eszélyes bölcsesség, jogos igazság követelésére egy, népe boldogságát s ezzel saját érdekét szíven hordozó, hálás, jó fejedelem adott. A reactio hydrája legegélyebb Arad tövében ütötte fel fejét, melylyel élet-halálharczot kellett vívnia mindvégig.

A nemzeti kormány — az ellene eleinte titkon, majd nyilván szőtt ármányok között, a szentesített törvényekkel kezében — s sérthetlen jogainak szent érzetében, hatalmas intézkedéseket tett mindenütt. A nemzetőri intézmény e törvények alapján rögtön be lett hozva, mit roppant lelkesedéssel fogadott úgy Arad polgársága, mint általában az egész ország. A kétfejű szörnyállatok elrepültek; kaszárnyákban és hivatalokban mindenütt magyar czimer, magyar pecsét, magyar lobogó; a fekete-sárgát nemzeti szín váltotta fel. Folyt az átváltozás nagy műve minden ponton, s e lázas tevékenység folyamában Arad lett legelső forrpontja a hiteszegett kamarilla ármányai által jogtalanul megtámadott nemzeti ügy védmozgalmainak, melyekben ezen, annyi ellenséges elemek közé ékelt derék város minden lakosa, kicsinytől nagyig, s benne valamennyi hivatal személyzete magasztos lelkesedéssel állott ki a síkra. Ott voltam én is — az arádi kir. építészeti hivatal egyik tagja — közöttük. Az arádi kir. építészeti hivatal igazgató-főnöke ez időben Ságody főmérnök volt, de ő fent a kebelben lévén elfoglalva, helyettesül egy panszlavisztikus érzelmekkel szaturáltót nemzetiségű egyén volt leküldve, mint «substitutus», ki a bekövetkezett fordulattal sehogy sem tudván rokonszenvezni, mint afféle fanatikus Hurbán-imádó nemcsak a megrendelt magyar nemzeti szín, czímer

és pecsét hivatalos használatát s magyar levelezést tagadta meg, s nemcsak az új magyar kormány rendeleteinek szegült ellene buta módra, de a vezetése alatt állott hivatal személyzeténél a magyar érzelem bármily alakban való nyilvánítását s főkép a már sürgetett, sőt parancsolt nemzetőri fegyvergyakorlatokban való részvételt is egyenesen megtiltotta. Ebből aztán természetesen heves konfliktusok fejlődtek ki közöttünk, s a tisztelt subst. egyén csak akkor bámult aztán nagyot, midőn elvégre is e türhetlen botrányok miatt, felsőbb helyen tett panasz következtében, Vukovics Sebő kormánybiztos (1848. aug. 6-ról kelt) kemény rendeletéhez képest a temesvári m. kincstári igazgatóság által erős rendreutasítást kapott. Az én panszláv emberem rögtön más pieneszlára ugrott s a Vörösmarty tót diákjaként kapta magát s egyszerre a legnagyobb magyarrá lett: mindamellett azonban az ő ilyformán történt, meghunnyászkodásából kerekedett, ezen köpenyforgató magyarságában nem soká hagytak engem gyönyörködni a rohamosan fejlődött események.

A márcziusi napok, a híres 12 pontnak Pesten rögtönzött kikiáltása, ennek s ezzel a Petőfi «Talpra magyar» nemzeti dalának számtalan példányban már itt is közkézen forgásából eredett lelkesedés; majd Pesten szept. 28-án az új szentesített törvénybe ütköző hadparancsnokság átvételére s a nemzeti országgyűlés feloszlatására küldött Lamberg császári tábornagnak a feldühödt nép által a hajó-hidon történt széttépetése, lent Kikindán s körülöttünk a bácskai ráczok ellenünk fészkelődő mozgalma; keleten a Janku vadállati dühvel nekifogott vérengzéseiről szárnyaló hírek; majd a Bécsben okt. 6-án kitört lázadás; a

királynak Innsbruckba vonulása, Latour tábornok kivégeztetése, kit lámpaoszlopra akasztott fel a nekidühödt nép, a naponkénti gyorskocsik s diligence-k oldalára s ezek mellé ragasztott plakátokon meghozott hírek, a rohanó események egyre növekvő árja: mérhetlen izgalomban tartották az akkor mindjárt ellenességgé lett Bánát kulcsául szolgáló s erős császári őrséggel ellátott Ó-Arad lakosait s a szomszéd magyarlakta vidéket. A kétes jövő küszöbén állva, izgatott kedélynyugtalanság fogott el mindenkit, úgy a vidéken, mint benn a városban. Az iparos műhelyét, a kereskedő boltját, a tanuló iskoláit, a hivatalnok irodáját hagyta oda s tódult hírt hallani, lesni a közhelyek felé. A piacz, a nyilvános terek, kávéházak roppant embertömegek gyűlhelyévé váltak. Fő gyűpontja e csoportosulásoknak az akkor nagyhirű «Fehér kereszt» kávéház lőn, hol a reggeltől késő estig tömegesen nyüzsgő ezernyi nép a legmohóbb kíváncsisággal kapkodta, olvasta, várta és ostromolta a kávéház hirlapjait. Az akkori «Márczius 15», de főkép a «Pesti Közlöny» egyetlen magyar példányát, mit az elébb érkezett vendég kezébe vett, türelmetlenül várta már a második, ezt a harmadik, negyedik, ötödik s a csoportok egész sora, s végre ostrom alatt állott valamennyi lap; míg végre a hozzáférhetlenség zavara miatti láрма, szitok, követelődzés, boszús kifakadásokig fokozott türelmetlenség a legfőbb fokra hágván, közhatározattá lett, hogy a száz és százakra menő várakozók kielégíthetése végett egy rendes felolvasó választassék, ki a magyar hirlapokból a reggeli, délutáni és esti órákban nyilvános felolvasásokat tartson, kávéházi eltartással leendő díjazás mellett,

melyre közadakozás útján a szükséges alapot azonnal összehozták. E határozat nyomban foganatosítva is lett s a választás közfelkiáltás útján egyhangulag egy, az ügy iránt buzgó, jókinézésű, szolid és közhivatalbeli állásánál fogva ismert ifju egyénre esett, ki hosszabb idő óta buzgó látogatója volt naponkint a helynek s vendége a természetes asztalnak, melyen a hírlapok feküdtek; ki korán jőve, mindig első fért azokhoz, s ilyenkor mint prior tempore patior iure, birtokos a fenszóval tett olvasás meghallgatásával szokta megkínálni a megsajnálta várakozókat. Talán fognak még emlékezni az e nagy — és akkor főrangú — de később szomorú történeti névre jutott kávéház még élő akkori vendégei közül az eleven ifjúra, ki a nagy asztal tetejére hágva, erős mellalkatást tanúsító, hatalmas csengő hangon tartott értelmes, de a mellett tüzes s a tömeget az átérzett szenvedély és lelkesedés minden pházisain keresztül magával ragadott előadással festette a hírlapokban közlött eseményeket, sokszor szebben, jobban, hatásosabban, mint ahogy írva volt, az ezernemű szenvedélyek kitörő nyilatkozatai között. A naponkint mindinkább fesztöbb érdekléssel birt újdonságok, események s ezek hírre jutott közfelolvasása merő búcsujáró templommá avatá a helyet. Jött és ment, ki és be az egyre forrongó nép tarka vegyülete s tódult hallani a felolvasásokat, vitatkozni a nagyszerű fejlemények egymást érő tényein. A «Fehér kereszt» kávéháza ily módon nagy nevezetességre jutott, de nagy szállka volt később az ellenséges vár szemében, mely méltónak is látta, nem egyszer a vitatkozásokba hivatalanul és nyomatékosan bele diskurálni egy pár ágyú-

beli fontos argumentummal, melyeknek szomorú tanuja lett aztán többek közt a szétlőtt ártatlan asztal is.

Ámde ki ne ismerné az aradi polgárság dicső magatartását a bekövetkezett szomorú napok alatt? ama soha nem lankadt hős lelkesedést, a kilencz nyomasztó hónap alatti páratlan kitartást? a mondhatlan áldozatot, pusztulást kívánt hideg elszántságot? a véres küzdelmeket, öldöklő harcokat, miket mellette köröskörül s saját kebelében oly hősileg vívott, és vívni kellett? És midőn e fényes példát ragyogni látjuk a történet lángsorai közt: ne feledjük, hogy az aradi polgárság ama hazafias erényeinek, példátlan lelkesedésének és kitartásának fokozásához nem kevésbé járult ama «Fehér kereszt» kávéházbeli felolvasások buzdító, lelkesítő hatása, a helyzetnek és teendőknek azokból merített teljes és helyes ismerése.

Azonban nőtt az áradat; nem lehetett többé pusztán a hírek olvasásánál maradni. A kávéházi csoportosulások sem maradtak többé csak hallgató tömegeknek; a felolvasó is kimaradt; nem volt ki és kinek, hogy felolvasson. De nem is olvasott volna többé; nem ért rá, nagyobb dolgok vették igénybe tevékenységét. Fegyverbe öltözött mindenki s Arad csakhamar a tettek mezejére lépett. A nemzetőrség jókor szervezve lett 6 századdal, saját, mintegy 184 főből álló polgári s így hazafi tüzerekkel ellátva Pfliegel tüzér-százados parancsnok alatt, kik már 1848 előtt is tévén a várban rendes szolgálatot, kiválóan gyakorlott tüzerek s köztük Kún József, Schvartz, Pauli Antal, Filemon stb. kitűnően jelesek valának.

Miután azonban a várban egész szeptemberig a

városi nemzetőrséggel együtt felváltva tett szolgálatnak Berger osztr. várparancsnok által csakhamar bekövetkezett felmondásával az álarcz végkép leesett: a város, részint a naponként ellenségesebbé vált várral, részint a déli szomszédságból mindinkább fenyegető, sőt a nemzetőrségbe való beiratás ellen már nyílt lázadásban álló oláh és szerb falvak gyilkolás és rablásra fajult mozgalmaival szemben magát védelmi állásba tévén, Hajka Döme elnöklete alatt védbizottmányt állított fel, mely Máriássy János nemzetőr-ezredes és ide rendelt parancsnokkal egyetértve intézkedett. A védbizottmánynak ilyképpen való megalakulásával: én, ki hivatalos minőségemben élvezett szerény fizetésemnek egy tízedét (az 1848-iki p. ü. miniszterium 974/s. p. e. sz. elismervénye szerint is) már jóval előbb a haza oltárára felajánlottam, ki magamat az aradi nemzetőrség 3-ik századába soroztatva, külön hivatalos teendőim teljesítése mellett minden köz- és harci szolgálatot végeztem, most a közveszély növekedésével annál inkább nem késtem, még mindig a hivatalos kötelekek közt, e védbizottmánynak hazafias szolgálatomat önként minden díj nélkül felajánlani, melyet a város a 822/848. sz. alatt kelt okmány szerint kész szívvvel és elismeréssel fogadván, rögtön fontos hivatás és teendők elé lettem állítva.

Nevezetesen* miután a várban rendes őrséget tevő nemzetőri csapatot a városi polgárság nagy megütközésére, Bergel parancsnok kiutasította, a vár mindenki előtt teljesen elzáratott, védelmi állásba tetetett, továbbá a város felől az azt övező százados nyárfák kiirtásából keletkezett gyanus jelenségek, majd a városon, elfoglalási célból, átvonulni akaró, — de

Máriássy nemzeti őrpáncsnok által fegyveresen megátolt, azonban ellenkezésünk daczára is két órai várból be-, várból kiizengetés s alkudozás folytán tett megnyugtató kijelentések után bebocsátott — Leiningen-féle 700 főből álló császári katonaság, a már ellenséges várba lett bevonulása; a csatlakozás végett Versecz felől a közel Szt.-Miklósig, illetőleg Új-Aradra jött s már szintén ellenségünké vált Blomberg-féle császári uhlanus-ezrednek Aradot megrohanni s oda bevonulni akaró szándoka — mely azonban részünkről másfél ezernyi s utczánként jól felszerelt kész fegyveres által erélyes ellenállásra talált — és ezen kívül az Új-Aradon át, a vár fedezete alatt, ennek hadi és élelmi-szerekkel ellátása, s mindezekben hitesteget, veszedelmes ellenséggel szembe állíttatásunk nyilvánossága miatt, a vár és város közötti ellenségeskedés kitört. Ily előzmények után a városnak a vár által való ostromzárolása, decz. 7-én megkezdett ágyuztatása alatt és után — mint megelőzőleg is már — a köztem és Herr Ádám városi mérnök és nemzetőri tiszt között megosztott utczai torlaszolások és sánczolások rám néző munkálatainak vezetésével s a beletett őrség-telepek kezelésével lettem megbízva. A világosi oláh lázadás elnyomása végett Aradról kiindult sereggel, mint nemzetőr vettem annak tényeiben részt. Ezen, a Gaál László nemzetőri őrnagy. — később ezredes, majd tábornok — vezérlete alatt okt. 21-én éjjel kiindult s az ó-aradi nemzetőrség 3-ik, 5-ik századából, a békési nemzetőrség egy részéből, a csanádi önkéntes honvédek (300 fő) három századából álló sereg s a hozzánk csatlakozott nagyszámú (mintegy 2500) békési kaszás néppel okt. 22-én hajnalban ért Világos alá.

A fegyveres csapat Világos előtt — mintegy 1000 ölnyi távolra a várostól — a gyönyörű sík térnek az azt közepén átfolyó patak mentén elterülő lapályát uraló fensíkon, rohamszerű aktusra készen állítottatott fel 3 sorban, közepén az ágyúval, háta mögött jó közre a kaszás nép foglalt helyet. A világosi lapálytértség túl a patakon a városig terülő része — a felázadt csordanép tömege által volt előttünk belevpve. A közel és távoli oláh falvakban félrevert harangok kolompálása még nem hangzott el egészen, a 12—15 ezernyi tömeg gyülevész népség egyes csoportja még innen-onnan látszott, miként siet egyesülni, s midőn kevés vártatva készen lenni hitték magukat: iszonyu orditozások, idebb-odább rendnélküli ödöngések és puffogatások között — mint minövel a hajtóvadászokat szokták gyakorolni — nagy tömegben kezdének felénk közeledni. Mi mintegy 100 lépésre mentünk csatakeszen eléjük; ekkor «állj»-t vezényelt vezérünk. Az ellenséges népcsorda a patakon levő hidig haladt s ott megállott. Egyszerre csak csend lön; a nagszerű némaságba, mint az egyes, némi visszhangzó hangokból kiveheténk: tanakodtak a teendők felett. Azt hitték talán, hogy arra a borzasztó veréb-ijesztő lármára és orditozásra, puffogásra minden bizonynyal elfutunk, s hogy ez nem történt, sőt közelebb mentünk: most — mint látszott — e csodán kezdtek bámulni és tanakodni egy még nagyobb ilyenmő ijesztési mód kifejtésén. Csakugyan néhány percz múlva még egetrázóbb, éktelenül pokolibb kiabálások és puffogatások között kezdtek a hídra tolni, egymást kegyetlen taszigálások között biztatva. Nagy tömeg állott már a hídon és körötte; jobbról, balról kezdték

a csekély patakot is áthágni, nyomván az elől levőket a hátul levő nép roppant sokasága. Ekkor rendelet szerint kibontakozik Schwartz tüzer a középen rejtett ágyúval s tüzelésre vezényeltetik. Meglehetősen kíméllettel volt rendelve ezen első irányzás. Az első golyó a tömeg feje fölött sivított el s éppen a rendetlen csordanép hátuljába csapott le. Erre aztán ott hátul iszonyu zavar és jajgatás lett. Rögtön hátat fordított a buta tömeg s elhányva fegyverét, tarisznáját, csondráját, mindenét, eszeveszetten futott; utána rohant egymást törve, gázolva a hídra már fellépve volt corifeus had. Pár perczben alatt megürült az egész tér s már a másik perczben ezerével lehetett látni ott túl a meredek hegyoldalon: miként másztak, kapaszkodtak a megfutott támadók. Maradt azonban hátra egy csoport, — egyes szállingózó, sáppadásig rémült egyénekből álló, — mely már messziről fehér kendőket lobogtatva jött felénk, kegyelmet kérve, köztük több magyar, többnyire Világoson lakó iparos, kik állítólag őrizet között voltak kényszerítve a többivel résztvenni. A kegyelem megadatott; közénkbe vettük őket s így haladt a sereg a városnak, rémséges dolgokat beszélvén el útközben a kegyelmezett egyének.

Közvetlen a város előtt, a fő-utczával szemben, megálltunk. Mély csend uralkodott mindenfelé, s a legkisebb nesz sem volt hallható az üres, lakatlanul elhagyott városban; de semmi jel sem látszott, a hódolást jelentő fehér zászló sehol kitűzve, sem házon, sem tornyon. Pár ágyulövés tétetett be a városba, a toronyra, de a várt jel sehol nem tűnt elé. Ekkor oszlopokra osztva, felvont fegyverrel, óvatosan lépdeltetünk be a város fő-utczáján, minden oldal-utca tor-

kolata előtt vigyázó állást véve. Egyik ház padlásáról lövés történt reánk; rögtön megrohantuk azt, s a lövő, pisztolylyal kezében kapatva, agyonlövetett. Egyéb baj nem történt. Lassan feljutottunk a piacra, hol már ekkor a jobb érzelmű otthon maradtak panaszosai remegve, fehér kendőkkel kezükben vártak. Csakhamar megtelt a tér s a vészbiróság egy, ott közelben elfoglalt háznál rögtön összeült. Nehányat a corifeusok közül a szerte portyázó csapat kézre kerített s a panaszosok kihallgatása mellett és után Dunyo István hadbirói szereplése közvetítésével ott nyilvánosan stante pede kivégeztetett. A legfőbb bujtogató, házfeltörő, rabló bűnös, a világosi oláh bíró, jó eleve megszökött, elbujdosott háza népével együtt, ki tudja: merre, hová. Miután nem volt előkeríthető, minden található vagyona, háza s benne mindene, prédára lőn hocsátva és lefoglalva. E szomorú aktus végrehajtására éppen én lettem kirendelve egy, 25 főből álló fegyveres honvéd szakasszal s 80 kaszás lándzsással. Menetközben több, még pedig terhes állapotban levő s de jure patentált — tehát pardonképes — oláh nő jött iszonyú félelmek között, de telhetőleg elszántan elébünk szőlővel s egyébbel megrakott kosarakkal, megrohanó kézcsokolások, térdepelések között unszolva azok elfogadását. Csapatom, kivált a bundás atyafiak rútul kezdtek morogni, de minden morgás daczára se hagytam senkit hozzájuk nyúlni. Miután a kezökben levő kosarakat letéve távozni akartak, maradásra intettem s pénzzel kínáltam meg őket, mit vonakodtak elfogadni, de parancsomra végre földig hajló, nagy hálálkodások, csodálkozások és köszönetések között mégis elfogadták. A tett színhelyére érve, váltig ki-

vántam szigorú rendet tartani mindenben; de míg én a mellém rendelt honvéd irnokkal a holmikat irogattam össze, a szép méhes stb. feldulatott. Még most sem vagyok képes menekülni azon részint nevetséges, részint durva jelenet emlékeitől, midőn egy Bendegúz-képü kaszás atyafi egy felfogott s léppel telt kast — kizúdult egész méh-raj által kísérve — hoz és tart felém «tessék tiszt úr, egyék mézet» kínálással, megmutatván a módját is e különös traktának azáltal, hogy vagy 10, alátátott száj nyelte dulakodva a lecsurgott mézet, nem gondolva semmit a szegény méhsereg mérges üldözésével. Honvédek azonban intésemre rendbe hozták, a mint lehetett, a dolgot, s én este felé, összeírva az irandókat, beszámoltam küldetésem eredményével.

E közben beállott az éj. Nekem a többi tisztekkel együtt a Bohus-féle udvarban volt éji szállás kijelölve, de a mit én mivel szándékom volt az éjt átvirrasztani — igénybe nem vettem.

Ez óvatosság nem is esett egészen hiában. Híre jött ugyanis éjfél felé, hogy a császáriak uhlanus serege ez éjjel meg fog bennünket látogatásával tisztelni, illetőleg rohanni, sőt hogy Arad is nagyban fenyegetve van stb.

No hiszen volt is aztán zavar e miatt; a sötét éj leple alatt a nemzetőri tisztek közül sokan — többnyire családapák — hazafutottak. A sereg azonban postirozva és talpon volt a piacon egész éjen át s vele én is. Ekkor történt meg velem az, hogy én, ki helyt maradtam s a század teendőit végeztem, reggelre nemzetőri káplárból hadnagygyá lettem, mit azonban ezúttal s ezen éjen túl nem fogadtam el és nem viseltem.

Az éj igen zaklatott volt, de a mitől féltünk, a támadás, nem történt meg; annál inkább hittük tehát, hogy Arad van bajban, de erre nézve egy futár kedvező hírrel nyugtatott meg bennünket.

A szorongás közt töltött éj tehát elmúlt, s reggel az exequens sereg és vészbiróság Kovaszinczra ment, a lázadás tulajdonképeni fészkébe. Itt hasonló eljárás történt; a már kézre kerítve volt néhány lázadó főnök életével lakolt. Jellemző volt egyiknél az, hogy ő a fejére mondott halál-ítélet ellen, nemességére hivatkozva, appellált, s csak erőszakkal, fegyveres kéz alkalmazásával lett egy házfalhoz állítva, a hol agyonlővetett. Ha emlékezetem nem csal, Bálint volt a neve; mord, megbélyegzett egyén, s e lázadásban magyar házak kirablásában, kigyilkolásában stb. fővezető és gyilkos.

A kovaszinczi executió után indult a sereg tovább a Maros-vonalon Zarándba fel Zámig és nem Zámbo-ig, mint ezt Potemkin írta; onnan pedig, miután népünk e gyilkos oláh lázadást szító Nopcsa Elek kastélyát feldúlta s méltó felháborodását némileg lehűtötte, ment egész Brádig. Én pedig e nap, okt. 23-án este vett értesítés és rendelet folytán a fenyegetett Arad sánczolásainak s védműveinek rögtön leendő készítése végett Aradra tértem vissza.

A városnak a kivitt seregtől való megürülése alkalmát felhasználni törekvő várból nagyban és folyton történt ágyuzásában is nyilatkozó gyanús és fenyegető mozgalmak ellenébe, Máriássy parancsnok megfigyeléséből, míg Herr műtársam a déli utcák torlászainak sánczolásain működött, én rögtön a keleti mellék- és fő-utcák elsánczolásához s ágyútelepekkel

való ellátásához kezdtem. Ezen — főkép a főutcának, a megyeházon alól egész keresztbeni elzárásával emelt, s minden keletről jöhető betöréseknek e ponton gátot vető s redouteokkal ellátott — nagyszerű védsánczolat nov. 4-től 14 nap és éjen át szakadatlanul készítettett, segítségemre lévén Boros Frigyes folyam-mérnök s a lengyel Grachoválszky főhadnagy, úgy, hogy Aradnak a nov. 12—13-án történt híres lippai harcz és véres visszavonulásának következtében a császári seregtől való megtámadtatásának félelme annyival inkább eloszlóban volt, mert maga az ellen nem merte a Maroson átvonuló seregünket követni. De nemcsak e torlasz-sánczolatok munkái képezték a feladatot, hanem e közben és később pótlólag kellett készülni sürgősen a vár-ostromtelepeknek is a vár körül, mely a legveszélyesb s életfeláldozást kívánóbb volt minden harczmunkálatok között az egyre ránk tett és (mert tiltva volt) soha nem viszonzható tüzelések miatt; ezek közül a 3., 8., 10. és 11. sz. telep általam és Herr által megosztva, a kezünk alá rendelt munkás kezek felhasználása s illő fedezet mellett olyformán készítették (természetesen a legsötétebb éjjeleken át, a nappal lopva kinézett és jelölt pontokon), hogy egyszersmind Új-Aradnak Bánát felőli részén tervezet sáncz-erődtírnék is nagy erővel s lehetőleg a bevehetetlenség fokára emelve készültek el. E közben novemberutóhetében elkészítettem a Mikalaka alatt, a dohány-raktártól fel a Maros mentén, a várral szemközt vont azon, mintegy 200 ölnyi védművet, mely amazal együtt arra volt hivatva, hogy az új-aradi állomásnak úgy a várból tett kirohanás által, mint a

Bánát felől lehető meg-megtámadását visszaverje s úgy a vidéknek a várral való közlekedését e pontokon elzárja.

Ezután a várból történt gyakori megrohanás elleni biztosítás céljából az állami nagy hid, mely különben is az ellenséges ágyútoroknak nagyon ki volt téve s mi semmi hasznát nem vehettük, sőt csakis a várnak szolgálhatott volna megtámadtatásunkra, néhány vállalkozó polgár s a Fónyai László alatt álló szalontai önkéntesek közreműködésével felégettették.

E hídhoz közel, a hozzávezető országút jobb felén, a város végén állott egy kaszárnya s ennek telkén tömérdek ölberakott fa. Ennek, a lövonal megnyerhetését célzó felgyújtására többször tétetett a várból kirohanás, mely mindannyiszor véres ütközésekre s a város ágyúztatására adott alkalmat. Így történt ez november 3-án is, midőn a felgyújtásra jutalomért vállalkozott két várbeli katonának hozzánk lett pártolása folytán a terv dugába dőlt ugyan, de 5-én este ismét az éppen ereszkedett nagy ködben, 15 várbeli katonának fegyveres kíséréte alatt 5 sáncz-rab lett kiküldve, a lopva teendő művelet végrehajtására, mi, a mieink erős ellenállása, az ellen megfutamodása s egynek elejtése daczára is sikerült. Ezzel azonban a várban még nem voltak megelégedve, s a több mint 1500 öl tüzifa s a kaszárnya-épületnek szakadatlan ágyúzással kísért égése által okozott nagyszerű illumináció, Zsigmondháza község házainak porrá égetésével fejeztetett be.

Ezek után az Új-Araddal lehető és szükséges közlekedés fentartása végettt lett — a város vége iránt lent — a zajló Maros hátán építve az a

Potemkin művében mesterségesnek nevezett hid is, a mely a deczember 14-ki csatánál oly nevezetes szerepre jutott; de ekkor meg is lett semmisítve.

A fent jelzett telepekből történt deczember 3-án, több ostromágyú közreműködése mellett, a pár nappal előbb (november 30-án) megérkezett bombákkal a legelső ágyúzás a várra, sikeres beköszöntésül szenvedésteljes hosszú várakozás után, a mi a városi csüggedt és lehangolt kedélyeket némileg megnyugtatta; de annál bámulandóbb és megfoghatatlanabb marad mindvégig azon keserves eredmény, mely az Új-Aradon deczember 14-én e roppant véderőre épült sánczok daczára, oly szomorú kimenetellel ellenünk vívott iszonyú csatának örök megrovást érdemlő, hanyag vezénylete miatt ránk következett.

E csata részletesen közölve volt általam az akkori «Közlöny»-ben Furkó név alatt, s úgy látszik, e közléséből vett át egy pár passzust Potemkin* is művébe. Itt ezen ütközetet csak röviden vázolólok:

Deczember 14-én mintegy 1400—1500 rendes

* Itt egyszersmindenkorra megjegyzem, hogy Potemkinnek egyébként jeles, de az aradi ostrom viszonyait illetőleg, minden kritikát teljesen nélkülöző művében sok a valóságtól eltérő és téves adat; a mi eclatanter is kitetszik onnan, hogy benne a műszaki és mérnökkari osztálynak működéséről és személyzetéről egy szót sem szól; a tényeket, adatokat, neveket és személyeket pedig elferdítve vagy összetévesztve és zavarva adja. Én, a ki Aradnak ez időből minden mozzanatát ismerem s várának ostromában az egész 9 hó alatt szakadatlanul részt vettem, s annak egyik nemcsak szemmel látó, füllel halló, de közvetlen tényező szereplője s cselekvő tanuja voltam, s részint akkor a helyszínén tett jegyzeteim, irataim, részint az előttem és általam folyt és tapasztalt tények mélyen és eltörülhetetlenül emlékembe vésődtek, s mondhatom, hogy csaknem minden legkisebb részletéről tényleg, sőt hivatalos tudomással bírok.

katonaság s 3—4000 több részben gyalog, egyenruhába rázott tömeg által 16—20 ágyúval, az általunk különben erős védművekkel elsáncolt Új-Arad megtámadtatott, s alig félórai tüzelés után, embereink parancsolt visszavonulása s megfutamodása következtében, az ellen nagy bámulatára, kezében hagyatott!

E hallatlan gyáva félelem és megfutamodás, levertségben, boszuságban és rémülésben iszonyú nyomokat hagyott maga után.

A derék Zurics és veres pántlikásai, a lengyel legió és honvédcsapatok, kik e műveletben részesek, iszonyú átkozódásokkal, szégyentől és boszútól lihegve, kiáltanak árulást és kárhozatot e gyalázatos vezényletre.

Mindez a régi világ tisztujítását szervező, részeg, agarász-kortesekből lett — csak kardcsörtetésre való — tisztjeinek műve. Láttunk egyet (Bornemissza nevű, holdvilág képű, gyáva századost), ki nem győzvéen már a futást, egy futó ágyúra vetette potrohát s úgy ordította jajveszékelve a «fuss», — «hátrálj!»-t, maga menvén a legjobb példával elől.

Embereink sokat vesztek, kivált sebesültekben és foglyokban. 21 cseh tüzerünk (kik ellenséges schwarz-gelb nyilatkozatukra is itt alkalmazva lettek) szépen átchangierozták magukat és az ágyúkat az ellenhez, hol előbb is voltak.

Népünk háromnegyed része nem is látta az ellent, fegyverét ki sem lőtte, s hogy egész seregünk mindenestül az aránylag jelentéktelen ellenség kezére nem jutott: azt egy magát feláldozott csapatnak s a lengyel legiónak lehet köszönni, mely a kis posztókba szétszórta, rendes töltéssel el nem látott, sőt a lövéstől eltiltott csapatokat fedezete alatt mentette meg.

A sack und pack nélkül kiparancsolt s átmene-
külhetett seregek egyetlen fegyverén kívül mindene
odaveszett.

A visszavonulás 1—2 óráig tartott s rá késő
estig lövetett a város a várból.

A visszavonulásban seregünknek a Maroson rö-
gönzött, menekülésre szolgáló, de az ellen által 10
ágyúval elzárt hidon történt megmentését legnagyobb
s talán egyedüli kitüntétést érdemlőleg a biharmegyei
Péterszegről való Kún József aradi tűzér feláldozó
hősiességének lehet köszönni, ki a híd innenső fejénél
redoutunk 2 ágyújából egymaga (a többiek vagy elhul-
lottak, vagy elfutottak), daczára a túlnyomó számú ellen
10 ágyúja golyózáporának, a sánczokból puskázó kis
csapatunkkal egyetemben oly hatalmasan működött,
hogy lövései megannyiszor utczáit vágván az ellen
tömör tömegén: ez legalább 20-szor volt kénytelen
visszavonulni s útat engedni a menekülő csapatoknak,
míg végre is kénytelen volt 10 ágyújával teljesen el-
némulni.

Városunk utczáit bánáti menekülők karavánjai
lepik, a várban pedig «éljen a magyar, éljen
Máriássy!» lelkes kiáltások hangzának felénk s a
Te deum, mit mi csak gúnyul vehetünk. Most már
nyitva neki az út s közlekedhetik Temesvárral s
megerősítheti és élelmezheti magát, a mint tetszik.

Az ellen ezen diadalmas foglalása miatt a nép
a dühödésig boszús s bizton tudja, hogy itt vagy
vezéri tudatlanság, vagy épen árulás működik.

E diadalnak öröme deczember 16-án déltől
estig városunkra — a Temesvárról nyert munitió
megpróbálása végett — 108 ágyúlövés tétetett 60

fontos bombák és égő koszorúk kíséretében. A kár sok; malmot felgyújtott, egy házat egészen beszakasztott s benne borzasztó pusztítást tett.

Másnap, 17-én, bizonyos bűz érzetére ismét eltakarodtak Új-Aradról egy szálig Temesvár felé, de magukkal vittek 140—150 fogoly honvédet. Blomberg 4 veres szalagost az útczán lövetett agyon s míg ott tanyáztak, el se hagyta temetni.





II. FEJEZET.

A deczember 14-iki szerencsétlen csata után decz. 16-án Vetter, ki különben csak az Aradvár ostroma körüli intézkedések megvizsgálására küldetett s utána decz. 17-én már Gaál Miklós ezredes (később tábornok) vette át az ostrom parancsnokságát. Gaál Miklós, a tudományosan művelt, legképzettebb katonai mérnökök egyike, szabadságharczunk legjelesebb katonai tehetsége s mint életirója teljesen hiteles adatok nyomán jellemzi: «mély ismeretű, nagy munkásságú, törhetlen erélyű, asztalánál éjjeket virrasztott s tudományán szenvedélylyel csüggő férfiú, ki kitüntetésekét sohasem várta, de ilyekkel a legmagasabb helyről is elhalmozott szaktekintély, kinek régi katonai pályáján kitüntetett katonai tehetségeit úgy bent a hazában, mint künn: Velence, Mantua, Brunn stb. erődeinél számos éveken át vették igénybe; ki a beköszöntött 1848-iki mozgalmak hallatára a minden áron megnyerni akarás és marasztalás legfényesebb ígéretei daczára is régi szolgálatából, mint alezredes kilépve s szegvári birtokán letelepülve, csakhamar egyike volt a legelsőeknek a szabadságharczosok között.» Mint az aradi vár ostromvezetésére kiküldött, kinevezett ezredes-parancsnok, mindenekfelett hazáját igazán szerető s igen humánus, de a mellett szigorú, rendtartó, éles eszű s mindent megfontoló egyén, és

épen nem azok közül való, kik a tekintélyt, a fegyelmet durván s örökös ránczbaszedett nyers gorombasággal szeretik és kívánják kierőszakolni.

Az ő komoly, inkább mély gondolkozású modora ezért nem is igen tetszett a tisztán fikatempók közt nevededett s egyes merev, reglement szerinti condüit által emelkedett stock-katonaszemeinek. A forradalmi személyes bravourok által felkapott némely új kitűnőségek s félrevezetett könnyenhívők közt ellenségei voltak, kik állását irigyelték s többet, sokat tudó képzettségét nemcsak nem becsülték, de szándékos félrefacsarásokkal gáncsolták, lenézték; tiszta hazafi szellemét gyanusították, legészszerűbb terveit meghiusítani törekedtek, ellene áskálódtak minden meggondolás és való alap nélkül, merő irigység és aljas spekulációk vagy elfogult szűkkeblűség és értelmetlenségből.

Gaál, mihelyt megérkezett, rögtön számon vett minden erőt, minden készletet, minden positiót. Ismerte az ellent minden szándékával, tervével; mint volt erődítési mérnök, ismerte a várat, a Wauban szerinti építések egyik chablonszerű művét, minden zegezugával, ismerte a működési tért, a tájat intus et incute s ezek minden viszonyait, összeköttetéseit.

Új-Aradnak, e sokoldalú fontos posztiónak ellenséges kézbe lett jutása a mily nagy calamitás és hátrány volt ránk, ép oly roppant előny volt a várra nézve. Ezt tehát visszafoglalni s ezáltal a várat az őt élelmező Bánságtól teljesen elválni volt a legelső teendő, a mit kitűzött s aztán a várat parallelákba venni s ostromolni. Eközben történt az, hogy a várparancsnok beizent parlamentairje által a városhoz,

hogy ha decz. 24-ére d. u. 4 óráig ágyúit be nem adja, a városban levő fegyveres erő fegyvereit le nem teszi s a császárnak hódolatát be nem mutatja, a várost 48 óráig fogja bombáztatni; melyre Gaál igen erélyesen válaszolt: az aradi őrség fegyverét rég lerakta s a várost lövetni jogellenes, a várnak csak a honvédekkel lehet baja; lépjen síkra a császári katonaság s küzdjön meg vele. Erre aztán a város lövetése elmaradt, de a nép azért menekült a városból.

Majd a tiszti bemutatások után a véd- és erősítési munkálatok vezetőit külön értekezletre híván fel: minden eddig tett intézkedésekről tudomást szerzett, s minden véd- és erősítési munkálatokat, készleteket magának bemutattatott. Ezen vizsgálatátétel alkalmával engem bizott meg* a legsürgősebben, hogy a decz. 14-én megsemmisült Maros-híd helyére rögtön egy erős hidat állítsak, mit én éppen a legveszélyesebb zajlásban levő Maros hátán, a roppant jégtömegekkel való iszonyú küzdelmek között, a háromszor elkészítetteknek háromszor lett elsepertetése után, negyedikszor nagy erőfeszítés mellett, az e közben ismét szilárdabbá lett Maros jegén végre is hajtottam. És rajta seregeink, köztük a Zurics őrnagy debreczeni verespántlikásainak egy pár százada, Nagy Jenő ezredes honvédzászlóalja és lovassága s a bihari nemzetőrség Gazsy Imre parancsnokkal, és ágyúink decz. 16-án, a császáriak által megszállani sem mert Új-Aradra átszállítottak. Nem mulaszthatom el felemlíteni, hogy midőn a hatalmas elemmel több éjen és napon át szakadatlanul folytatott ily erős küzdelmeim között a már harmadszor is

* Nem Herr-t — mint Lakatos művében említi — Herr ekkor más irányban működött.

elsepert híd felállításában az elveszett munka, erőfeszítés sikertelenségét látva s annak lehetősége felett szinte kétségbe esve, decz. 25-én délután jelentést tettem: Gaál, e calamitáson nekibúszult jelentésemre ezen választ adta: «Ön ingénieur; tudja-e mit jelent e szó? ez azt teszi: talentomos, eszes ember; ingénieur előtt nem szabad a technikai téren lehetetlenségnek lenni, hadi műveletekben éppen nem. E hidnak állani kell rögtön; Önnek minden szükséges eszközt keze alá s hatalmába rendelek ezennel. A híd holnap délelőtt készen legyen!» És a híd negyedszer felépítve, daczára a roppant hidegnek és jégtorlaszokkal dühöngő folyónak, a jégtömegek egybekapcsolt hátán készen is lett decz. 26-án délre, oly erősen szerkesztve szalmára rakott deszkázatból, hogy az a már-már befagyó félben állott jégtorlaszokkal bátran daczolt és állott rendületlenül, a legjobb sikerrel állván ki a fentebb említett átszállítás próbáját. — Ugyan e hóban, decemberben történt, hogy saját, önként tett felajánlásom folytán eddigelé minden díjra való igénylet nélkül, sőt saját fizetésemnek is egytized részbeni feláldozása mellett, a legveszélyesebb körülmények között teljesített működésem méltánylást találván, Gaál parancsnoknak az aradi várat ostromló tábor-erődítési osztályában, melynek élén ekkor Boros őrnagy (előbb székelyhatár-őrtiszt, később ezredes) állott, előbb honvéd mérnökkari hadnagygyá, majd főhadnagygyá neveztettem ki. Mint ilyen, a zaklatott állapot miatt különben is szünetelni kényszerült kir. épít. hivatalban volt alkalmazásomat a várostrom működési körével váltva fel, főkép a vár körülzárolásának hadi művelete lett feladatommá téve, melynek megoldása

egyike a lankadatlan éberséget és fortélyossággal fokozott tevékenységet igénylő legveszélyesebb vállalkozásoknak. A velem együtt mérnökkari tisztté nevezett Herr-el megosztott, felette terhes s sok álmatlan éjen át fárasztó működés mellett a várat Glogovácztól Ó-Arad alá kanyarodólag Új-Aradig körülfogó Maros-könyök jobb partján — a várral szemközt — a legkegyetlenebb hideg és fagy daczára, mármaros-szigeti bányász-munkások alkalmazása mellett, január hó 21-ig 15, hatalmasan felszerelt ostromtelepet állítottunk fel s e telepeket $\frac{3}{4}$ mértföldnyi körben körülfutó, mély és tág parallel sánczolattal — mint bebizonyult — a legsikeresebb eredménnyel eszközöltük.

E telepek összesen 63 ostromágyút és bombamozsarat foglaltak magukban, s annyira el voltak látva biztos védművekkel úgy, hogy nem ritkán a leghevesebb ágyúzások alatt még úri nők is meglátogatták s járták be minden nagyobb foku félelem nélkül. — De nem is késtek hivatásukat teljesíteni, mihelyt az ütegek beállítva lettek, legelsőbbben is alkalmat adván erre január 24-én reggel a várból a városra megindított erős ágyúzás, s e közben azon, már tűrhetetlenné vált sértő inpertinentia, mi ekkor különös, kihívó indolentiával ellenünk elkövetetett, elannyira, hogy bár a város kímélése céljából — már kezdettől fogva tiltva volt a ránk tett ágyúzás viszonzása, — minek az addig csak hat telepből s néhány ágyúból állott ostromerőnk gyengesége mellett ugyan nem is lett volna kellő foganatja: de most, midőn ostromtelepeink a kellő felelet megadására teljes számmal és felszereléssel birtak, lehetetlen volt a várbeliek meggyalázó és szemtelen maga-

viselete fölött méltán támadt bosszu hevét visszatar-
tani vagy elfojtani, s az ágyúzást a legerősebb hév-
vel nem viszonzni.

A «Sóház-utca» végén, a 6., 7. és 8.
számú telepekkel szemben álló bástyafokon, napon-
kint megjelent egy athleta termetű brutalis croata,
ki mindenféle inpertinentiával ingerelte tüzé-
reinket, kik azt — a viszonygyúrást tiltó parancs
folytán — minden nyomatékosabb felelet nélkül
egyre csak túrni voltak kénytelenek.

Én, ki a telepek kezelési felügyeletét vittem,
január 25-én a várból kora reggel intézett legelső
ágyúszóra a telepekben termettem. Rögtön panasz és
kérelemmel lettem ostromolva ágyúink működésbe
hozatala iránt, s szemmel látott tanúja lévén az át-
elleni boszantóan nevetséges, de mélyen sértő jele-
netnek, s az e mellett fokozott mérvben reánk inté-
zett ágyúzás megtorolhatásának biztos sikert ígérő
alkalmát is megragadva: a viszonzást az előbb ki-
nyert engedéllyel fogva a fenirt telepek 24 fon-
tosaiból azonnal, s később a 2., 3., 10. és 11.
számú telepek ütegeivel eszközöltettem, mely sűrű s
szinte 28-áig tartott kölcsönös ágyúzás részünkről
valóságos ostromszerű várvívássá fokozódott.*

* Megjegyezni kívánom itt, hogy a Potemkin («az 1849-iki m.
hadereg feloszlásának okai az aradi és temesvári táborozással» Pest
1867.) művében a 39-ik lapon a január 24-iki ágyúzás adatai, mint
más eseteknél is, valószínűleg helyszíni személyes meggyőződés nél-
kül, csak az egymással ellenkező s százfélekép váriált bemondások
és hírek nyomán indulva, tévesen vannak adva.

Ó ugyanis úgy adja elő, mintha e 24-iki ágyúzás kezdeménye-
zése tőlünk eredt volna, még pedig mintegy a Gaál által szándékolt
általános ostromágyúzás a vár ellen, azaz a várnak tervszerűleg e

A várból a városra és reánk megkezdett ágyúzás tehát viszonzozva lett, még pedig meglehetősen sikerrel; ugyanis, sőtuczavégi telepeinkkel szemben a legközelebb álló várfokon szemtelenkedett croátával

napra határozott ostrommal való bevétele céljából stb. E tétel a tények való állásával, sehogy sem egyezik, mert hiszen arra, hogy a leghigabb velejű laikus is állassa, miszerint olyformán csupa ágyúzással minden arra irányzott előkészület, szükséges erő és csapat nélkül egy várat bevenni akarni, még gondolatnak is merő képtelenség, s ezt feltenni, sőt — mint kétséggkívül a legalaptalanabb bemondások után legtöbb idevonatkozó közlésekben láthatólag teszik — való tényül állítani és világgá kürtölni; egy mindent megfontolni szokott, tiszta gondolkozású és jellemű, mély tapasztalatú, jeles képzettségű s a katonai várerődítési tudományban elismert fényes tehetségű, s abban számtalanszor kitüntetett Gaálról, valóban a legelhibázottabb ítélet s hogár után menés, és nem egyéb mint a tényeknek álnokul kiczirkalmazott tervszerű elferdítése. Ilyenekből erediek aztán azon gyanúsítások is, melyekkel akkortájt Gaál tábornokot — e minden tábornokaink között a hadi tudományokban legjelesebb tehetségek egyikét, ez egyenes lelkű, becsületes jellemű magyar hazafit — illeték, merő aljas célzatzból arra, hogy a rá irigykedő, s sem tudományukkal, sem hazafiságukkal vele nem mérkőzhető, sőt — mint a végkövetkezmények a legsiralmasabban bizonyítják — a nemzeti ügyet egyenesen elárult léháknak helyet adjon.

E léhák befolyásának eredménye volt a többek közt az is, hogy midőn Gaál «a várnak okvetlenül leendő bevétele» rendeletével átvévén a parancsnokságot: az ostromló erőnek e kemény feladathoz aránylagos esekélyességét látva, sereg-erősítést kért: az meg nem adatott neki; illetve mellőzés, illetve megtagadás később is ő benne nagy kedvetlenséget s az ügyre nézve végzetes hátrányt okozott. A január 24-iki ágyúzásnál tehát szó sem volt még — és nem is lehetett — a vár általános ostrommal való bevételere tervezett ágyúztatásról, mert az nem volt akkor egyéb, mint a vár által az elkészült telep-felszerelés miatti haragból kezdeményezett s a város megsemmisítése céljából folytatott, ágyúzásnak illő megtorlása, mely igaz, hogy várvívásnak is beillt, s rá el is hallgatának. De nem lehetett szó azon Potemkin által lentebb említett általános roham tervezetéről sem, mit ő «mindenütt nyíltan rebesgetett» tervnek jellemez, melybe — mint írja — a tábor összes tisztjeit akarta volna — jó példa adásul — beleke-

együtt 2 ágyút tönkre lőttünk, a kapu bástya szegletén kitűzve volt óriási fekete-sárga zászlót Filemon és Pauli tüzekek versenylövéseikkel le- és szétlőtték, bent a várban — a d. u. 3—4 óráig fokozott erély-

verni stb. Ilyet csak bomlott ész és hazafiatlan romlott szív sugallta rágalom foghatott Gaálra. Igaz, hogy Gaál az aradi vár bevételére, mielőtt annak körülményeivel számot vetett, egy, a cél biztosan lehető eléréséhez igényelt feltételeknek megfelelő, minden stratégiai motívumok, s az adott körülmények és viszonyok gondos figyelembe s kombinációba vételével általa készült, s az ügy fontosságát szívükön viselő szakértő tekintélyek által is legcélszerűbbnek ismert tervet adott be; de melyet — fájdalom — a kormány — hihetőleg a már Guyon által is egyenesen megrovott — fenti léhák cselszövő, hamis sugallata folytán, a Dembinszky hathatós ajánlata s védelme daczára is, mellőzött. Így az imént említett megtagadások mellett közömbösen magára hagyva az ügyet és Gaált, ez mindamellett az ostromot célba vette, de a kivített csak akkorra kívánta halasztani, mikor a várost teljesen körülfárta, mely végből történt az Új Aradra átvonulás is december 26-án. De merőben valótlán és elferdített állítás az is, hogy ekkor, január 24-én, midőn a vár ágyúztatása javában folyt — mint írja Potemkin — vonult volna át Damjanics és Nagy Sándor táborra Aradon Szolnok alá; mert ez nemcsak az én személyes jelenlétem és tényleges részvétem, de elvitázhatatlan hivatalos adat szerint is, 10 nappal később, február 3-án történt, mint ezt Lakatos tört. naplójegyzete is tanúsítja. És hogy ők, t. i. Damjanics és Nagy Sándor elleneztek volna a vár ilyeszerű bevételét s ők lettek volna, kik ekkor a kiéheztetés tervét ajánlották, mit a kormány is helybenhagyott, s így lett határozattá a kiéheztetés utjáni kísérlet stb. — mindezekből ily irányba terelt értelemben véve egy szó sem igaz. Potemkin úgy látszik, csak hallott valamit harangozni, de hol és miért? azt biztosan nem tudta, nem is tudhatta. Az ilyeseket nem is kellett volna aztán oly repedt harang hamis hangja után pozitív adatul kiadni. No, de ily tény- és dátum-ferdítésektől a mi forradalmi történetünk legtöbb része sem ment, és vajjon ki fogja azokat valaha csak részben is rectificálni? Azon tábori tudósítók, hírlapírók, kiket a kormány a táborokba kiküldött, úgy látszik legtöbb részben eredménytelenül lettek a végzetes sorsnak martalékaivá; elhaltak, elpusztultak, a nélkül, hogy jegyzeteiket valaha látta volna valaki. Legalább az aradi ostromló tábornál kiküldve volt Dobrossy nevű harczi tudósító, kit Kossuth

lyel folytatott ágyúzásunk — a katonaságot kaszamátkba szorítva, bennük rémítő rombolást vitt véghez, s a várfokon állott ütegeik legtöbbrészt annyira megrongáltattak, hogy használhatlanokká tétetvén,

személyes megbízás folytán a «K ö z l ö n y» mellől küldött vala le, s ki folyton ott tartózkodva, velem is naponkint érintkezett, ostrom és erődítési működéseinket, telepeinket stb. szorgalmasan látogatta, minden figyelemreméltót kíséretünkben megtekintett, vizsgált, jegyzett, sőt seregünk minden mozzanataiban személyesen részt vett: a végkatasztrófánál jegyzetéstől és mindenestől örökre eltűnt. Később hallottam menekülettől, hogy a Temesvár alatti augusztus 9-iki csata színhelyéről még élve sodorta el a vihar, s a Lugosra vonult kormány kíséretétől elváltan, augusztus 14-én oláh ruhába öltözve Lugoson látták. De nem menekült a kormány tagjaival sem, mert én őt Aradon — menekülésem végperczében — augusztus 29-én nemcsak láttam, de végzettszerűleg Arad egyik sikátorában vele találkoztam s pár búcsúszót váltottam is, és ekkor tudtam meg, hogy 3 napig mindketten ugyanazon háznál voltunk rejtekben, a nélkül, hogy egymásról tudtunk volna valamit. Sőt láttam én rejtekemből többször ez oláh öltönyös alakot az udvaron átmenni, de nem is sejtettem, ki rejtőzött alatta. Ő ez utczai találkozásunknál ép azon oláh ruhában — tüszővel derekán, nagy kalaposan — menekülésben volt, de hova s merre? soha róla többé tudomást nem vehettem: minden bizonynyal ő is — mint sokan — iratait, mint őt a menekülési viszontagságok között kompromittálható corpus delictit, megsemmisítette.

De nemcsak ezen, a helyszíni személyes tapasztalatok folytán leghitelesebb egyes harci tudósítók működéseitől vagyunk megfosztva, de még magánirók által általánosan kiterjedő s a harci tények részleteinek felőllet s kellő intenzivitással vezetett emlékirataink sincsenek eddig meg, s a teljes hitellel bíró autograph szerintiek is legnagyobb részt hiányosak, vagy csak egyes működési térre vonatkozók; sőt némely általános forradalmi történetünk is, a hatalom nyomása alatt lett készülés részrehajlóságával küzdeni, leleplezni kénytelen vagy takarja sok esetben a való igazságot, a mely pedig a mult időkből írva teljes valóságot volna hivatva hirdetni: az olyat agyon cenzurázták s végkép eltűnt. Ilyen volna éppen az aradi ostrom történetének azon kétségkívül legvalóbb, — mert legeredetibb kútfők adatain nyugvó s kétségkívül szigorú hivatalos hűséggel szerkesztett — vázlat, melyet Gaál Miklós honvédtábornok írt meg, — bár ha talán nem minden apró részletekben, a mi a szigorú

végre teljesen elnémulni voltak kénytelenek. — Én és tüzereink azonban ez elnémulásból azon gyanút merítvén, hogy az éj sötétében kirohanást fognak intézni: egész éjen át folyton ébren, lövésre készen

tél szaka alatt köszvényben szenvedett-től nem is volt kívánható, de mivel ő e vár körüli működés vezényletében legalaposabban, legokosabban és legésszerűbben s legtöbb igaz hazafisággal fáradott, az ő adatai kétségtől igen nagy becsűek lettek volna. E munka megjelenése 1861-ben hirlapok útján is hirdetve volt, de valószínűleg puritán őszintesége miatt a cenzura menten elkobozta. A január 24-iki ágyúzást tehát nem mi kezdtük, hanem a várból indítottak az megkora hajnalban, s mi csak a fent leírt esemény és jelenet megtorlására viszonyoztuk, s éppen nem volt általános vár-bevételre célzott ágyúzás. De ezt Damjanics és Nagy Sándor sem ellenezhette, mert ők nem január 24-én, hanem január 29-én este érkeztek Aradra, február 2-án szálltak Uj-Aradra és február 3-án vonultak át Aradon Szolnok felé, s ők ez általános ágyúzásnak csak hírért hallhatták, még pedig lehettek, sőt voltak, kik azt Gaál rovására a legelferdítettebb színben adták elő. Ilyen volt a többek közt Boros is és mások, kik tisztá, őszinte s önzetlen hazafi érzülettel nemzeti ügyünk iránt sohasem voltak: mint Dorsner-féle incarnátus császári s osztrák stock-székely határhozi katonák csak a honvédségnél való tiszti kinevezés hizelgése által fegyvereztetek le, s tőlük folyvást kellett félnünk és mint egy pár példával bebizonyítható, éppen nem minden ok nélkül. De az éheztetés tervét sem ők találták ki. Ezt Gaál maga látta legezzszerűbb eszköznek s ő is adta elő február 2-án a két tábornoknak, mint saját tervét, kik azt magukévá tették. Ekkor fejlődött ki köztük azon nézet, mely a várnak rohammal való bevételére az egész aradi tábor létszámát is elégtelennek nyilvánítás Gaálnak e kiéheztetési határozatát a kormánnyal is tudaták. Hisz éppen azért lett a körülzárolás elve is alkalmazva, hogy Bánát és a környező ellenséges érzelmű sváb és oláh falvaktól a vár teljesen elzáratván, az élelmezés és közlekedés lehetetlenné tétessék, a megkisértett kitörések erélyesen visszaveretessenek; és e közben minden alkalom felhasználtassék arra, hogy a vár feladása mielőbb — de bizton — bekövetkezzék.

És ez, — bizton merem én, és hiszem merik velem mindazok állítani, kik e tényleges műveletek tényezői közül még talán életben vagyunk, — hogy ha ez ostróm parancsnokságától, Gaál márcziusban el nem tétetik, s az oly, csakis élveket hajhászó kezekre nem száll;

állottunk, minden telepben a fedezetre rendelt csapatokkal együtt. — Nem történt azonban semmi más, mint hogy másnapra virradatkor újra kezdték a lövéseket, de már igen meggyérülve s inkább csak bom-

ha neki idő engedtetik s kellő erő adatik arra, hogy a teljes elzáratás sikeresítésére a Bánát felőli tervbe vett átmetzést is megtétethessék: kétségen kívül áll, hogy Arad vára nem 1849-iki június 28-án, de legfőlebb ápril hóban minden bizonynnyal kezünkre adatik. És ez, ki tudja, hogy mily szerencsés fordulatot adott volna az ügynek Görgey árulása mellett is, mely sajátképpen nem is az összes magyar honvéd sereg, s nem is az egész nemzeti ügyre volt romboló hatással, hanem csak azon 25—30 ezer főből állóra, mely Görgeynek volt játszó lapdája úgy, hogy maga az orosz is jól tudta, hogy ezek lefegyverzésével a magyarországi felkelés koránt sincs elnyomva. De hogy is lehetett volna, hisz még a temesvári csata után is 130 ezer emberből álló honvéd sereg volt fegyverben, több mint 250 ágyúval, (lásd Potemkin 134. lap) s Arad, Pétervár és Komárom több mint 200 ágyúval magyar kézben, tőmérdek számú löszerrel, évekre szóló élelemmel, hatalmas felszereléssel s erődítményekkel ellátva! De hiába! Vécsey, e glácerkeztűs, véghétetlen hiú, élvhajhászó, ingatag jellemű tábornok volt ügyünk második Görgeyje akkor, a midőn legdicsebb s egyik legbecsületesebb érzelmű hadvezérünknek, Bemnek tekintélyét semmibe sem véve, magyar kormányunktól a Bem iránt parancsolt engedelmességet még ápril hóban, midőn az aradi ostromi parancsnokságát átvette, egyszerűen megtagadta; de legdrasztikusabb modort tanusított a temesvári csata utáni botrányos és veszélyes magaviseletével, (Guyonnal, Bemmél stb. történt meghasonlásából eredett személyes érdekű torzsalkodásait, merő daczból, szándékosan elkövetett bűnös hanyagságait, a hadsereget tervszerű lehangolás, koplaltatás, nélkülöztetés által demoralizáló törekvéseit nem is említve) akkor, midőn a Bem mellett lelkesült, érte élő, haló összes tábor előtt őt meggyalázva, sárba tiporta: s muszka tábornokságról álmadozva: a magyar sereget több hasonszórú, félrevezetett, egyetlen csatavesztésen egyszerre gyáva önmegadásra süllyedt, s egy, Glogováczról Facseten előtoppant ravasz hirmondó, s hihetőleg felfogadott, hazug koresmáros által elragadó színben festett muszka boldogságtól elkábult 5-600 törzs- és főtiszt, s főként Vécsey satellese: Szentiványi akkompagnirozása mellett, azt a Bem iránti engedetlenségre, fegyelem és tisztelet megtagadására felbujtogatta, s az egészet aztán végpusztulásra vezette.

bavetésekkel. Erre mi ismét kemény feleletet adtunk s e kölcsönös ágyú-diskursus tartott egészen jan. 28-ig, részünkről azon kedvező eredménynyel, hogy ez időtől fogva a várbeliek alább hagytak a város zaklatá-

Egervári Ödön, az általa 1870-ben kibocsátott «M. kir. új honvédtörzstisztek albumá»-ban, nem tudom miféle forrásból merítve, szeretné Szentiványi Kázmérre a dicsőség minden csillagát ráragasztani.

Hát hiszen megengedjük neki, de midőn amaz augusztus 9-iki vert had irtozatos hátravonulásában egy mély, bozotos árokban éhségtől elcsigázva, kimerülten megvont közhonvédnek -- kínjai közt is -- volt annyi hős lelkülete és ereje, hogy a történetesen éppen oda, szinte kifáradtan, elalélva, búsultában már meghalni vonult honvéd főtisztbe bátorságot öntsön e szókkal: «Mit? meghalni? no még az volna ám szép! meghalni, csak azért, hogy egy csatát vesztettünk? Ejh, se baj tiszt ur! együnk meg ezt a falat kenyeret, aztán fel! menjünk a többi után». Ha mondom egy kiéhezett s annyi nyomor és szenvedés miatt kimerült közhonvédnek volt annyi lelki ereje s hazafiai érzülete: biz' akkor szegyen és gyalázat, hogy egy oly hős nimbuszban fényelgő, ép, erős, egészséges és jól lakott törzstiszt, lemondva mindenről, oly hitványnyá lesz egyszerre a válság perczében, akkor a megtörtént, ezáfolhatlan tények valósága, minden dicsőítésnek s Egervári-féle cultusznak ellene kell, hogy mondjon. Így a többek közt az 1849-iki augusztus 16-iki, selesáni és facseti jelenetnél is, Egervári Szentiványinak adja azon, szerinte tán hősi tettet képező, de valóságban legszomorúbb s legkeservesebb emlékü dicsőséget, mely szerint őt is szerepelteti legelsőnek egy gyalázatos, lehangolásra szánt, okoskodásokkal spekelő, demoralizáló beszédben, megtagadva a való tény alatt a kibontakozás minden lehetőségét, minden lehető hősies kitartást s hősökhöz illő becsületfentartást és bátorságot. És ezt ily módonban mi el is hiszszük Egervárinak, sőt -- fájdalom -- tudjuk, hisz ő maga is mondja, hogy Szentiványinak szava, véleménye a vezér (Vécsey) és ennek kara előtt, (de ritkán és nem mindig) nagy súlylyal és horderővel birt; ámde az akkor épen jelen volt ezerek szem- és fültanúsítása szerint teljes igazat kell adnunk a szinte közvetlen szem- és fültanú Potemkin stb. lelkiismeretes s eltagadhatlan tényeken alapuló előadásának, s valamint az egész temesvári végső s ennek következeiséiről, úgy e kérdés alatti, igen nevezetes forduló pontot képező jelenetről is tüzetesen s való történeti hűséggel megírt

sával. Látva azt, hogy az őket hosszú körben közre szorító telepeink hatalmas tevékenysége gátot vet törekvésüknek, és nagy szomorúan érezve, hogy elzárva mindentől, éhen, szomjan és rongyosan (a ka-

közleményét tudjuk és valljuk, a tényekkel teljesen megegyezőnek. Ezek szerint pedig Vécsey a selesáni szállására összehívott haditanácsban nem hogy némán hallgatta volna Szentiványit, de éppen ő volt — igaz: kedvese, életpárja által megelőzött — a fő és legelső szóvivő, ő adta feleségéstől a tont és perorált — németül; erős kifakadásokkal Bem és az őt követők ellen, és miután kimondta, hogy Bemet Magyarország főhadparancsnokának egy fejletlen országban(?) el nem ismerheti s neki semmi szín alatt engedelmeskedni s őt Erdélybe követni nem fogja: feloldván mindenkit az engedelmesség alól, nem szégyelte őt, a szeplőtlen jellemű, életét, mindenét a magyar szabadságért feláldozott, annyi csatát győzelmesen vívott, s ügyünket kifejtett eszélyes terve szerint most is diadalra emelni kívánó hőst — sokak megbotránykozására — a legaljasabb rágalommal illetni, s ellene azon mélyre vágó, alacsony gyanúsítást is használni, mondván: «ismerem én Bem terveit, neki egyedüli czélja magát és aranynyal megrakott bszekerét (ugyan hol és ki látta ezt? hol van erre csak egy hiteles tanu?) a török határig erős fedezet alatt kikísértetni, aztán szép szavakkal búcsút fog venni önöktől.»

Szentiványinak azonban igen is jutott főföszerep és functió az akkompagnírozók között a Facseten s minden felől egybe volt átvonult táborban, hol Vécsey egy ezred lovasság között ütött tanyát. A glogováczi koholt hír elhangzása után megjelent Bem s az összes tisztikarhoz intézett s a helyzet való állását röviden vázolt, velős beszédjében azt mondja, hogy: «a Magyarországot egy időre elhagyott kormány és kormányzó általa eltávolításuk előtt Erdély és Magyarország feletti fővezérséggel felruháztatván, az Erdély felé indulást meghagyom!»

Erre Szentiványi, a már itt csakugyan hallgatag Vécsey helyett mint hű satallase felelt, hangoztatván: «hogy miután a kormány búcsú nélkül elhagyta a nemzetet és sem pénz, sem lőszerkészletet nem hagyott hátra, tehát harcolni nem lehet, s Bemet nem követhetjük. Hogy a kormány elhagyta volna a nemzetet, az persze nem volt igaz, csakhogy ezt annyi áruló gazember orrára kötni nem volt tanácsos,

tonaság többnyire mezítláb és foszlány ruházatban járt már, a vár másodparancsnoka Siliák kisasszonyai cipőkért esedeztek nálunk, mit a magyar lovaltas kész szívvel meg is adott), kezdték belátni, hogy

mert hiszen Kossuthnak élete sem volt már biztos Görgey et consortes miatt, s titkon kellett az aradi várból menekülnie, melyre tanu Margitay honvédmérnök-kari őrnagy, valamint az is hanyagság, hogy sem pénzt, sem élelmi- és lőszeret nem hagyott volna hátra: hát a Vécsey kezén állott temérdek lőszer-, a gazdagon rakott élelmi- és ruhatár tartalma, mely az összes tábori üteg stb. parancsnokok tanúsága szerint az augusztus 9-ikét megelőző napon és éjen állott, a rá következő éjjel hová lőn? feleljen Vécsey mindenese Szentiványi: hát a még fennálló várakba halmozott készletek? A fent említett alávaló nyilatkozatra, Bem a leghiggadtabban s leghelyesebb alapokra fektetett érveit, követendő haditerveit, s a sereg eszélyes magatartására viszonyló feltétel megtartása mellett, biztosra helyezett győzelem reményét kifejtván: ismételte az Erdélybe követésére vonatkozó felhívását rendeletét, melyet az egész tábor egyhangulag kitörő éljenzéssel s e kiáltással fogadott: «Bem apánkat mind halálig követjük.» És midőn erre — a sáppadozó Vécseynek gladiátorává szegődött Szentiványi egész megvetőleg «harsány hangon — nagy hévvel, s tudője összes erejét megfeszítve» — Potemkin szerint — ismételve kimondta, a vakmerő szót Bem szemébe vágta, mely szerint «fővezéri kineveztetését el nem ismerik, az engedelmességet ezennel felmondják s követni egy tapodtat sem fogják.» Ekkor következett egy lélekzetfójtó jelenet. Bem, ki mind e titkos ármánykodásokat rég ismerte és megfigyelte, az összes sereg előtt jelezvén, hogy minő tévútra vannak vezetve, elámitva és elcsábítva, a rég fondorkodó Görgey hálójába keveredett e nyomorultakra megvetőleg fordítja tekintetét, s rámutatva az elsáppadt és reszkető Vécseyre, kimondá az igazságos vádat: Van önök között — úgymond — egy g...ember, ki önöket a haza s nemzet iránti hűtlenségre s fegyelmezetlenségre csábítja; de én e g...embert a legelső állomáson föbe lövetem»: erre aztán *contiguere omnes steterumque com etc.* és Bem ismételve felhívó rendeletét, lovára ült és eltávozott. Vécsey pedig — a Bemet követő 8—10 ezer emberből álló seregen kívül — megmaradt, megmaszlagosított, rendetlen táborát (mintegy 40 ezernyi) a legborzasztóbb, legjáratlanabb úton, ezer veszély és viszontagság között,

az addig ló- és számárhussal való oeconomiát ki nem fogják állhatni. — Ugy hallatszott, hogy lázadás ütött ki közöttük, sőt mi, a belőlről több napon kihallatszott puskaropogásokat s éktelen zajt, ilynemű jeleknek is vettük.

Ennek azonban további eredménye nem volt; hihetőleg sikerült a legénységet a közel jövő sikerébe vetett reménynyel és bizalommal megnyugtatni. — Mint később látni fogjuk, várakozásukban nem is csatlakoztak.

ellenség által nyomorultul pusztítva és naponkint tizedeltetve, vezette a megsemmisülés felé, magát pedig a bitóra.

De mily csodálatos a sors keze s általa minden megtört lélek magába térése a végpercen, hol leszámolva az élettél, istenéhez tér! Hogy beszélt ez ember, hogy hetvenkedett Bem ellen Aradon, Temesvárt és Facseten! és végperczében mily elérzékenyülve tett vallomást papjának, hogy miként jósolta meg neki előre «a nagy lengyel hős», hogy akasztófára kerül, s unszolta, kérte, követelte, hogy meneküljön vele és társaival.» Bezzeg az előtt alig pár hóval, hogy nézte le s gyalázta meg!





III. FEJEZET.

Január 30-án rendeletet vettem Gaál parancsnoktól, hogy rögtön menjek Radna és Lippára, s a vidék szoros recognoscirozása mellett minden a Maroson található vizi járművet, kompot, hajót és csónakot foglaljak el s sietve szállíttassam Aradra. Útlevelem kiadatott s a rendelkezésem alá adott néhány Máriássy-féle gyalogból álló fegyveres csapat már szekeken készen várván: azonnal útra keltünk.

Mély csend uralgott a tájon, mintha kihalt volna a vidék; a máskor oly élénk forgalmú országúton alig egy pár gyalogos utas, az is messze kikerült. Radnára teremve, biztos forrásokból vett kedvező értesülések mellett is embereim egy részét kémszemlére utasítám, más részével kompon Lippára mentem át, hol harmadfél hóval előbb az ezen fontos pont őrizetére rendelt s csak 4 ágyúval rendelkezett 400 veres-sapkás s mintegy 600 békési és csanádi önkéntes maroknyi csapata vívott Zurics őrnagy vezérlete alatt hallatlan hősiességgel kegyetlen, véres csatát a rájuk csapott császáriak * 10-szer annyi seregével, melyet a legvéresebb tusa között oda sietett Máriássy

* Ezek 2000-nyi rendes határőri katonaság és Schwarzenberg-féle dzsidás lovagokból s mintegy 6000-nyi felbujtogatott oláh csorda népből álltak s 10—11 ágyúval rendelkeztek.

által 500 aradi, debreczeni s szathmári nemzetőrrel s 3 ágyúval szaporulva, roppant öldökléssel s halált megvető erőfeszítéssel visszanyomni sikerült ugyan, de mely helyet a kimerültség, s az ellenséges lakosság által csapatainkra házakból, ablakokból történt erős lövöldözés, s főkép az elfogyott lövegek hiányában, odahagyni s Aradra visszahúzódni kényszerítették, nehogy a még netalán nagyobb erővel visszaforduló ellen által teljesen legyőzettesenek, mit azonban az ellen sem mert megpróbálni többé, s borzasztóan megritkított serege romjaival elkotródott.

Lippára mentem tehát át, melyet üresen elhagyatva, szinte lakatlanul találtam; a marosparti utcák házai a nov. 14-iki véres csata nyomait viselték s többnyire romban, pusztán és némán állottak. A mellém rendelt magyar lakosok beszélték ama csata borzalmait, mutogatták a közeli halmot, melyről a császáriak 9 ágyúja tette gyilkos tüzeléseit.

Aztán bejárva a tért, minden ott talált -- mintegy 15 — kisebb-nagyobb hajót a két komppal együtt összeszedve, átvettem, s a magammal hozott fedezet alatt azonnal útnak indítottam Arad felé. Veszély jelei nem mutatkoztak sem itt, sem a közel vidéken. Január 31-én reggel a járművek Glogovác alatt voltak, s én jelentést tévén, azonnal parancsot kaptam, hogy a mellém rendelt Herr Ádám mérnökkari tisztársam segédkezése mellett az erősen zajló Maroson a Damjanics és Nagy Sándor bánáti tábora átköltöztetésére a váron alul és felül gyalogság, lovasság és ágyúk számára való erős átjárást készítsek. Ez, a mind jobban növekedő erős hideg és fagyban, éjet és napot egygyé téve, febr. 2-ikára végre is lett

hajtva oly formán, hogy a vár lőtávolán kívül lent, Ó-Aradon túl, a csálai erdőhöz közel a fagyófélben levő Maros jégtorlaszain jéggé fagyott vizes szalmazsupokra alkalmazott deszkákból két erős szerkezetű s a szükséges védredoutokkal ellátott híd veretett; melyet Potemkin a 45—46. lapon «a magyarok mesterséges hídja»-nak mond, melyen a már jan. 31-én Új-Aradra érkezett tábor gyalogsága és az ágyúk még azon éjjel átköltöztek Ó-Aradra, fent pedig Glogovácznál az általam Lippáról leszállított hajókból beszálló hidak készítettén, a közben iszonyú jégtömegekkel zajló folyón két kompjárás lőn felállítva, melyen a virradatra roppant fokra hágott hideg folytán jéggé fagyott kompkötelek miatt az átkelés nagy akadályokba ütközött ugyan, de mindezek daczára a legnagyobb erőmegfeszítés mellett febr. 3-án korán reggel a Nagy Sándor összes loyassága a glogováczi partra lett téve s így a Damjanics hadteste (8 zászlóalj gyalog, 2 huszárezred 20 ágyúval) sietve folytatá felvonulását Szolnok felé. — Az átköltözés zaja azonban nem maradt észrevétlen a várban, értesülve voltak ők erről pontosan, lesték, várták, sőt látták az éjjel-nappal tett készülődéseket is, s mihelyt a tábor Új-Aradra szállt, elkezdték az ágyúzást a városra. Belátván azonban, hogy a lőtávolon kívül eső átjárásokon költözködő seregünknek mit sem árthatnak: csak mérgüket onták az ártatlan városra; miközben a vár minden bástyáit és sánczait a benn levő katonaság bámuló sokasága lepte el, megzavartatva a mi telepeink felelgetése által, míg végre elhallgattak. — A Bánátból kivont ezen hadtestnek nyomában azonban a császáriak összeszedvén min-

den lehető erejüket — a Leiningen, Sinkovics stb. ezredeket, két lovasosztályt — e nagyszámú fegyveres katonaságon kívül tömérdek ráczságot s oláh felkelő csapatokat, mintegy 20 ezer emberből álló ropant sereggel Ó-Arad ellen indultak, melynek hallatára az Új-Aradot szállva tartott magyar sereg — Gaál parancsára — a legnagyobb csendben és rendben Ó-Aradra vonult át. — Ez megtörténvén, ugyancsak e hó 7-én déltájig minden a Maroson készített közlekedést megsemmisítettünk. A Maros jege felszaggattatván, a hajók és kompok a glogováczi partra — mindjárt a tábor átköltöztetése után — át lettek húzva; a csálai erdőnél s Ó-Arad végén épített hidak pedig a fennirt napon összeromboltattak és felgyújtattak. — E közben az ellenség Új-Aradon már jelentkezett, s azt meg is szállta. Daczára annak, hogy a túlparton megjelent előcsapat reánk tüzelt, hogy a netalán szándékolt rögtöni megtámadtatásunkat megakadályozzuk, a Halász-útcza végén hevenyészett torlasz- és sánczolás mellett, — melybe ágyúink azonnal elhelyeztettek — a Maros jege beszakgatását bátrabb munkásaim s a fedezetre adott legénységgel a végsőkig eszközöltem, mindaddig t. i., míg csak az ellenség egész zöme Új-Aradra bevonulván, minket ágyútűzzel és lövéseivel elárasztott. Ez alatt a várból is megkezdetvén a városra és főkép a halász-utczai védművek ellen az ágyúzás: a marosparti s vár körüli telepekbe siettem, a honnan a várba, valamint a halász-utczai sánczból az ellene tulnan állást foglalt császáriakra, a puskatűz és ágyúzás minden ponton nagy erélylyel viszonzozva lett. Így telt el febr. 7-ike, s így virrasztottuk át az éjt folytonos tüzelés között.

— Az ellenségnek a túlparton, a csálai erdőtől Glogováczig csaknem 2 mértföldnyi hosszan felállított csataláncza mind ez éjjel, mind febr. 8-ika reggelén ágyútüzelés és kölcsönös puskaropogás között többször és több helyen tett kísérletet a beállott Maros jegén áttörni, de mindig és mindenütt hatalmas ellenzésre talált. Reggeltől kezdve azonban a glogováczi oldalon még inkább kifejlett erős és sűrű tüzelés azt sejteté, hogy az átrohanást ott fogják megkísérteni. E sejtelemből kiindulva, én parancs folytán a Glogovác felé terjedő telepek vezénylésére küldtettem s egész déli 11 óráig a reánk tett tüzelés s megkísérlett áttörés visszaverésére a legélénkebb ellenálló tevékenység lett úgy az ép oda rendelt Schatzberg alatti honvédeink, mint a tűzéség által az egész vonalon kifejtve úgy annyira, hogy ez oldalon a hátra vonulni látszó ellenség működése mindinkább csökkent, s az áttörés kísérletei mindjobban ritkultak. Ekkor egyszerre irtózatoss zaj, fegyverropogással és ágyúdörgéssel vegyült végtelen harci lármá hullámszik felénk a város és vár túloldaláról. — Sejtelmünk nem csalt! — Az áttörés végre a várból erősítést kapott ellennek csakugyan sikerült a váron túli részen, lent a csálai erdőnél, hol a befagyott Maros jegén átrohanva, daczára az ott elhelyezett véderőnknek, Ó-Arad városát iszonyú erővel megtámadták. Ekkor keresztűzbe vett s ágyútűz és gránátszórás által kegyetlenül megviselt halász-utczai telepünk és tűzéreink tehetlenné tétettek, — s az itt áttóduló császáriak s a Joannovics rácz felkelő őrnagy által vezetett csorda — a városba törtek.

Lakatos írja, hogy «11 óra körül Soltész

őrnagy ágyúk hosszú soraival sietett a Templom-utczán keresztül, s a kérdésre, hogy ez mit jelent? felel: «Batonyáig meg ne állj! ez a parancsolat.» Ez kissé eltér a valótól; csak «a Batonyára vezető út felőli oldalra» szólt a parancsszó, de már e perczen kezdett nyilvánulni a Gaál megbuktatására törekvő ármány. A Gaál parancsainak értelmét félre-csaverni volt a kiadott jelszó, és a ki az öreg Soltész-nak azon általa hangoztatott parancsot vitte: az ezen ármánynak általunk jól ismert megbízottja volt. A következmény az lett, hogy Soltész ágyúit a beállott érthetetlen zavarban számtalanon követték, kiknek visszaterelésére Gaál által több tisztt utasítva lett. Nem szükséges ezen febr. 8-iki katasztrófát itt bőven vázolni. Meg van ez már — jöllehet a történeti való-hoz nem eléggé híven — írva, de belőle azt, mi rám s tevékenységi körömhöz tartozott, el kell mon-danom.

A roppant zaj okát, az ellenség betörését a glogováczi állomáson megtudva, e rémhírre sietve mentem honvéd legényemmel — egy glogováczi sváb forsponton — be a városba, hogy a további teendők iránt utasítást kérjek a parancsnokságtól. A várost azonban a legborzasztóbb rendetlenségben, zűrzavarban s nyakra-főre futásban találtam. A fő-utczán haladva felfelé, szemközt csak jajveszékelve rohanó menekülőkkel találkoztam, kik kérdéseimre nem is hederítve, podgyászostól, családostól, eszeveszetten nyargaltak, gyalog és össze-vissza pakolt szekereken kifelé. Sváb fuvarosom nagy ijedelmet színelve, vissza akart fordulni, de a fegyver erősebb volt az ő akaratánál. E

válság tetőfokán világért sem szálltam volna le szerkeréről s neki jönnie kellett, a merre én akartam. Mentünk tehát előre, beljebb. A főutczát átrekesztő sánczolásan áthaladva, melyet még novemberben én készítettem, azt már a redoutokban volt ágyúktól üresen találtam. Az uri-utczába érve, mely egészen néma és kihált volt, a Bánhidi (és nem Bánffy, miként ezt Potemkin műve minden lapján elkeresztelte) háznál szállásolt parancsnokságnak csak hült helyét találtam; néhány az udvaron össze-vissza futkosó, rémült pakolótól hallám, hogy az összes sereg vezérestől, tisztetől s mindenestől kivonult a batonyai útra. E roppant zűrzavarban magam is gondolkozóba estem: mi lesz holmijaimból a szállásomon? Ha török, szakad, egyenesen szállásom felé nyargalok még beljebb az ellenség közé, vonakodó fuvarosom minden ellenkezése daczára, de kinek e kényszerhelyzetben nem volt mit tenni, mint engedelmeskedni.

— Szállásom a Maros felőli részen, az izraelita templommal szomszéd rác-utcza terén levő souterrainnel s e felett két emelettel bíró Tököly-féle nagyszerű ház emeletén a souterrain felett volt; tehát az elégett, régi híd helyén a «Szép» s a Marosra nyúló «Halász»-utczán felvonuló ellenségnek éppen a torkában. De nekem lakásomnak netáni kirablástól lehető megmentése végett minden áron e házhoz kellett hatolnom. Az ellenség egyes előcsapatai már a főbb utczákon száguldoztak, s én a melléksikátorokat választám. Pár futó menekült ismerős polgár — Kapcsányi, Szekulics stb. — int, szóval és kézzel, hogy ne menjek, mert már az ellenség ott van, s épen ezen — mintegy 20 család által lakott — ház már

kezükbén. Hajts sebesen! — riadok fuvarosomra, kit a hideg rázott, félelmében-e, vagy a feletti bosszúságában, hogy nem szabadulhat, nem tudom, s mentünk jól fegyverzett legényemmel (volt Máriássy-féle martialis baka) nem adva semmit a már előttünk alig 40—50 lépésnyire levő rác-utczán látható rablás után látó csordának nyüzsgésére.

A házat 3 oldalon egy fő-utcza, a rác-tér s két mellékutcza veszi körül, egyikére a melléksikátoroknak a Tököly-féle kert felé nyílt az én szállásom négy ablaka, melyek alatt egy, a nyitott ablakon át kidobálgatott saját podgyászaimmal rakodó szekeret találtam. Hohó! — gondolám, itt már rabolnak is. — Fegyverre! Azonban nem ellenség volt; saját honn maradt cselédek, egy békési asszony és testvére, Nehéz Ferke derék honvéd gyerek, a 27. zászlóalj egyik sérült dobosa, kit később ágyú szakgatott szét. Ezek gondoskodtak valahogy rémületekben; de nem volt már idejük rendes úton végezni, mert egy ellenséges csapat már bent az alatt fekvő lakásokban dült és rabolt, sőt alig néhány percz múlva már az emeletbe törték. Tehát csakis zárt ajtók közt, az ablakon át, ezen inkább járatlan sikátorra gondolták fogatosíthatni cselédek az expeditiót, és mit csak sebtében lehetett és a jó tágas ablakon kifért, a második szekerre való is kidobálták s azzal otthagya hamarosan lakást és házat, ott a konyhán éppen főzésben volt ebédünket mindenestől a mint volt: az ablakon gyorsan kiugráltak s ezzel a megrakott szekerekre kelve, sebesen vissza az utczákon ki, Batonya felé!

Ámde az itt eső utczákon már behatolt az ellenség a piacznak tartva, s tódult fel, kivált lent a csá-

lai erdő felé a Sztankovics császári ezredes által vezetett Leiningen-féle pár század katonaság fedezete alatt átözönlött rabló rácz és oláh csordanép az arra nyuló utczákon és sikátorokon, s alig fordultunk a legközelebbi mellékutczába, már egy csomóra bukkantunk s pár szerezsán el is állta utunkat, de két elszánt, fegyveres honvédlegényem és én magam kardom kettétöréséig * küzdve hevenyében elbántunk velük: és mi átvágva magunkat a zajló tömegben, az utánunk tett sikeretlen lövésektől kísérvé, a sikátorok tekervényein rohogtunk tova oly gyorsan, a mint csak lehetett. Itt-ott még elmaradozott, rendetlenül és gyorsan hátráló honvédekre s csapatokra is bukkantunk, kik marosparti állomásaikból az áttörő ellen sereg által nyomatva, a város túloldala felé törekedtek s kérdéseinkre csak annyit feleltek, hogy az összes sereg a városon kívüli térre van rendelve. De mi rendetlen hátrálást láttunk mindenütt. Az áthaladt utcák üresen és némán álltak, lakosaik szétfutottak már; csak a felnyomuló vad csorda bős rivalgásai és lövöldözések egyfelől, dobpergés és «hurráh» kiáltozás a piacz táján másfelől, tölték meg a léget, mialatt csakhamar kiértünk az ellen által elborított városból.

Itt a városon kívüli téren, a Batonya felé vezető úton (mint mondták a parancsnokság által kijelölt ponton) találtam a városból kivonult sereg nagy részét, az összes tisztikart, ott a telepek fedezetét, az utczai sánczok és redoutok könnyű sikágyúival, az ostromlövegek helyükön hagyatván. És magam is a

* E tört kardomat úgy vértől rozsdásan mindvégig megtartottam, de attól Sarkadon, nagy bánatomra, a viselt párjával megfosztattam, be kellett vén adni.

szekereket és pakkot isten és cselédemre bízva, oda csatlakoztam és itt tanuja valék azon ezerféle szét-húzó tanakodásoknak és habozásoknak a tettek és teendők felett, melyek a mindenesetre tiszteletet érdemlőleg buzgó, — de tán túlbuzgó — mindenkinél okosabbnak lenni akaró, azonban a hadi operatiók kombinációihoz és tervekhez alig valamit is értő, de a hazafiság hevétől lelkesült egyének inkább értelmetlenségen, mint gyűlölségen alapult rekriminációik s hivatlan beavatkozásuk sorján idéztettek elő. Végre a felforgatott s egymásba ütköző fejtelten rendelkezések, kapkodások oda juttaták az ügyet, hogy ha ahoz a történelem lapján örök fényben ragyogó, oly dicső s ritka példájú önfeláldozás készsége és vitézsége nem járúl; e február 8-ika könnyen s tán örök szegyenünkre vál vala. És miután élő szemtanuja valék az átélt eseményeknek, el is mondhatom, hogy e részben sok másképen van a tények valóságában, mint miként azt több, e napokról írott közlések feljegyezve tartják. Gaál tábornokot e február 8-iki katasztrófa bűnbakjává, sőt áldozatává avatta az ellene irányult azon intrika, mely hiúságának, éretlen dicsvágyának mindent áldozva, csak önző politikát űzött a hazafiságból, s mely ügyünket végbukásra is vezette. Mi nekünk azonban, kik úgy az itt e hivatásában átélt egész időn át, mint az ezen jelzett napokon történt eseményeknél, mint tényező részesek közvetlen közéletében valánk; mi nekünk, kik tetteinek csaknem minden mozzanatáról és részletéről szemmel látó és elfogulatlan tanuságot tehetünk; s mi, kik e kritikus napok nehéz körülményeit s a tényállást minden következményeivel és tett intézkedéseivel ismerjük: nem

szabad, hogy a megfontolatlan és felületes, vagy éppen félrevezetett, alaptalan és inkombinatív elítélésnek embereit kövessük. Részrehajlatlan kombinációkon alapuló, lelkiismeretes ítélok előtt mindenestre fel kell tűnni, hogy azon stratégiai előrendelkezések, melyeket a vádaskodást involváló történelmi közlések maguk is megtörténteknek ismernek, éppen nem olyanok, hogy azok alapján e 8-iki katasztrófát valami előre kiszámított, szándékos és bűnös árulás kifolyásából eredettnak lehessen mondani. Már pedig e szerencsétlen ponton lelt összpontosulás közepette — a városon kívül, — Gaál eljárása ilyennek bélyegztetett, ne mondjuk hát önző intrikából, de mindenestre elhirtelenkedésből. És azt tették meggondolatlanul a vész perczében olyanok, kiktől ezt hallani Gaálnak több volt a halálos ítéletnél s lelkében el is lön keseredve. Gaálnak itt, ezen oly túlnyomó roppant erővel történt, s a várbeliek erős támogatásával súlyosbíthatott megtámadás ellenébe — az ő rendelkezése alatt állott ostromló sereg aránylag szerfelett gyenge erejének lehető legsikeresebb felhasználását illetőleg — egy minden eshetőségek kombinációba vételével jól kieszelt és megfontolt terve volt, de mely, hogy kellő sikerrel nem vitetett keresztül: annak éppen nem ő volt az oka, mint azt a következőkben meg fogjuk látni.

Ugyanis írva van, miszerint «Asztalos a 29-ik zászlóalj 4. századával a simándi útra volt rendelve» (ez aztán egy magyarázattal van kísérve, mely elferdíti a tényállás valódiságát) azért, hogy «a hátráló sereget fedezze.»

Írva van, hogy «Villám őrnagy zászlóal-

jával a Maros jobbpartján lent, a csálai erdőszélre volt rendelve» (s itt ismét egy ferdített magyarázat jó) «azon okból, hogy a császáriak átjövetelét a Maroson akadályozza, de ő (Villám), látván a lehetetlenséget, az erdőbe sonnan — bevárván az ellen betakarodását — a városba vonult be » E hibás tételek, e vakon odadobva felállított conclusiók és okadatok a történelmi hűség érdekében kiigazításra várnak. A seregfedezés amott nem magában, s nem egyenesen és feltétlenül, mint elhatározott actus, hanem a terv alapját képező visszaverésnél netalán bekövetkezhető, de előre nem tudható s ki sem is mondott vesztes esetére volt fentartva, de a mi csakis «későbbi parancsok» folytán s esetleg lett vala teljesítendő. Egyelőre pedig nem volt az másképp, mint egyszerűen úgy, hogy Asztalos a 4 századdal a simándi útra volt rendelve (s hozzá csak annyit tehetünk: «ott várni további parancsig.») Villám az erdőszélre volt rendelve azért, hogy «a császáriakat az alsó részen való átjöveteltől visszatartsa azon czélból, hogy azok fentebb, a már tudva volt útra tereltessenek a többivel együtt», (nehogy a tervezett támadó körvonal megkerültessek), és ha ez megtörtént, «további parancsig» maradjon az erdőben.» Tehát itt a lehetetlenség ugyan megvolt, mert csakugyan áttörtek e ponton, de ez még az alaptervre magában véve nem lett volna veszedelemmel, mert a majd támadandó körvonal a bős csorda népnek e pontról is Aradra huzódása folytán, megkerülve nem volt, s Villám is teljesítette, a mennyire lehetett, a parancsot, mert az erdőbevonulást, megrendelés folytán tette. De e két tétel között aztán

egy nagy hézag is mutatkozik, mit — a való igazság nagy hátrányára — Arad ostroma történetírásában sehol feljegyezve nem találunk, t. i. Schatzberg százados, ki a lippai úti őrállomást tartotta megszállva s a glogováczi működő telepet is fedezte egy pár századdal, szintén parancsot kapott a glogováczi oldalra vonulni s ott bevárni a további parancsot.

Azok előtt, kik a történeteket a közvetlen és tényleges részvétel útján ismerik, valóságos botrányul tűnik fel, hogy e derék honvédszázadosunk neve e febr. 8-iki eseményekből teljesen ki van hagyva, (Lakatos csak annyit említ, hogy Fehérvárral az utcán végig lovagolt), pedig a honvédség azon vitéz bravourjához, mit aztán Asztalos és páratlan vitézségű honvédei végbevitték, Schatzberg közreműködése is hozzájárult, s a dicsőség sugarából ő és kised csapata szintugy részt követel. Ő állomásán, a hova rendelve volt, csak várta a dolgok fejlődését s a «további parancsot», mely azonban nem jött, hanem igenis a rémhír, mire ő minden további késedelem nélkül Aradra indult, épen azon szándékkal, melylyel Asztalos. Arad alatt azonban a temetőnél egymásra találván, csatlakozott Asztaloshoz, s ők együtt vívták egyesült csapataikkal azon dicső harczt, mely Aradot megmenté. Schatzberg tehát — mint mondánk — szintén parancsot vett vala a mondott ponton felállni s a további rendelkezést bevárni. Ezenkívül a zöm — a marosparti csatavonallal végig — az áttörést volt akadályozandó, oly rendelettel, hogy ha az ellenség részéről ez áttörés, a lehető legélénkebb tüzelés, tevékenység és ellentállás daczára is sikerülne,

ez esetre visszavonulva, a város átelleni végén kijelölt térre összpontosuljon. Így tehát keresztbe és körbe véve, négy oldalon volt a város kijáró útjain egy meglehetősen jelentékeny erő felállítva, melynek összműködése a jelzendő parancstól függött, s ez összműködés nyomatékos támogatására az ostromágyúkon kívül — melyeket úgy sem használhattak volna — valamennyi sík és könnyű ágyú szintén ki volt rendelve. E rendelkezésnél látnivaló, hogy itt hire-hamva sem lehet azon gyanúsításokkal terhelt eljárásnak, melylyel Gaált illették, mert ezen dispositió egyáltalában nem bizonyíthatja azt, hogy ő Aradot az ellenségnek átengedni elhatározta volna. Sőt éppen ellenkezőleg: erélyes intézkedéseket tett a lehetőségig akadályozni a roppant túlnyomó ellent. Ámde az is látnivaló, hogy a befagyott Maros jege által nagy előnyt nyert 20 ezernyi roppant erő ellen részünkről aránylag szerfelett csekély erővel védhetett vonal áttörésének lehető esete semmi körülmények között sem maradhatott ki a számításból.* Gaál nemcsak az ezekből eredő következetőségekkel vetett számot, de jól tudta azt is, hogy a város tömött házai közt nagyobb harczvonal kifejlődésére alkalmatlan utczaí harcz által, és a menekülő polgárság tömeges tódulása alatt, terve egyáltalában nem sikerülhetett kellőleg. Ezért betörő ellenség előli hátravonulás mellett a terv kétségen kívül az volt, hogy a városba berohant ellenség — a pol-

* Fentebb mondatott, hogy Gaál a vár parancsnokságának átvételekor kért véderőszaporítás megnyerésétől czélzatosan elütetett, s e véderő csekélységét s az ennek növelése iránt intézett kérését, Gaálnak minden eddigi közlések igazolják és helyeselik.

gárság kitakarodása a lehető pontig bevéartván — a zsákmány okozta mámor közepette négy oldalról egyetemlegesen megtámadtatván, oly pontra csalva tétessék tönkre, hová a várbeli operációk nem hathatnak, s így a csak három telep röppentyűkkel rendelkező, dorbézolás és zsákmányolás által megerőtlenített, semmi több segedelemre nem támaszkodható, sőt a glogováczi oldalon tőlünk a várba történhető betöréstől félő és teljesen izolált körbe zárt ellen egy hatalmas csapással könnyen megsemmisíthetőnek mutatkozott. Sőt a glogováczi oldalon tett rendelkezésekből még azt is következtethetni, hogy a Gaál terve esetleg oda is irányult, hogy míg a várból kijött őrizettel egyesült ellenerővel ott kinn a küzdelem foly: addig a Glogovác felől mindig hanyagabbul őriztetni és erősíttetni szokott kapun a várba berohanás intéztessék s az a külső ostromágyúk netalán szükségesnek mutatkozandó beszögezése mellett elfoglaltassék. Itt és így tehát Gaálról azt mondani el pozitív tényképpen, «hogy ő a fenyegető mozgalmak láttára egyszerre minden reményről lemondott, s a csatát teljesen elveszettnek tartván: a tért az ellennek átadni elhatározta», csak a felületes és minden kritikai kombinációt eldobott, vakon fálnak menő történeti jegyzet hamis állítása, hihetőleg a fennebb jelzett szájhösködő confusions-miniszterek, s a főkép Gaál ellen intrikát szövött nyomorult s csak hiú és könnyű dicsőséghajhászok tolakodni, s az útban levő Gaált minden áron megbuktatni akaró léhák szája után van merítve.

Az áttörés azonban csakugyan megtörtént, s a Maros-vonalat képező zöm részére ki lett adva a

visszavonulási parancs, amint az ez esetre tervszerűleg meg is volt állapítva. Ámde midőn ez történik, a tervet s annak titkát nem értő, nem tudó, vagy tán éppen érteni és tudni sem akaró, sőt egyenesen Gaál megbuktatására törekvő, ellenindulatú kormányközegek; az elrémltek gyanakodó, vagy éppen csak a veszélyt látó s bőrüket féltő serege, a kijelölt pontra visszavonulni parancsolt zömnek pálczákkal és karddal, kézzel és lábbal az utczákon és téreken útját állva, azt szitkaikkal, rémítéseikkel lehangolták, a kétségbeesettnek hitt és állított ügynek megmentőiként tolván fel magukat: a széledezni kezdett egyes csapatokra támadtak, előre, hátra és visszakergették, s csináltak abból egy oly rendetlenül, ijedten, tájékozatlanul és futva hátráló sereget, mely teljesen összezavarodva, fejletlenné tette az egészet, s egyrésze Batonyáig, Simándig stb. meg sem állott, szóval: felbomlott az egész centrum. Itt volt Gaál ellenében — kicsinyben, de csaknem oly horderejű következményeket okozólag — elkövetve az, mi később e nemzeti dráma záradékaul Bem ellen is elkövettetett. És pedig elkövettetett az értelmetlenségből, önző intrikából, alaptalanul s merő félreértésből s célzatos elferdítésekből eredett, méltatlanul vádaskodó szemrehányások általi deroutirozás, mely által, valamint ott, úgy itt is a kipróbált szakértelem szerint megfontolt, kiszámított, biztos eredményre vezető haditerv kombinációi dugába dőltek, s az ügy veszve lett! A febr. 8-iki eseménynél azonban örök kérdés marad az, hogy vajjon azok, kik a Gaál terve szerint az áttörés esetére visszavonulni s a kijelölt helyen a városon kívül összpontosulni rendelt honvéd seregeknek, a

Maros-vonali zömnek az áttörés megtörténtével a rendelet szerint tett visszavonulásukat karddal és bottal megakadályozták, s visszakergetésekkel, rémítgetésekkel stb. a rendet felbontva, a rendetlen zavarnek okai lettek, a kik pedig alig hihető, hogy a Gaál tervével eleve ismereteseek ne lettek volna: e rendzavaró s megsemmisítő eljárásukat mi célból, mi okon és honnan eredt információ folytán követték el? S vajjon a már előbb is többször mutatkozott példákból sejtethetőleg, nem voltak-e ép ezek közt olyanok, kik titkos ellenterveket forralva, a császáriak zsoldjában állott spitzlisereghez tartoztak s minden actusnál befurakodva azok kezére működtek? Hisz ilyenek Aradon legió számmal voltak, és hány dicsőített embereinknél mutatta meg a végzetes fordulat hitünkben lett nagy csalatkozásunkat? De menjünk tovább. A három külön ponton felállított többi oldalcsapatok vezénylői azonban a folyton növekedett zavar zajában türelmetlenül várták a rendeletben kilátásba helyezett «további parancsot», s a déli 11—12 óra között áttört ellenfélnek a mieink részéről több mint délután 3 óráig nyugton maradása, a városhból kivonult zöm külön szakadozott csapatokban szétzüllött tömegének rendetlenül, összezavarodva tett hátrálása; a nyakra-főre futó menekültek rémkiáltásai: főkép a nagy országúton, a simándi és glogováczi úton állomást foglalt Asztalos Sándor és Schatzberg századosokban a legrosszabb sejtelmeket keltették, kik e jelekből látva az ügy veszélyes fordulatát, nem is késtek tovább, s a hátráló csapatok nagyrésztét is csatlakozásra bírva, önsugallatukból feláldozó hősiességgel indultak a városnak, s csakhamar egyesülve, fellel-

kesített csapataikat a tizszerte nagyobb számú ellenségre vezetvén, kivívták ott Arad főútczáján azon páratlan hősi tettet, melyet végrehajtani másként a «további parancs»-nak lett volna feladata.*

Míg Asztalos Schatzberg-gela főúton és téren vágta rakásra a meglepetetésében elrémült ellent: addig másfelől az erdőből szintén minden «további parancs» nélkül — mire hiába várt — önként neki indult Aradnak Villám is seregével, élén Szentiványi János századossal, s a már rablásban tobzódó ellen által ellepert Őri-utczát s a melléksikátorokat elzárva, az így beszorult rácz és oláh csőcselék horda oly irtózatos öldöklésre ébredett, hogy szorultokban az udvarok rejtekhelyei- és házak kéményeibe is rejtőztek, de ott is kifürkésztetve, irgalmatlanul leöldöstettek. A Tököly-kertre nyíló kereszt-utczától fel a piaczig levő nagy emeletes épületek, a «Fehérkereszt» ez utczába nyíló nagy szárnyával együtt, a sűrű kereszt-tűzelés által valóságos rostává lettek összelövdözve. Lőpor által feketére füstölt s vértől bemázolt falaikat még sokáig bámulta a hazatért polgárság kíváncsi tömege. Itt és ekkor történt a Bánhidi házba szorult csapattal az, — mit Potemkin a 47. lapon felhoz —

* Én nem tudom, Potemkin honnan veszi e helyen Szentiványi Kázmért, mert mi, e katasztrófa résztvevői, úgy tudjuk, hogy e csata kiváló hősei Asztalos és Schatzberg Károly voltak, (minek én szemtanúja is voltam) s mindkettő őrnagygyá is lett kinevezve.

Volt azonban a Villám zászlóaljának egy derék századosa: Szentiványi János (nem Kázmér), ki Villám-mal együtt ez utczai csatában szintén jelesen vívőzkedett, s hősiességeért szintén őrnagygyá léptettetett elő; de ezt mi mint Jánost ismertük. Vajjon Potemkin — s utána többen — nem e névcsere hibájába esett-e, mint midőn a Bánhidi házat Bánffy háznak, Mikalákát Mikó-lakának, Zámot Zámónak stb. keresztelte el?

hog azt egy őrmesterünk heted-, nyolczadmagával fogolylyá tette. De történt akkor és ott ennél furcsább is; t. i. a Schärfenéder-féle ház udvarán nagyszerű rablásba merült csapat bujkált, a nagy épület rejtekeit keresve, a hová tudott; — kutató honvédeink nyöszörögve rimánkodó kiabálást hallanak, s utána nézve találnak az udvar hátulján volt árnyékszékben egy fuldokló rácz határőrkatónát (granicsárt.) Megölték? Nem, hanem egész bajtársi készséggel szépen kihúzták, és azonnal, úgy ahogy volt, ékesen csurgó costümjében, a már futó regimenthez üzték, — találván elegendő kárpótlást a kéményekből lepotyogtatott vitézekben.

Azonban ez a három oldalról támadó magyar sereg nem maradt egészen magára; a szétzüllött zöm meghátrált honvédei is megtértek a csata zajára, s a minden oldalról űzőbe vett ellenség, ott hagyván Arad piaczn és utczáin mintegy 500—600 halottat, át lett verve a Maroson, Aradból ki; sőt záradékaúl e nagyszerű drámának — a napestig, sőt egész éjen át a várból ki és be, s a két part közt szakadatlanul folytatott ágyúzásra másnap reggel megújult csatározás folytán a mieink által tett átrohanás és kemény ütközet, kiverte őket Új-Aradról is.

Rettenetes látvány volt az, midőn az e vérfürdőből menekülő ellen rendes sorkatonasággal vegyes tömege a Marosra egyenes irányban szolgáló legközelebbi Halász-utczának rohanva, keresett szabadulást s az olvadozó jégtől zajló Marostól visszariadva, ott tiporta agyon egymást egész utczát átrékesztő kazalba, s ott lett halomra konczolva, vagy a Marosba veszve legnagyobb része.

E ponton tettek kísérletet a császáriak, egyik

(legközelebb) ostromütegbeli ágyúnkat a Maros jegén átvinni, de az a közben olvadásnak indult jég gyöngesége miatt nem sikerült; kettőt bele ejtettek a Marosba, melyeket én harmadnap mulva kihuzattam és helyükre állítottam. Az Arad falai közt oly hősiességgel megvert s Arad utczáin üzőbe vett ellenségnek, a fogolylyá tett és átállott katonaságon kívül, nyakrafőre történt takarodását s átverését nyomban követé a vár ütegeinek a városra és seregeinkre egész erővel irányzott ágyúzása; délutáni 4 órától kezdve egész éjen át és a következő napokon szakadatlanul tartott lövésekkel árasztattunk el, mi azonban a Maros partján, a Gaál által felállítani rendelt csatavonalon, az üresen hagyott redoutokba újra visszahelyezett sik-ágyúinknak, úgy a futó ellenségre, mint a legelső várágyúlövésre rögtön rendbe hozott ostromtelepeinknek hatalmas működésével a legerélyesebben viszonzottatott.

Csak harmadnap, febr. 10-én, a harczy zaj és ágyúzás gyérültével volt lehetséges, hogy szálláso-mat a Tököly-háznál én is felkereshettem. Oly közön át igyekeztem járni, ahol a várból időközönként még kiröppenő, s netalán belém botolható bombák ellen a magasabb épületek némi fedezetet nyujthattak. Az utczák és lakások e tájon még mind üresek és némák, a lefolyt katasztrófa iszonyú nyomaival, s csak a mint a Tököly-ház melléksikátorából a Rácz-utczába lépve, a kapu felé fordítom lépteimet, látok egy úri nőt sietve haladni fel az utczán, podgyászszal a hátán; e perczben dördült az ágyú, s tőlem — ki rögtön a kapu mélyedésébe ugrottam — alig 10 lépésnyire a kapun túl, s éppen a nő mellett csap le s furakodik az utca kövezetébe egy 60 fontos

bomba. Kiáltok, hogy fusson hozzám szaporán. Ő pedig a legnagyobb hideg nyugalommal ráveti podgyászát a forgó bombára s még volt annyi ideje, hogy mellém a kapumélyedésbe szaladjon; ekkor a löveg földet rázó roppanással szétszakadt, éppen előttünk zúgva el tüzes darabjai s törve, rontva mindent s ezer foszlányra szakgatva s röpítve szét a rosszul alkalmazott podgyászt. No, de mentve lett az élet, s az én bátor hölgyem szótlán hidegséggel — a nélkül, hogy tudtuk volna, kiket hozott össze így a véletlen — tovább folytatá sietős útját ki-, én pedig befelé.

E nagy terjedelmű s sok helyiséget bíró házát csaknem egészen feldúlva, kipusztítva, vérben és hullákkal telve találtam; a kirablott szállások elrejtőzködött lakói — kik életben maradtak — alig mertek még megjelenésemre is a pinczék, padlás stb. elrejtett odúiból elészállingózni, sírtak és jajgattak az üres szállásokban, siratták a számos hullákban felismert övéiket s láktársaikat, kik élettelenül, vérökben heverték a feldúlt ház összehányt és tört butorai között. Iszonyú dolgok azok, miket a rémület e napjain e háznál átéltekről beszéltek. E házba is egy polgári egyén vezette a rabló csapatot, még pedig egymást felváltva, többet.

Úgy látszik azonban, hogy nagyon sietős volt a dolguk; nem volt idejük a több ízben egymást felváltott csapatoknak sem a kétemeletes épület 80—100 helyiséggel bíró, több mint 20—30 lakását sorra rabolni és kigyilkolni. A kaputól távolabb, a beljebb és hátul eső részben már üresen is hagyva volt pár szállás, s ezek közt nagy csodámra az enyém is — mivel siettőkben tán a záruk feltörésével vesződni

nem akartak, vagy azok üres voltát sejtették — illetlenül maradt; még a 2 nappal azelőtt, déli 12 órakor a konyhámön fővésben hagyott ételek is mind ott voltak edényeikben a kialudt tűz mellett. De annál siralmasabb képet mutattak fenn és lenn az ott maradt családok lakásai. Egy zsidó tanárt,* — ki a kapu feletti emeletben lakott, — nejével s szép menyasszony leányával együtt kegyetlenül kivégezték. Miután minden rabolhatóát összeszedtek, bútorokat összetörtek, hozzáfogtak a kegyetlen gyilkoláshoz: a leány szeme láttára apját, anyját s egy kis visító leánytestvérét agyonverték és összelődözték, — azután őt is összekötözve, megkínózva, apja holttestére térdepeltetve, megimádkoztatva, kegyetlenül agyonverték s megmeztelenített testét a hullák fölébe dobták. (E szerencsétlen ember igen művelt és tudományosan képzett egyén volt; e viszontagságos időkben sokszor tanácsoltuk, hogy költözzön kijebb; de ő nem ment s itt érte végezte: családostól ki lett irtva.) A legfelsőbb emelet egyik hátsó szállítását egy magyar nemzetiségű gazdag molnár bírta, ki míg maga Új-Aradra vagy hova menekült e rémnapok elől, — addig szép fiatal neje, gyermeke s nejének szép leánytestvére a rablócsapat áldozatául esett; mindhármát az emeletből dobták le az udvar kövezetére, hol szörnyet haltak, házat aztán kirabolták, bútorait összetörték. Az én szállásom alatt a souterrain-ben lakott két vén kisasszony, akikkel én is jó szomszédi viszonyban állottam; testvérek és ráczok voltak, s varrásból és kis szatócskereskedésből éltek, különben igen szelid, művelt és jóérzelmű teremtések,

* Rosenberg Károly zsidó hitközségi jegyző és tudományosan művelt derék tanár.

a mint az alábbi esetből is látszik. Ráczt voltukra — és mert értékesebb rabolni valót nem igen találtak — ezer kiállott rettegés között megmenekültek. Tőlük tudtam meg, hogy a rabló népet vezető polgári egyén bizonyos «Miskuláncz»-nak csúfolt ismeretes ráczt egyéniség volt, a ki háromszor vezette oda a csapatot s ugyanannyiszor vallatta őket, hogy hollétemet mondják meg. Tehát e két ráczt nő tagadó védelmének köszönhetém, hogy szállásom feltöretlen maradt, a mi különben nem nagy munkába került volna, mert hiszen ablakaim csak betéve maradtak. No, de megboszulta nemtaláltatásomat a többin. Ép oly kegyetlen, vad barbarizmussal végeztek ki ott e háznál mintegy 15—20 egyént s kinzottak csaknem halálra mindenkit, a ki csak oda beszorult s menekülni nem tudott.

Nem maradt azonban büntetlen e vandalizmus. Az utolsó, 30—40 főből álló ráczt csordanépt egy kissé tovább késett a nagy tömkeleg épületben. Honvédeink értesülve voltak az ott történetekről (egy ház sem szenvedett annyit) s siettek az elkövetett kegyetlenségeket a futó ellenség nyomában megboszolni. A terjedelmes házat körülvették, hogy senki se menekülhessen belőle; egy más csapat beszorította őket; benn kezdődött aztán a gyilkos vérengzés s rejtekhelyeikről is elévonszoltatván, rakásra öldöstettek. — Itt azonban egy sajnálatos baleset is történt. A tett után a honvédek közül ugyanis néhány hátra maradt, kikutatni a roppant épület zugait, nem lappang-e még valaki elbújva a rabló csapatból. És föltevésükben nem is csalatkoztak. A souterrain egy félreeső fatartó pinceszéjében mintegy kilenczet találtak, kiket ott irgalmatlanul leszuronyoztak. E közben azonban bejön az

udvarra egy másik honvéd csapat is ugyanily célból, értesítve lévén szintén a pinczébe bujt rablókról, egyenesen e pinczének tartanak, s nem tudván azt, hogy már előttük egy másik csapat bevégezte azt, a mit ők most akarnak: berontanak, és mielőtt a helyzetet fölismerték volna, az éppen már kijönni szándékozó honvédekből egy párt lelőnek.

Míg ezt és a háznál történt borzasztóságok feletti siralmas panaszokat hallgatom, s a szerte heverő hullák, többnyire ismerős arczok, s a feldúlt lakásokban tett rombolások s bútorromok szemléletébe mélyedek: ismét megdördülnek a várágyúk s én siettem vissza a telepekbe.

Ez ostromtelepek — ví- és védparallel sánczaikkal — nemcsak általam készültek, de a belehelyezett ütegekkel együtt — felügyeletem alatt is állottak. A sóház-utca végén levő legerősebben felszerelt pár telep birt kiváló fontossággal a vár és kerülete elleni működéseknél, miután — a Vauban rendszere szerint épült vár — a várossal szemben eső 3 bástyafokának ütegeit, a vár északi és nyugoti felét, s a fővárkapu bejárását Bánát felől tartották sakkban. S most, midőn a leégett Maros-híd körüliek úgy sem voltak használhatók (mert ezeket bolygatták és rabolták meg febr. 8-án), utamat a sóház-utczájára nem a piacon át, hol a várbóli ágyuzás miatt járni nem lehetett, hanem a várból jöhető lövés elleni mentesség okából — kerülő úton — a Tököly-féle kert árka mellett, az Űri-utczába nyíló síkátoron át vettem.

E különben is félreeső zugsikátor most teljesen elhagyott, pusztá, kietlen volt; benne siri csend honolt, mit egyetlen élő lény sem háborgatott. A mint azon-

ban e kihalt sikátorban haladnék, — szállásomtól, a Tököly-féle háztól alig 40—50 ölnyire, — egyszerre halk, fájdalmas, nyöszörgő jajgatás üti meg fülemet a kertnek bozóttal fedett árkából; óvatosan odalépve, egy szegény honvédfiút találtam ott vérében fetrengegni, kimerülve, alétan, derekán megsebesülve, bokáján keresztül löve, mely sebet, mint tőle kitudakoltam, az új-aradi ütközetben kapta s idáig vánszorogva, tovább menni nem lévén képes, az árokban húzta meg magát. Lábra állani a szegény fiú nem tudott; én tehát rögtön visszasiettem a két vén kisasszonyhoz s felkérvén őket a segítségre, azok kész szívvel velem siettek s együtt felsegítettük és bevittük hozzájuk, hol ők hű és gondos ápolásban részesítették. Én pedig orvos után láttam s gyógyszereket vittem. — Ez ungmegyei születésű, Varga András nevezetű derék honvédet a 29-ik zászlóaljból, a pár nap mulva rendbehozott szállásomra magamhoz vettem, kigyógyítottam s később zászlóaljának visszaadtam. A sebesült elhelyezése után ismét útra keltem a telepek felé s a mint megérkeztem, újra kezdődött az ágyúzás a várból, még pedig egyenesen a telepbe, melyben voltam. Az illetékes felelettel azonban nem késtünk s pár átküldött nyomatékos lövésünk után végképpen elhallgattak.*

* Megjegyzendőnek vélem itt, hogy nemcsak ez alkalommal, de általában — főképp pedig január 24-ike óra, midőn telepeink működni kezdettek — ha valamelyik telepben való megjelenésemet a várból észrevették: azon telep rögtön ágyútűzzel lett üdvözölve, s miután sötétzöld mérnökkari tiszt ruhámhoz veres katonaiságot viseltem, s ezt odabenn jól tudták és ismerték: nem volt nehéz feladat megtudni, hol és merre járok. E miatt mindig a legnagyobb óvatosságot kelle gyakorolnom.

A február 8-ki katasztrófának végre utóhangja is némileg elcsendesült, s az elmenekült lakosság bátrabbjai kezdtek visszaszállingózni. Én pedig világga vitt holmijaimról még mindig nem tudtam semmit, míg egyszer február 13-án reggel jókor megérkeztek cselédeim egy szekér holmimmal; a másik sváb szekeres azonban világga ment, azaz, a mint csaknem egy hó mulva N.-Zeréndről értesítve lettem, egy odaváló fuvaros a málhámat ott a városházához vitte. Onnan intézett hozzám kérdést a n.-zeréndi ref. lelkész és esperes, Böszörményi József, ki nekem gyermekkoromban, mint érdiószegi particularis gymnasium igazgató-tanára, tanítóm volt, s nevem után indulva, levelet irt, hogy vajjon nem az én holmijaim vannak-e ott letéve? Az illető zeréndi fuvarost az én svábom Simándon találván, áttette az én holmimat azon megbízással, hogy ő (a zeréndi fuvaros) azt Békésre, a másik szekérrel ment cselédeim után vigye, mit ez meg is ígért, de nem teljesített, hanem Zerénden a bírósághoz adta be, a hol egyik bőröndön nevemet olvasva, úgy igazodtak el. A lelkész segítségével tehát — dicséretére legyen úgy a svábnak, mint az általa megbízott zeréndi fuvarosnak — visszakaptam holmimat az utolsó darabig hiány nélkül. — Febr. 13-án kora reggel éppen a holmijaimmal megérkezett egyik szekeret odahagyott szállásomba rendelttem be, midőn 8 óra tájt iszonyú zaj és lárma hat fel hozzám az utczaról s a marosparti lovas előrs egyik legényét látom nyargalva feljönni. Megtudtam, hogy a várba élelmet és munitiót vivő s erős és számos főből álló fedezettel ellátott, mintegy 300 szekér roppant hosszú vonala tünt fel a láthatáron Temesvár felől, mely

Új-Aradra vonul befelé.* Előőrseink által jelzett e hírre én otthagya mindent, rögtön a marosparti telepekben termettem, s talpon talált ütegeink — mihelyt az ellen fedezete a túlparton mutatkozott — azonnal működésbe tételtek.

Megdördültek erre az ágyúk a várból is újra, de a mieink is minden telepben visszadörögtek, mialatt a túlparton hosszú csatárlánczba állott fel az ellen.

Ez eset, miután általános volt a hír és állítás, hogy az ellenség tömege ismét Ó-Aradra törni szándékozik, roppant zavart idézett elő a városban; a csak imént hazatért lakosság ismét iszonyú futásban menekült kifelé s szétszórva szállásolt honvédeink egy részét is magával sodorta, míg a tisztek ellenállása folytán összeszedelőzködve, csatarendben a harcztérre visszavezettettek, s az alábbi fegyvertényt sikerre emelték. E zavar azonban nagyon korai és alap nélkül való volt s csakis az alig 3, 4-ed napos katasztrófa utófélelmének kifolyása.

Potemkin egy kis gyanusítás színezetében mondja el, hogy ekkor, Gaál az előőrsöktől referált hírre, a tábori irodát azonnal Simándra szállítani parancsolta. Meglehet; sőt ez előre gondoskodást oly körülmények közt, minőkben akkor voltunk, megtenni talán szükséges is volt; de ezt ismét valamely gyanús indokból eredettnek, vagy gyáva megrettenés, ok nélkül megfutamodás vádjával illetni egyáltalában nem lehet s minden bizonynyal csakis a fent említett intrikusok gyanusításaiból merített beszéd. Hisz Gaál maga — mihelyt a mi marosparti ágyúink megdör-

* Lakatos e napot február 12-re teszi, a mi nem való; 13-án történt az, mi okmányilag is bizonyítható.

dültek s az ellenségnek a túlparton való jelentkezését ágyútűzzel fogadtuk — személyesen megjelent marosparti vonalunkon és erélyesen intézkedett, és ennek folytán történt az, hogy a császáriak által támadó szándékkal felállított csatárláncz a nyomban kirendelt honvéd zászlóaljok által kölcsönös tüzelések közt nemcsak viszont megtámadtatott, de a Maros jegén átkelve, az egész ellenséges tömeg Új-Aradról — mit már meg is szállottak — kiszorítva, kiverve és visszakergetve lett.

E zűrzavaros csetnél azonban megtudtunk végre annyit, hogy ama 300 szekér hosszú vonalán a febr. 8-ki csatában ellenség kezébe jutott magyar foglyokat hoztak kicserélés végett; mi azonban nem lehetett egészen igaz, mert ők annyi szekerre rakható foglyot tőlünk az egész ostrom alatt se ejtettek; de meg mire való lett volna akkor az általuk véghosszan felállított csatárláncz a Maros balpartján s az a megetti sorkatonák ránk tett lövöldözése? A várba szándékolt bejuthatásnak e csúfos kudarczán aztán nagy méregbe is jöhettek a várban, mert az ágyúzás szakadatlanul folyt késő éjjel és csakis a részünkről is tett erélyes viszonzásra hallgattak végre el.

Azonban ez esemény után is, jóllehet febr. 8-án elegendő élelemmel stb. látták el magukat, mégis kevés pihenő mellett meg-megdördültek az ágyúk felettünk a városra és vissza; így febr. 10. és 11-én granát- és bombazápor hullott reánk, mely több épületet rombolt és égetett le. Febr. 18-án ismét lövetett a város; 20-án a jégmentessé lett Maros két partján szemben felállított előőrsök folyton lövöldöztek egymásra; 24-én, 25-én, 26-án hol nappal, hol éjjel folyt az ágyúzás ki és be; ezalatt egyik éjjel ki is törtek két felől a várból, de a mi

előőrseink s telepeink rájuk tett tüzelése által visszaszorítottak, melyre aztán gyilkos ágyúzást is kezdtek, s a várost csaknem egész éjjel borzasztóan ágyúzták s nemcsak tűzvészt, de halált is okoztak. Febr. 28-án reggel a vár sánczain nagy élénkséggel dolgoztak a felénk irányított ágyúk rendezésénél, melyre megkezdtük rájuk a tüzelést, de le is takarodtak kaszamatáikba, délután azonban ők is borzasztóan feleltek bombáikkal, melyek sok kárt is tettek. Ettől kezdve pihenő volt egész márcz. 5-ig, midőn a Bánátból a várba jövő temérdek élelmiszernek szándékolt becsempészése alkalmából szörnyű ágyúzást kezdettek reánk, mely alatt a várból fedezetre kijöttek és a mi, Marosón átkelt csapataink között véres ütközet is kerekedett, mely közben sikerült nekik a várba húzódni.

Ez esemény után márcz. elején lettem megbízva a Maroson ismét két hídnak és egy kompjárásnak állandó szerkezettel leendő felállításával, mit a már kiengedett Maros vizén hajókötelek által egymáshoz erősített hordók és csónak-hajókra tett padozat alkalmazásával végre is hajtván; seregeink Új-Aradot megszállották s szállva is tartották.

És ez események folyamában lépett előtérbe újra azon, már előbb felvetett tervnek megvalósítására irányzott szándék is, mely szerint a várat félkörben körítő Maros két ágának a vár teljes elzárolására nézve legtöbb sikert ígérő s elvileg általunk is különösen védett átvágás lenne kiviendő a Bánát felőli oldalon. Voltak, kiknek e terv kivitele egyáltalában nem tetszett, s kiknek ellenszegülése miatt nem jöhetett ez létre eddig is, kik az ellen, — miután észszerű technikai akadályt fel nem hozhattak, sem stra-

tegiai szempontból gáncsolni nem lehetett — csak a roppant pénz- és véráldozatba kerüléssel érveltek, s Gaálnak az eddig tett operációkra is haszontalan pazarlását emlegették,* de kiknek Gaál nem volt elég erős szemükbe mondani azt, mit Bem mondott Vécseyre mutatva Facseten: «Van önök közt egy gonosz ember, ki önöket a haza és nemzet érdeke ellenizgatja, de én ezt a semmirevalót a legelső alkalommal főbe lövtem»; nem volt — mondom — bátorsága ezt fejökre mondani, mert — isten tudja miért és mivel — a kormány kegyét ki tudták csikarni, s még mint szaktekintély is szerepel ott némelyike, ki az alattomos, hazaellenes intrika-szövésben valóban szaktekintély is volt, kinek és kiknek volt köszönhető aztán az is, a mi itt következik. A fönti elzárolási terv kivitele tehát ezek ellenzésén megtörve, a parancsnokság változásával ismét elesett.

* Sőt nem ártallottak a kormányzónál is Gaál ellen minden tettét elferdítve, hamis információjuk mellett még ezzel is érvelni.

Bezzeg nem hányták szemére Vécseynek — a temesvári ostromló tábor haszontalan és puffra tett milliónyi pazarlását — midőn azt hallatlan pazar fényben állítva ki, szakadatlan dőzsölés és kéjhölgyek tanyájává tette, s hol az ismét milliónyi költségbe kerített sánczolatoknak, az ügy nehéz korszakain át egy makula hasznát se tudta és nem akarta venni. A szakadatlan dőzsölést még Potemkin is, ki Vécseynek nagy bámulója — habár igen sima szavakban — elismeri és nem tagadja a «M. hadsereg feloszlásának okai» című műve 78.—79. lapjain: «hol szerinte minden este nagyszerű tánczvigalom tartatott s oly szép és víg élete tán egy táborozó hadseregnek sem volt, mióta a világ fennáll» — mondja ő — s a temesvári tábor nem volt egyéb, mint egy víg gyűlde, tele szép hölgyekkel stb.





IV. FEJEZET.

Gaált az aradi ostrom parancsnokságától eltette a kormány, s ő febr. 27-én eltávozott. Egyszer azonban úgy márcz. közepe táján megjelenik annak átvételére mint Deus ex machina: Kiss Pál alezredes. (pedig arra ama másik intrikus vágyott). Kiss Pál — a 20-as években volt osztrák katona korában — leginkább a toborzásnál volt alkalmazva s mint rutinizott derék katona, főhadnagyságra emelkedve: toborzási parancsnokká (Werbungs-Commandant) lett, mely tisztségre — a toborzásnál szerzett érdemein s gyakorlatán kívül — kiváló szép termete, magyar toborzó katonai rutinja érdekesítette, és az, hogy oly magyar baka, ki ügyesebb toborzói tempókat, czifrább szótárú magyar káromkodásokat tudott volna kikanyarítani mint ő: nem akadt az armádiában; de híres is volt ebben és népszerű, mert zászlója alá a legénység — ha ő kiállott a «platzra» — özönnel ment; ő, ki maga is felcsapott egykor katonának: pompásan ki tudta válogatni, becsalogatni a magyar legényeket, s volt is gondja rája aztán mint «gyermekei»-re; szerették is. Tőle származtak a nép száján még tán ma is élő czifrábbnál czifrább kaszárnyai anekdoták, toborzói tempók, fika-mondatok, elkanyarított «teremtetté»-k stb., melyeket népköltőink is igyekeztek népszerűsíteni. Ő, bár a mult század első

tizedében beköltözött macedoniai görögök Biharmegyébe telepedett egyikének ivadéka volt, de mint a legmagyarabb biharmegyei Ér-Díószeg városa és vidéke tősgyökeres magyarsága közt tökéletes magyarrá lett s nemességre emelt tehetős elődöktől Ér-Díószegen született és nevelkedett egyén: tökéletes s jó magyar érzelmű katona is volt. A toborzás útjani katonaszedés régi jó világa elmulván, ő hosszú tespedő békében a főhadnagy s végül 1848 ban a Vetter által N.-Váradon vezényelt Máriássy zászlóaljban a kapitányi rangfokozatban fennakadt. A magyar kormánynak ajánlván fel szolgálatát, mint erős bevágó kar s a hadsereg egyik legvitézebb tisztje szabadságharcunkban érdemeket szerzett. És ott, hol aprítani kellett, hol rohamra volt szükség, karddal és szuronynyal a kézben: igazi fegyelmezett, régi magyar katona volt a javából, mint ezt fényesen bebizonyította Damjanics világhírű csatáiban — Szolnok, Isaszeg, Kápolna stb. harczterein jó magyarérezelmű, kiváló vitéz katona volt, de több aztán semmi. Ő a harciban, a csatákban volt igazi helyén; de szervezés, tervezés és mindaz, mihez a hősiés bravourokon, személyes bátorságon kívül még kitartó, határozott jellemmel párosult magasabb katonai képzettség, combinatív talentum, számoló ész is kell: nem volt az ő tere! Nem ő volt a hibás, ha ilyenre is alkalmazták, hanem az, ki őt valódi hivatásában fel nem ismerte, s attól — komolyabb fontolgatásokkal járó, türelmes hadi operatiókhöz rendelve — elvonta.

Aradra tették tehát Gaál helyébe alezredesi minőségben, várostromot vezetni! E várnak azonban nem volt sem nyaka, sem gombja, mit karddal le lehetett

volna vágni, s nem tudni: irtóztató pokróczgorombasága,* tapintatlansága ment-e rögtön fülébe a kormánynak, melylyel hitte tán, hogy egy várat be lehet venni, s melylyel bizonyos előinformációk után — Gaált és mindent, mi csak Gaáltól keletkezett — az a nélkül még csak szólni sem képes ember, száján forgott bakaszerű, cifra káromkodásokkal gáncsolni s csaknem akasztás és főbelövésig üldözni kezdte; s a mely szellemben fogadott minket is a tisztí bemutatásnál.

Vagy tán éppen, ha mindenhez is máshoz, de várostromhoz s efféle tudományos képességet és okosságot kívánó dologhoz egy körömfeketényt sem értő tudatlansága miatt, vagy tán inkább azért, mert a hozzá illőbb s neki inkább csatatéren nagy szükségét érezték, denique 48 órai dühös káromlásai után innen eltételezt. Ez ember különben Péterváradon, melynek később parancsnokává tétellett, megmutatta, hogy mihez ért; s hogy ügyünknek — a csillogó korszak letűntével bekövetkezett válságos percekben — minő bajnokává vált, kitűnik abból, hogy a Don Migueleket, kik a várfeladás kérdésében ellenszegülő viseletet kezdtek tanusítani, kiparancsolta a várból, lefegyverezte s aztán megtizedelte, mely hőstett után a várat 1849. szept. 20-án minden teketória nélkül a császáriaknak feladván, minden tisztjeivel együtt legkegyelmesebben amnesztiát nyert. Ennélfogva a császáriaktól nemcsak menten maradt, de még felelősség alá sem vonatván, hajaszála sem görbült meg, s itthon gazdagságban élte

* Csodálatos, hogy a császári sorkatonaságtól kikerültek némelyike még nálunk sem tudta levetkőzni azon megrögzött durva fogalmát, mely szerint a fegyelmi tekintély fentartását a gorombaságban hitte érvényre juttatni.

le napjait. Ezalatt a többiek vagy számkivetve, vagy bebörtönözve lettek, vagy mártyr-halált szenvedtek! és éppen előde, az annyira gyanúsított s méltatlanul becsmérelt és sértett Gaál, majdnem másfél évi bujdoklása közben elfogatván, előbb 8 évre, midőn pedig iratai, jeles csatatervei felkutattatván, kézre kerültek: kötél általi halálra ítéltetett, mely ítéletnek legfensőbb közbevetés folytán történt megváltozásával, mint várfogoly 20 évre szabott nehéz börtönében halt el nyomorultul.

Kiss Pált felváltotta az aradi ostrom-parancsnokságban gr. Vécsey. Ki volt ő? megmondja a történet, meg a nemzeti ügy mellett elismerést vívott szolgálatai, melyeket Vetter alatt lent s később az ő hadügyminisztersége alatt hős Damjanics, Klapka s Perczel tábornokokkal együtt a legkritikusabb időkben az ellenség előnyomulásának megakadályozásával s leveretésével aratott; de megmutatja aztán a koczka fordultával a magyar ügy válságos végpontján saját táborának nagyon ízére való, de az ügyre nézve nagyon végzetes viselkedése; megmutatják a temesvári, pompás kényelemmel, fényüzéssel kiállított, de semmi sikerre nem vezetett, s több millióba került ostrom-sánczolatok is; a hallatlan fénynyel elárasztott s delnökkel tömve volt temesvári magyar kéj-tábor; és mi legfőbb, a táborban roppant mennyiségben felhalmozva volt munióik és élelmiszereknek a legnagyobb végszükségben általa történt visszatartása, ki nem adása, sőt egyenes megtagadása miatt a több tényező körülmények között kiválólag éppen az ezek hiányában elbukott, elveszett aug. 9-iki temesvári végső csata, s ezáltal az ügyünkre mért végcsapás.

A csata után is több mint 130 ezernyi magyar hadsereg 40 ezernyi tömegét ő demoralizálta, azt Bemtől végleg megfosztotta. Ő volt szabadságharcunk utolsó démona, még pedig olyan, ki midőn a magyar ügyet is végbukásra segítette: az ellenségnek sem használt éppen semmit, s tán ép ennek lett legalább egy részben azon szomorú következése, hogy hazánk és nemzetünk dicső mátyrjainak zárkövét, 13-dikát ő képezte szegény. De valóban kényes dilemmába jő majd az a művész, — kivált ha magyar — ki hazai sorsunk e végkatasztrófájának emlékét lelkében hordva, az aradi 13 mátyrnak emlékét elkészíteni levén hivatva, azok közt e 13-dikat illetőleg, a kiadandó programmnak a történeti hűséggel való megegyeztetését kell hogy keresztülvigye.

Mielőtt itt tovább mennék, meg kell említenem, hogy márczius hóban kipótolták a várbeliek azt, a mit febr. néhány napjain elemulasztottak; nem volt hét, melyben 2—3 napig tartó ágyúzást ne szenvedett volna a város. Ezeknek lett áldozata a lőtávol alá eső egész városrész, a püspök- és sóház-utczák nagyobb épületei, a fehérkereszt, a zsidó zsinagóga, melynek háta mögött volt a Tököly-ház, hol én is szállásoltam, a Kornya-féle fő-utczai nagy épület s a mellette levő utcza minden épülete stb., melyek részint halomra lövettek, vagy lakhatlanságig, földig rongáltattak, lángok által felemésztettek.

Márc. 15-én szintén megtiszteltek bennünket pár üdvölvéssel, de kivált márcz. 23-án este kezdtek roppant ágyúzást, és pedig éppen a Tököly-ház, az izraelita templomra és a Tököly-kertre, melyek ugyanazon egy vonalban és irányban, s egymás közelében feküdtek.

E vegyes lövegekkel (golyó, granát és 30—60 fontos bomba) szakadatlanul folytatott ágyútűz tartott éjjel után 3—4 óráig, — a Tököly-házra több golyó és gyújtó granát hullott — de melyek kárt tevő hatása ellen intézkedés volt téve. Azonban egy 60 fontos bomba éppen az én szállásomnak lett irányozva, mely aztán engemet e szállásból ki is zavart. Egyéb-iránt hajlandó vagyok hinni, hogy ezen 23-án este kezdett ágyúzás merő passzióból az én tiszteletemre intézett név-estei ágyú-szerenade volt, mert hiszen csaknem minden lövés e háznak s éppen az én szállásomnak volt irányozva; az udvaron szállásom előtt 3 bomba durrant szét, kettő a szomszédban ugyanezen irányban, s néhány ugyanez irányban szállott a kertbe stb., míg a 60 fontos éppen szállásomba ütött be, s ezzel az ágyúzene be is lett fejezve. És ezt azon várbeli «jó ismerősök» rendezték, kik decz 4-étől kezdve — midőn t. i. néhány fogoly lengyel dzsidást s ezek közt egy tisztet (szegény megboldogult Laczi barátomat) sikerült nekem Ambrus Józsi barátom segédkezése mellett a várból ki, hozzánk szöktetni — szeretetüknek ily zálogával megtisztelni soha nem késtek, valahányszor csak a telepeken s jártam-keltemben az én veres sapkámat észlelniök sikerült.*

* Ezen éjszakának élményeit Margitay egy jegyzetében így írja le:

Az ágyúzás még este 11 órakor megeredt s nem 25-én, de 24-én reggel 3—4 óráig tartott. Márczius 24-ike épen nevemnapja volt s ezért igen jól emlékezném rá, ha mindjárt naplószerűen nem is volna nálam feljegyezve.

23-án későn este tértem én szállásomra a telepekből, a már említett Tököly-féle nagy házba, hol ennek a sikátor-utczát képező

Vécsey lett tehát az aradi várostrom vezetésével megbízva. Egy fényelgést, kényelmet, hízélgést, kéjt szerető hű nagyúr; különben a világon legloyalisabb, bizonyos fokig leereszkedő, legjobb szívű igazi gavallér;

szárnyában, az 1-ső emeleten két boltozatos, utcai szobát egy előtornácczal s konyhával stb. birtam.

Még ekkor nálam volt Varga Andris már lábbadozó honvéd. E honvéd igen derék fiú volt; számtalanszor sírva találtam, hogy ő ily gyámoltalan voltában nem lehet a harcmezőn stb. Ő az utcai 1-ső szobában tanyázott, én a szomszéd szobát használtam, ha otthon voltam, mert ez nem mindig történt. A telepek az új-aradi töltéstől Glogováczig feküdtek a vár körül s ezek parancsnokságom alatt állván, Új-Aradon, Ó-Arad két pontján s Glogovácson kellett szállással birnom, hol itt, hol ott ütöttem fel tanyámat, a hol ért az idő, főhadiszállásom azonban mindig a Tököly-fele nagyszerű 2 emeletes háznál volt, hol ezen állandó lakást már 1848 előtt is birtam. Márczius 23-án későn ezen szállásomra jutva, — hol András volt a házőrző — eltikadtan csakhamar lefeküdtem; 11 óra táján azonban megdördülnek az ágyúk. A már ekkor tapasztalt eshetőségek miatt rögtön felöltöztem. A telepekbe nem volt miért menni, mert a vizszozás szigorúan meg volt tiltva, kirohanásról pedig szó sem lehetett, s így ez esti zene merő passió volt a várbeliek részéről. Ámbár közönbösen vettük azt, mégis résen állottunk és vigyáztunk minden neszre és mocczanásra, hogy ha netalán valami non putáremet akarnának ott benn, rögtön ott lehessenek a 3.—4. számú telepekben.

Nincs lélekemelőbb zene e világon, mint az éjjeli ágyúzás. Ki a mennydörgő égi háború fellegei közt zajgó folytonos ropogás származásáról fogalmat akar szerezni, az hallgassa meg egy ily éjjeli ágyúzás dörgéseit. Nem azon egyes, nagyot szóló puffanás ez, mint minőt bármely nappali ágyúzásnál az egyes kilövéseknél tapasztaltunk; a nappali zajgó élet felható lármája által saturált s a nap melegétől hullámzatosan tömött lég nem engedi meg ekkor a hang azon kiterjedtségét, melylyel az az esti, megritkult, megtisztult levegőben bir. A lövések nappal csakis egyes, megkülönböztethetőleg összeszorított, erős hang completumát adják vissza. De este és éjjel, midőn elcsendesült a zaj, megtisztult, megritkult a hűvösre vált lég, a lövések dörgése felhat a lég tiszta rétegeibe s iszonyú terjedelemben rezgi át odafenn folytonos ropogások, recsegések között annak egész birodalmát. Nincs ekkor szünete a dörgéseknek, habár több percnyi időközben tétettek is a lövések. Az egyes lövés puffanását

külsőleg finom, fehér glacé-keztűs, salon-műveltségét nagyuras hányivetiségben fitogtatni szerető, mi fürge kis természetéhez, tömött, vastag bajúszu, zordon s affektált komolyságú, nem igen megnyerő arczához

iszonyú, recsegő dörgés váltja fel rögtön a lég felső rétegeiben, mely rétegről-rétegre hágva, nyomul keresztül mind erősebben a vidék egyes pontjai felett, mint égiháború mennydörgése, s még nem ért messze távolba el, midőn néhány percz múlva követi a másik, s így folyton örökös ropogással tölti el több száz mértföldnyi tér felett a léget.

Ily fenséges, dörgő zenét kezdett a vár Arad felett márczius 23-án éjjel. Mi ketten — én és András — külön szobában csak hangosan ejtett szavakban érthettük meg egymás szavát, a felettünk egyre ropogó dörgés zajában. Én a várnak hátat vetve, a sikátorra szolgáló nyitott ablakba könyököltem ki, hallgatva e leggyönyörűbb s borzasztóan szép zenei előadást, mit életemben csak hallottam; Andris pedig kiment a vár felé nyíló folyosóra nézni az egyre felénk repülő, tüzes bombák czikázásait, be-bekiáltván hozzám, hogy ez és ez mily gyönyörű, nézzem csak!

Éjjél után 2 óra tájt ritkulni kezdtek a lövések; kiállottak odabenn — gondolván magamban — s a már csak hébe-hóba, nagy ritkán püfögtetett, s az átsüvöltő bombák lassúsága csakugyan nemso-kára végképpen való megszűnést hagyván velem következtetni: lefekvést vezényeltem. Megtörtént. A gyertyákat kioltottuk, az ágyúzás megszűnt; Andris nagyokat ásított, s én az álom szelid karjain kezdék lassan a túlvilágba lejteni, midőn egyszer csak «b u m!» egy irtóztató lövés a várból s e perczben rá iszonyú, zuhanó csattanás mellett. A földig rendült épület minden izében recsegett, mintha össze akarna omlani; füst, por s összezúzott ablaksörömpölés és hulló cserепek tölték el a léget. Én az álom első szenderéből ki sem bontakozhattam, midőn a csattanás perczében ágyamból kilökve s magamat belőle kifordítva, a földön találtam; a boltozat hullott, s szemem, szám füsttel, porral és törmelékkel tapadt tele. Önkénytelen felocsudásomat felhasználva, négykézlábra tápázkodtam s a sötétben tapogatódzva kinyújtám kezeimet, s legelébb is vaskemenczém szétrepült darabjaira akadtam. Hirtelen még tájékozni sem voltam képes magamat; a recsegés, ropogás megszűnt, s csak egyes, hulló darabok zaja hirdeté még az iszonyú eredményt. Legelső, mit tehettem, az volt, hogy Andrist kiáltani; nem felelt. Ismét kiáltom. Néma csend! Elkezdtem zugolódni s e-közben valami motozásszerű hangokat észlelek. Ismét szólítám Andrist, de semmi hang! Ez meg van halva — mondtam

kissé furcsán illett. Honvéd tábornoki egyenruhát bő bugyogóval s lötyögősen, hátra nyúló ellenzős veres sapkát nagy arany paszománttal viselt.

Ápril 4-én megérkezve, azonnal átvette a parancs-

— s kezdtem az első szoba irányában haladni, midőn a földön egy meleg kézzel érintkeztem. Andris te! — kiálték — te vagy? Itt vagyok, dűnnyögé, a gyertyát keresem.

E stoicus, mély hallgatásnak, tehát nem halál volt az oka, hanem a gyertya keresése.

Végre sok ide-oda kaparászás között valahogy egy skatulya gyufára akadt Andris, s ennek világánál tárult fel a borzasztó látvány. Egy széthányt gyertyadarabot is találtunk, melyet meggyújtva szemlét tartottunk.

Nagy volt a rombolás benn; kemenceze, ajtó, ablak, butor mind romokban szétszórva heverték a stukatur, fal és vakolat-törmelék között, s nem győztünk eléggé csodálkozni azon, hogy miként maradhattunk meg életben e szörnyű romhalmaz között? No, de hát menjünk innen, meneküljünk ki! Nem lehet! az ajtó tökéletesen be volt szegezve; zárja össze vissza görbitve, roncsova bár, de be voltunk mégis csukva.

Valami ostoba bombadarab botlott bele bizonyosan s valami mesterséges módon ütötte, roncsoolta, görbitette félre úgy, hogy ki nem lehetett nyitni. Nagysokára tudtuk csak lefeszegetni a zárt, sarkot egy vas kemenceze darabbal, s úgy szabadulni. De, Szent Kleofás! mekkorát bámultunk, midőn a belőtt 60 fontos bombának szétszakadt darabjait s azok működését észleltük az épület elején! A két, egymásba nyíló utczai szobám közvetlen szomszédságában elől levő konyha, folyosó, a választófalak és előfalak teljesen le voltak rombolva, s a kívül körülfutó erkély — mert emeletben voltunk — egészen leszakadva földön hevert; lábaink előtt a tátongó mélység s iszonyú pusztulás. Az volt a szerencse, hogy a bomba a vastag közfa élének ütődve, be nem hatolt s a külső részeken öntötte ki mérgét. Itt azonban e perctől kezdve nem volt többé maradás; a különben is rég elmenekült lakóktól üres épületet elhagytam s a református lelkész, Bittó Sándor jó barátom, az uri-utczai református templom mellett bombamentes távolságban levő lakásába szállásoltam be magamat, s ezenkívül — a sokféle teendők között, mindenhez hamar férhetés okából — még kijebb, Guttman nevezetű kőműves házában is tartottam szállást, mit azért említek meg, mert me nekülésemben ez szerepet játszik.

nokságot s ezt azon kezdte, hogy a kormány által neki feltételül megszabott azon rendeletet, hogy mindenben a Bem altábornagytól való függés szoros kötelességévé tétetett, egyenesen félretette, s saját akarata szerint, úgy tett ahogy neki tetszett, minek aztán meg is lett a siralmas következése. Egyébiránt a tiszti bemutatásoknál minket, a kik az ostrom közvetlen tényezői, műszaki vezetői voltunk: elég előzékenyen fogadott, sőt mindenekről kikérdezvén: a további teendők iránti rendelkezések s szükségletek teljesítésére szólított. Ez alkalommal azonban én és Herr furcsa dolgokra ébredtünk. Mi ketten t. i. eddigelé csakis a napiparancsba igtatott tiszti rangfokozatban valánk, s midőn azt Vécseynek elmondjuk s a közlönybe igtatás iránti kérelmünket szóval előadjuk: ő csak hámul, s kisül, hogy ez ismét a Gaál s az ő rendelkezéseit végrehajtók elleni ármánykodók műve, kik által a kormány előtt egyetemlegesen quid quid Gaál: hanyagság- és pazarlással lettünk bevádolva a legaljasabb méltatlansággal; melyen ő maga is megütődve, egyenesen a kormányzóhoz magához lőn az ő (Vécsey) utasítása s bekisérése mellett az ügy felterjesztve, mi pedig ápril utolsó felében történt újabb előléptetésünkkel napiparancs szerint lettünk megnyugtatta.

Ezzel ő tovább értekezvén a tett művek és teendők felől, a vár mihamarább lehető bevétele iránt is erélyesen intézkedett.

Potemkin azt mondja az ápr. 3-án délután történt ágyúzásról, hogy gr. Vécsey tábornok az ütegeknél személyesen vezényelt s az ágyúkat veres főveggel fejen irányozta. Ez téves adat. Igaz, hogy ápr. 3-án délután a várból criminalis ágyúzást kezdettek, s ez

erélyesen viszonzotatott is, de Vécsey 3-án még nem is volt Aradon s csak 4-én érkezett meg, a parancsnokságot is csak 4-én vette át, s így 3-án a telepekben nem is lehetett jelen. Az a veres főveg nem az övé, hanem az enyém volt, ki ekkor az ütegeknél személyesen jelen voltam s egy pár lövést irányoztam. Az, ki ez adatot szolgáltatta: az később mutatkozott két veres sapka felett jött confusióba, mi másutt is és többször megtörtént. Ápril hó közepe felé, 13-án délután a várból borzasztó ágyúzás kezdetett meg a városra, mely egész éjen át csaknem virradatig tartott, de megadtuk aztán mi is a hatalmas feleletet a vár ellen, mely Vécsey rendelkezése folytán másnap is folytattatott a vár teljes elhallgatásáig. Ekkor történt az, hogy Vécsey az egész törzskar kíséretében a telepekbe jött, s a két veres sapka felvillanása ismét erős ágyútüzet idézett reánk; azonban a hatalmas mellvédek és kosarak fedezete alatt szemlélője s intézője volt ő a következő gyilkos ágyútüzelés folytatásának a faltörő ostromágyúk valamennyijével, mely csaknem 4 napig tartott. Végre azonban odajutott az ostrom ügye, a hova már Gaál alatt jutnia kellett volna s alatta megvitatva, sőt elhatározva is volt.*

Ez ágyúzás folyama alatti egyik nap kora reggelén ugyanis Boros őrnagy (ez volt a Gaál elleni intrikus párt feje, ki annak nyilván is bő jeleit adta) magához hivat, s Vécseynek azon rendeletét adja át, hogy a

* Rossz információ folytán mondja ezt Lakatos fent idézett művében a Vécsey tervének, mert az eredetileg Gaál Miklósé volt; de ki az ellene szőtt fondorlatok folytán február végén elrendeltetvén Aradról, ép az ő, úgy a nemzetre, mint a városra előnyös tervének kivitele és sikere maradt aztán csak örökül utódjára, mi mindenesetre szintén elismerést érdemel.

vár déli oldalán, a vár és Zsigmondháza között tervbe vett átmetszést (tranchéet) haladéktalanul vigyem ki és készítssem el.

E szerfelett kritikus és veszélyes feladat megoldására, vagy Vécsey parancsából, vagy éppen csak ő, tán azért szemelt ki különösen engemet, mert — mint az ő félrehúzó s kivált Gaál elleni titokzatos jellemének és gyanús tetteinek éber szemmel kísért tudója — szeretne volna, ha ott hagyom a fogam. Én, kinek e tranché létrehozása eleitől kedvencz eszmém volt, s mellette többször szót emeltem, sőt annak tervezetébe is befolytam, s azt arra, hogy a várnak kiéheztetés általi capitulatioja eléressék, egyedül célra-vezetőnek hittem és tudtam: e rendeletnek engedelmeskedve, kész szívvel vállalkoztam. Az Új-Aradon állomásozó honvéd-parancsnokságnak minden bővebb értesítés nélkül egyszerűen meghagyatott, hogy rendelkezéseimre a kellő fedezet kiállíttassék, a közeli falvak pedig a szükséges munkaerő kiállítására akkor és ott, a mikor és a hová én rendelni fogom, utasítva lettek. Természetes, hogy minden intézkedésnek a legnagyobb óvatossággal és csendben kelle történnie. A kivitelnek különösen s minden esetre a legnagyobb titokban kellett vélni történni: erre az éppen utolsó negyedben levő holdjárás a legjobb időt szolgáltatotta.*

* Igen eltér a valótól Lakatos Ottónak (Arad tört. I. köt. 190. lap) azon feljegyzése, mely szerint ezen átmetszést vagy csatornát tisztán csak árkászok és utászok által ásatja éjjelenként lámpafénynél, s annak munkáját Boros őrnagy, Herr Ádám, Margitay, Hild mérnök, s Vucskics és Szilberleitner utászkariz tiszték által vezélteti.

E munkát — mint személyes részvét után, a leghitelesebb eredeti forrás vagy kútfő szerint írva, alább olvasható — közönséges

Mindenek előtt az itt következő eljárások sikerének megértése végett meg kell jegyeznem, hogy a vár Bánát felőli részén levő rác, sváb és oláh lakosai mind a császáriakkal rokonszenvező, sőt azoknak mindenben kezükre játszó elemek valának, s főképp az épen tőszomszédságukban lakó új-aradi sváb elem — előttök igen nagy kedvességben — tehát mentességben is volt. E sváb elemet pedig nem lehetett mással confundálni, mert eredeti sváb öltönyt viseltek, s miután ezek voltak a vár előhírnökei, s ezek által értesültek mindenről: tehát ezeknek a várba és vár körül — főképp, midőn magyar sereg nem ült a nyakukon — szabad ki- s bejárásuk volt, s egyébként is bántatlanul jártak-keltek a vár körül. Én tehát csakhamar, ápril utónapjait megelőzőleg, 21-én d. u.

munkások — csakis a kezem alá felügyelés végett hagyott néhány utász és árkász beosztása mellett végezték, s éppen nem lámpafénynél; no, hisz csak az kellett volna még, hogy az éj sötétében magunk adjunk jelző világosságot, hogy hol és mit dolgozunk ott a várbeliek orra előtt. De meg ott és ez időben sem Boros, sem Herr, sem Vucskics, sem Szilberleitner, sem kivált épen Held nem voltak, de nem is lehettek jelen, mert Vécsey őket, valamint csaknem az aradi egész tábornak még az ápr. 14-iki ágyúzás után való nap azonnal magával vitte át Temesvár alá, a vár ostromzárolási munkáira, honnan aztán csakis Boros látogatott át az ottani elfoglaltatásából néha Aradra, de éppen ezen actusnál ő reá sem volt szükség, s nem is volt jelen. Az összes táborból pedig Aradon hagyott Vécsey, Dobai őrnagy alatt egy zászlóalj gyalogost és lovaságot, az Új-Aradon szállásolt bihari stb. nemzetőrséggel s a veres pántlikásokkal együtt. Vucskics fő- és Szilberleitner al-utászhadnagyságok csak ápr. első napjaiban a 3-iki ágyúzásokat megelőzőleg s jóval előbb ostromtelepek és a tranchée-hoz szükséges kosarak s utász szerelvények készítésénél működtek, de a tranchée keresztülvitelével én magam, ki állandóan voltam az Aradvár körüli műveletekre rendelve, lettem bízva egyedül, mint oda és arra kirendelt h. mérnökkari tiszt.

megjelentem Új-Aradon s egyenesen a zsigmondházi őrállomásra mentem, hol a veres pántlikások tisztjeit: Simonffy Imrét (most Debreczen város polgármestere), Poroszlait, Veszprémi Lászlót, Kiss Imrét és többeket, egy tisztességes sváb-vendégház külön szobájában találtam, kik úgy is, mint debreczeni földieim, ismerőseim voltak. Megmondám mi a feladatom s előre is kikértem tőlük a szükséglendő s már tudvalevő fedezeti közreműködést. Most pedig tájékozási kijelölésre lévén szükség: ezt kell teljesítenem. «Most, fényes nappal», kérdék, «és a vár tövében?» «Igen», felelém; s ekkor a borivóban időző svábok közt szétnézvén, egyet a szobába parancsolok be. Kezd az rémülten az ajtónak rohanni; s nagy időbe s még több beszédbe került, — kivált hogy a többi mind klosont — míg kapacitálni tudtuk, hogy legkisebb baja sem történik.

Bevivén a szobába, kezdtem levetni egyenruhámat s cserébe kérve az övét, mondtam, hogy vetkezzék! Erre még jobban megijed, sírva fakad, azt gondolván az árva, hogy honvédnek fogjuk be. Nagysokára borral és jó borralalóval tudtuk észrehozni s megértetni vele, hogy minő figurát akarok én ezzel elérni. Levetkezett; én sváb öltönyébe bújtam és őt őrizet alatt hagyva: neki indultam a várnak, az országúti töltésen menve. E furcsa costum miatt nemcsak tisztársaim nevettek rajtam egy jót, de előőrseink is megbámultak, sőt elfogtak svábnak, aztán megtudva a dolgot: néztek és lestek, hogy mi lesz mindebből?

A vár ez oldalán gyönyörű kaszáló terült a várat karoló két Maros-ág közti sík téren Új-Aradtól a várig, melybe letérve, mint afféle paraszt sváb oekonomus szörnyűséges szakértői minák és geszticulációkkal

hogarászva elkezdtem a fű növést nézdelni, eköztben azonban véghetlen szemességgel szemügyre venni a vezetendő irányt, a tájékozási pontokat, s azokat a magammal nagy bot gyanánt vitt lécz-darabokkal lehajlásom közt a fűben lehetőleg megjelölni, hogy majd a sötétben megtalálhassam.

A teljesen elhagyott, sík, pusztá meztörtént megjelenésem első perczében már a vár ez oldalán levő bástyák megteltek néző sereggel; tódultak a sánczokra fel legénység és tiszték, s hangos értekezletük sejtették velem, hogy feltüntem nekik, sőt a tisztí csoportban Siliákot magát is felismertem s rám vetett távcsöve kissé meg is szeppentett. Mindenesetre azt hihették, hogy ez a sváb atyafi valami hírt akar tán nekik vinni s azért lopózkodik elé, mert tétlenül néztek és bámultak felém. Én azonban mindezeknek oda sem hederítve, a lehető legbárgyúbb, együgyü közönyt mutattam, a világért sem árulva el, hogy én e tiszteletre méltó publikum rám szegzett szemeinek varázsát nagyon is érzem. Ott ásitott rám — alig 200 lépésre — az ágyúk egész sora, mellettük a tüzérek kanóczczal kezükben s fegyverrel az örök; és én járkáltam ott előttük a fűben amúgy nehézkesen egy paraszt sváb esetlen lépéseivel ide-oda, megállva, fűbe hajolva és markolva, s azt markomban nézdelve, szemlélve szerteszét stb., még sváb kalapommal köszöntém őket hangosan svábul, s mérgesen lekibált kérdésükre: was machst denn du da? nagy alázatosan s lehetőleg svábos kiejtéssel feletem is a graas minőségéről stb. Végre látták, hogy ez a bolond sváb (az ő kedves Bruderjuk) bizonyosan a kaszálóját jött nézni, s mert még nevemet is megmondottam (t. i.

a ruhám gazdájáét svábul) nem bántottak, végig nézték, míg az egész területet szépen becserkésztem s azzal visszabaktattam nagy csendesen.

Nem történt semmi, s még sokáig lehetett látni, mint oszlanak a sánczokról lassan le heves beszélgetések között mindnyájan, de teljes nyugodtsággal. Svábomat (kinek természetesen semmi sem adatott tudtára a történetekről s honvédeink vigyáztak, hogy ki se lépjen, és itatták) ott találtam, öltönyét visszaadtam, megajándékoztam, mit ő szörnyű bámulások és hálálkodások között fogadott s kézcsókolások között megvált tőlünk.

Ennyiből állott az előmunkálat, s most már saját bőrömben kimentem még egyszer a végpontra, (hol egy telepünk is volt), széttekinteni a bejárt terület felett s számba venni, reassummálni jelzéseimet, hogy hol és merre esnek. Másnap, miután a telepekben is a szükséges intézkedések minden várható esetre nézve megtétettek, a beállott holdvilágtalan s még hozzá épen borongós éjjelen esti 9—10 óra között néhány visszahagyott utász és marmarosi bányásznép s mintegy 800 munkás és 2 század honvéd fedezet s egy szakasz tartalék várt készen az új-aradi állomáson. Utasításomhoz képest keményen megparancsolt, legmélyebb szótlan csendben vonult e tömeg egyenkint a kézbe adott szerszámokkal a magas, töltött országút védelme alatt az első pontig. Itt egyenkint kiki a fülbesugásig, halk utasítást kapott a kijelölendő pontokon és helyen, a miként teendő munka iránt; s a már általam a fűbe letett jelzések vonalában készítendő kettős árok (egyik az átvágás — tranchee, — másik a futó védsáncz) ásására kettesével

és egymás után 5—6 lépés távolságra a félszigetet képező folyó között, mindkét felől a Marostól Marosig állítva, rögtön az előtte álló földtalajban ásandó ároknak, a beosztott árkászok felügyelete alatt s adott méret szerint minden zaj nélküli kiásására, és a földnek amannál merőben a vár felőli oldalra, emennél mindkét felől leendő halmozására utasítottatott; megtanítatván arra mindenik, hogy a várból netalán jöhető legkisebb világosság felcsillámlására, mely az ágyúlövést megelőzni szokta: azonnal kiki az árokba hasra bukva lapuljon. A fedezet egy része a munkások közé beosztva, azok csendben maradására stb. ügyelt. Eképpen és ily renddel folyt a megkezdett munka a legnagyobb csendben — minden szóváltás visszatartásával — minden legkisebb megzavartatás nélkül egész éjen át a legnagyobb és leggyorsabb tevékenységgel annyira, hogy a pitymallatot megelőző sötét órákban, éjfél után 2—3 óra közt, az ekkor éppen bő vizű Maros két ága közt végigvont, mintegy 4 $\frac{1}{2}$ láb mélyre vájandott, felül 2 öl széles átmetszés (tranchée), s a 3 láb mély, 6 láb széles futóárkot és védtöltést a legszebb renddel és óvatossággal kivinni és a munkás csapatot idejekorán visszavezetni sikerült.

E munkálat folyamában többen — s köztök magam is — különböző pontokon, a legkisebb nesz kikerülése mellett igyekeztünk a fűben, a vár közelébe csúszni, kémsemlét, vagyis hallgatózást teendők: ha vajjon nem mozognak-e oda bent s a vártetőn. Mély csend uralgott mindenfelé; s csak az őrség reszkető hangon tett «Halt! wer da!» kiáltása hallatszott nagy ritkán.

Tehát ott benn nyugalmasan pihenve, mit sem tudtak arról, hogy mi készül idekünn. Valóban a lehető legvakabb sötétségű éjszaka kiválasztásának szerencséjéhez még az is járult, hogy az északkelet felől lengedező szellő is javunkra működött, a mennyiben még hozzánk is — itt a fűben kúszókhoz — a munkásoktól egy csepp nesz sem hallatszott s e némaságban mi sem volt észrevehető. De bezzeg másként volt ám a tovább folytatásnál.

Reggel jókor csak lestük, néztük, hogy miként gondolkozott el nagy hosszan a várbeli őrség a bástyátetőn, bámulva végig azon ismeretlen fekete vonalon, mely ott, az alattok terülő térséget átszeli. Ejelenségre azonban többen és többen gyűltek fel egymásután, míg a vár ez oldali bástyáit egy sereg katonaság s a tisztek egész sora lepte el, köztök maga Siliák látcsővel nézdelve. Persze felismerték rögtön az éjjel született egérfogó művet és lőn iszonyú sürgés és forgás. Látták ugyanis, hogy a mű még nem egészen kész, s hogy annak folytatása következend. A vár bástyáira mintegy 30 ágyú húzatott fel s valamennyi — sorba állítva — e műre lett szegezve.

Honvédeink összes serege talpon volt, előőrseink megkétszerezettek, ostromtelepeink a várral szemben készen állottak. A megkezdett mű pedig a befejezés végkoronájára várt, melynek feltétele a következő éj feladata volt. Nagy dolgok előestéjén állottunk, melyre feszült érdekléssel várt mindenki.

A sötét éj — ép oly koromfekete, mint volt az előbbi — beállott. Munkásaink, kik a legjobb bánásmódban részesülve, felemelt fizetést kaptak — egyes honvédekkel váltakozva — a mult éjjeli rendben so-

rakoztak, s a csak későbbi jelre használandó 50—60 szekeres hátrahagyásával, — kik az 1., 2., 3. redoutokba beállítandó ágyúk felszerelési eszközeit (hidlás, kosarak stb.) voltak helyreszállítandók; — megindultunk óvatos lépésekkel a legmélyebb csendben a cél felé; mindenütt a magas országúti töltés által fedezve.

Még ki sem értünk a házak közül, midőn fény villan fel a vár felől, s egy világító koszorú száll a térre, az új átmetszés felé. A vidéket, egész bengáli fény árasztá el, melyben a legkisebb tárgy is 2—3 perczig lett, csak úgy mint nappal, látható. Megálltunk lelapulva; a fény multával vártunk kissé s aztán tovább haladtunk, nagy vigyázva előre. Már elértük az 1. pontot, s a mint vigyázva nézdelünk: ismét jó a másik égő koszorú s világító golyó 3 irányban. Szerencse, hogy még a töltés takart. Az új árokban semmi nesz, semmi tárgy — mi a várbelieknek lőtárgyul szolgálhatna — nem mutatkozott, s a töltéshez lapult, nyüzsgő tömeg pedig éppen nem volt kivethető.

E második lövés után bekövetkezett sötétség oltalma alatt, mit sem várva tovább, azonnal a leggyorsabban — de nesz nélkül — zsupsz! be az árokba, végig, a mult éjjeli rendben!

Mintegy 8—10 perczig folyt lelkesen, erősen és sietve a megkezdett munka, főkép a redoutok védművein, midőn a bekötözött talpú szekerek a kész felpakolt szerekkel, a kiadott utasításhoz képest közeledőben, sőt lerakodásban lévén: egyik honvédnek egy szökni akaró glogováczi svábbal történt kissé hangosabb szóváltása eléggé hallható zajt idézett elő, mire az ez által figyelmessé lett várbeliek rögtön az

egész vonalat átfogó irányban világító golyókat, koszorúkat és rakétákat lövetvén, feltűnt a munkában levő sereg egész telepe, s lett erre — a várfokokon már egész nap rendezett összes ágyúból — egyszerre oly földrendítő ágyútüzelés reánk, golyóval, bombával és kartácscsal, melyet sem azelőtt, sem azután Arad nem látott, s mely, jóllehet ó-aradi ostromtelepeinkből hátba és oldalba hatalmasan viszonzott, s ez ellenműködés a várban roppant zavart és rombolást okozott is: esti 10 órától reggeli 3 óráig szakadatlanul tartott.

E borzasztó ágyútüzelés a várba be, várból ki és reánk folyton égő világításba helyezte a vidéket s ebben a nyakra-főre s lelkes kitartással működött munkás seregünket. A reánk irányzott ágyúzás kifejlése azonban nagy akadályba ütközött a mieinknek hátba s oldalba működése folytán, s e mellett a megzavart lövések is többnyire fejünk fölött süvöltve, túl rajtunk hullottak, vagy be sem értek, s mi a már jó mély árok s magas földhányás által védve lévén, ránk nézve ártalmatlanná lettek. Úgyszintén a célbevett kirohanási szándék is dugába dőlt, és annak, hogy reánk ez éjjel 30 ágyúból minden 4—5 perczen több mint 2000 lövés irányoztatott, munkásaink az árokba lapulva és guggolva, tehát a legkényelmetlenebb helyzetben, de valóban hősiei kitartással folytatták és végezték be a munkát. 3 óra tájt gyorsan s a lehető legnagyobb rendben vonult ki ismét (az éjbe nem világított sötétét megszökésre felhasznált néhányakat nem számítva) az egész munkáscsapat a nélkül, hogy az egész éjen át szakadatlanul hullott ágyúgolyó, kartács és tűz zápora közt — néhány

könnyű sebesülést kivéve — csak egyetlen munkást vagy honvédet is veszítettünk volna. Csak a rendtelenségbe összezavarodott s a szerek szerteszét lehányásával megfutott szekeresek közül egy pár s néhány glogováczi és mikalakai oláh szekeres lovastul, szekereستül képeztek kivételt, kik az utasítás szerint kijelölt menekvési s hátrálási utat és módot nem követvén, szétzúzottak.*

A végzetes és annyi veszéllyel járó verejtékes mű tehát április 24-én d. u. 2—3 óra között — a csatorna zárrekesz falának a Marosba lett ontásával — daczára a megkísérlett, de diadalmasan visszavert kirohanásnak, befejeztetett, s mi rohantunk az árkokból kifelé, mely alatt történtek leginkább a sebesülések. Megszabadultunk szerencsésen, s ha lett volna időnk és terünk, mint a hogy van a bányásznépnek, midőn a föld gyomrából — az eleven sírból — a szabadba kikelve, térdre borul hálát adni az ég Urának: minden bizonynyal mi siettünk volna ezt ünnepélyesen megtenni, így csak egyes fohászok törtek elő kebleinkből, az átküzdött rettenetes éjeből épen és minden nagyobb baj nélkül való megszabadulásunkért.

Az ágyúk még sokáig tovább dörögtek és dühöngtek az árkokból való kijövetelünk után is, a síri csendben hagyott semmibe.

* Potemkin itt sem hű adatokat használt, midőn azt mondja, hogy a honvédek és munkások meglehetősen számmal egyaránt hullottak. Ez — mint a fent leirt s átélte epizódból látható — nem áll egészen, s a «hullottak» szót csakis az egymást érő tüzelés miatti le-lebukásra s a néhány sebesültnek munkaképtelenné tételére érthette a közlő, ki valószínűleg e borzasztó éjjeli látványosságot csak a távolból nézhette vagy egy ilyen tanutól csak hallhatta.

A védelmi erőt képező honvédsereg Új-Arad végén fegyverben virrasztva, talpon várt. És reggel a felkelő nap tündöklő sugarában ott mosolygott végig hömpölyögve a mintegy 400 öl hosszan s másfél ölnyi keresztülvágott új csatornában (tranchée) a két Maros-ágot összekötő vizszalag; háta mögött a redoutokkal és mellvéd-töltéssel ellátott futó árok, melyben honvédeink a következő éjen ismét egy kisebbszerű s meglehetősen bágyadt, de már most a mieink által is büszkén üdvözölt ágyúzene mellett becsempészett ágyúk árnyában kényelmesen nézték a most már beszorított fészek lakóit, miként gyűltek naponként mind szomorúbb képpel a bástyákra, csüggetegül tekintve a rémületes jövőbe.

És mi csakugyan nem mulasztánk el e jelentős hadi tény sikerén támadt örömnünknek ünnepélyes kifejezést is adni. A rá következő, májusi fényben úszó vásárnapi napon Új-Arad piacán nagy tábori istentisztelet tartatott, mely alkalommal az összes, díszben felállított ó- és új-aradi honvédsereghez Dudás tábori pap tartott hazafias beszédet.

Nem mulaszthatom el, a történeti hűség érdekében, megemlíteni azon humorisztikus esetet is, mely itt történt:

Tisztelendő Dudás páter egyike volt a legderekabbb magyar honvéd-papoknak, érzelemben és szónoklatban; e mellett határtalan jovialis és élczes társalgású egyén. A jelzett ünnepélyes aktusnál lóhátról tartotta szónoklatát a quarrée végében felállított díszőrség közelében. Lova nem volt ily solemnitás gesticulatioihoz szoktatva, s a tüzes predicator hatása miatt egyre nyugtalankodott. Dudás nem confundálta magát egy

cseppet sem, de még erősebb indulatba jöve, mind jobban gesticulált a hatalmas beszédhez, miglen lova egész a disz-sorban álló honvédséghez farolt. A helyzet komikumba kezdett vágni, mely köznevetséggé lett aztán e ponton akkor, midőn a ló, egyik díszben álló honvéd lábára tapodott; ez káromkodva kiált fel fájdalmában, összehordva a B-durból ő tisztelendősége cathedráját! s két honvéd megfogván aztán a kantárt: úgy folytatta Dudás páter tovább s végezte minden zavarodás nélkül beszédét. Az ez eseten keletkezett élczes ötletek sokáig képezték a víg körök vidám themáját az aradi táborban.

E részünkről szerencsésen sikerült, de az ellenfél annyi tömérdek és irtózatos ágyúzása daczára is általunk végrehajtott tranchée a várbelieket teljesen lehangelé. Jól tudták ők, midőn ama borzasztó éjeken át a rettenetes kétségbeesett ágyútűzet nyitották, hogy az az ő haláltusájuk véghörgése, hattyúdala.





V. FEJEZET.

Meg voltak fogva. Se élelem, se segítség többé sehonnan! Vécsey feladásra szolitá fel Bergert és Siliákot; ez utolsó makacs engedetlensége vissza-utasíttatá azt, még e minden kilátástól végkép megfosztott helyzetben is.

Az élelem lassan bár, de naponkint, helyrepótolhatlanul fogyott; minden forrás megszűnt, s a Siliák tehenei s a még fentartott lovak után rákerült a sor végre a vár néhány türelmes, régi vén szolgájára, a vízholdó szamarakra. Ez már kemény, megemészthetlen eledel vala! A fegyveres nép türelme a végső fokra jutott. A ragály, a halál közékük vágott, s az oly szilárd jellemű, hősies kitartás utóvégre is megtört.

Ekkor kerekedett az a mondás, hogy a min oly sok ideig annyian törték a fejüket, a mit annyiész és fejtörés ki nem tudott vinni! «kivitte azt egy pár számár.» A feladás elhatároztatott.

És megkezdett az alkudozás; ez azonban oly feltételektől tétetett függővé, melyek teljesíthetése a befejezést junius végeig késlelteté.

Junius 28-án végre feladták a várat, melynek azonban ünnepélyes átvételi actusa, miután a várszerelvények — ágyúk, töltések, fegyverek stb. — részünkről már előzetesen számba vétettek, július 1-én

Vetter, Guyon és Vécsey tábornokok előtt folyt le, a midőn Berger még éjfél után, a kora reggeli órákban adta át hivatalosan Vetter altábornagy kezeibe a vár kulcsait, s ő maga a papokkal és családjával azonnal kivonult fegyveresen a várból. Mindennek jul. 1-én lefolyt jelenete meg van írva a történelem lapjain, melyekben azon passus, mely néhol említetik, hogy ezen várfeladás valamirettenetes titokban történt volna: határozottan téves állítás, mit már az a tény is bizonyít, hogy a németül szerkesztett átadási okmányok 7 példányban állíttattak ki és pedig 3 nyilvánosan a császáriak, 4 a magyar kormány részére; ezek tartalma úgy a védők összes közegei, mint minden illetők tudomására hozattak, habár természetesen a külhatóságoknál és közönségnél általánosan nem köröztettek is. A bekövetkezett szomorú vég utolsó óráiban pedig valószínűleg minden többi irattal megsemmisítve, vagy szétszórva lettek. Arra tehát nincs okom, hogy a feladás egész jelenetét itt részletezzem, s csakis a jun. 28-án érvényre lépett szerződésre következő s személyemet is érdeklő eseményeket vázolom, melyekhez hivatásom köre is kötve volt.

A mint mi — előre tett bejelentés után — a meghatalmazott bizottsági küldöttséggel jun. 28-án reggel 10 óra tájt a várba mentünk: mindjárt a kapun túl, rendben s két sorban felállítva találtuk az egész, mintegy 1500 főre menő várőrség személyzetének a hadi szerelvények s technikai művek kezeléséhez tartozó összes szakosztályát és karát, az őrség felállított pár századával. Tarkább és megrongyoltabb regimentet aligha láttunk valaha. Többnek lábát a lenyúzott, kikészítetlen állatbőrből összetákolt bocskor-nemű

lábtyü fedé; a raktárak maradványaiból összeszedett, különböző katonai öltönyök lerongyollott darabjai madzaggal összekötve lógtak rajtuk — kin czivil frakk darab, kin waffenrock, kin csak egy szál kopott, rongyos fikaköpeny — tiszt és legénység közt ruházatban nem volt különbség, csak a tiszti zsinórzat foszlányai mutatták néhányon — és a baka «holzmützl» főveg mellé tűzött tyúktoll stb., a mint azt a koppasztás és nyúzás műtéte alól kapták — hogy birtokosaik tiszti rangot viselnek.

Valóban tisztelet- és szájalomteljes bámulattal néztük a példátlan kitartás e mártyr hőseit. Volt közöttük egy Csezati nevű olasz nemzetiségű mérnökkari gyalog kapitány, ki mint legmakacsabb esküdt ellensége a magyarnak és elveinek, feje volt Siliákkal azon kis pártnak, mely a város eltökéllett tönkre ágyúztatását oly szenvedélyes gyűlölettel űzte és vezette, hogy az ezt ellenezni akaró, szelid lelkű s az aradi polgárság iránt s viszont a jobb időkben szeretetben állott Bergert is fogságra íteltette, sőt főbelövással is fenyegette. Volt továbbá egy Eglosteim nevű fiatal hadnagy (kinek rokona s tán éppen nagybátyja vagy atyja közöttünk küzdött ellenük) s ezek még ekkor is e megaláztatás perczében gúnynyal és teljes lenézé, fitymáló daczczal fogadtak bennünket a glédában.

Hivatásunkat a kiadott rendelet szerint követvén: a számbavétel teendőinek teljesítése végett különböző irányba oszoltunk, hol a bámulat fogott el bennünket lépten-nyomon.

Irtózatos rombolás nyomai mindenütt és ijesztő üresség!

Egy pusztá vár, összelövdözött rongyos, mere-

dező falakkal, itt-ott romhalmazokkal és hulladékkal telített, bűzös piszoktömbök. A vár hatszögű körzetét tevő, hatalmas boltozatokra s földdel fedve épült kaszamaták (caponierek) bejáratí homlokzatai, melyek a mi telepeinkkel szemközt estek, elbarrikadirozva, de szerte rongálva; ajtó, ablak és arczfalak merő düledék és rom. Így a vár piacán álló, két nagy quarré-épület, egyik a fővárda és tiszti lak tágas udvarát körítve; másik, mely fővártaházként szerepelt, szintén ilyen, s azzal átellenben a vár- és térparancsnokság s katonai várhivatal épülete. A templom és tornya s a mellette levő zárda összelyuggatva, rombolva, kivált a várbeliek által Arad felett kémszemlére és jelzésre használt torony, mely e hivatása miatt szintén lerogyásig lön összelövdözve. Nem volt helyiség és szoba, mely ép maradt volna, s valamenynyire is használható csak a fedett oldalakon találtattott. Valamennyinél azonban csak a pusztá falak, sehol semmi; még a raktárakban is alig annyi ételmi maradék, hogy 10 eger jól lakhatott volna. Mintha ez emberek bombákkal éltek, ágyúkat nyeltek és szuronyokat ittak volna; hogy nyers állatbőrökkel ruházkodtak, azt szemeinkkel láttuk. Valóban dicső példányképül szolgálhattak volna nekünk!

Ha mi a kezünkre jutott Aradvárt, Pétervárt, Komáromot ily hősi kitartással — a legkétségbeejtőbb helyzettel is daczolva — a végletekre, csaknem éhhalálra is elszántan így tartjuk: magyarok szent Istene, hol volnánk most? De Görgey nem volt Berger, és Vécsey nem volt Siliák! Ez a rettenetes, makacs vasember, ki saját vagyonát, ruházatát, kenyerét, végre teheneit és szamarait áldozta fel, de nem

hajolt mindaddig, míg maroknyi serege az ingyen halál martalékává nem kezdett lenni; s ki nem számította, hogy még néhány nap csak, s ő maga marad, ha így arat az éh-ragályos halál! És nem volt lelketlen, erélytelen és szívtelen vadállat, hogy kimerült éhhalállal küzdő népét, dicstelenül, hasztalanul a lassú enyészet torkába dobja!

De meg is kapta, — daczára annak, hogy ő volt leggyilkosabb, leghajthatlanabb ellenségünk — mi tölünk kapta meg a legnemesebb elismerést azon megtisztelő, fáklyás-estélyben, mit az aradi várból kimenetele után Temesvártt, a mi temesvári táborunk honvéd tiszti kara az ő számára rendezett, melyért a hősi erénynek még a legincarnátusabb ellenségben is a magyarságtól általa éppen nem várt s ily nemesen történt megtisztelésén elámulva, meglepetésében a legmélyebb meghatottság jelei között rebegte köszönetét.

De menjünk tovább!

A várba ideiglenes parancsnokul Perczel Miklós ezredes tétetett, kinek alig tudtam a vártér nyugoti részén fekvő várparancsnoki épületben néhány szobát összeigazítani. Neje, egy fenkölt szellemű, nemes érzésű, művelt hölgy, találkozik velem, szorgosan kérdezősködve az elhullottak temetkezési helye után. Elvezettem a helyre, hol meghatottan imádkozva lelkükért, könyes szemekkel távozott. «Ki tudja — mondá — nem fogunk-e mi is ide kerülni, ily sirattatlanul, mint ezek itt», s a várat körültkinteni óhajtván: körühordoztam, megmutogatván mindent. Ezután az elébünk jött férje karján köszönetet mondott, mire szállásukra kísértem őket.

Másnap Perczel maga szemlélte meg kíséretében az egész vár helyiségeit, s rendelkezett a hiányoknak lehető, sürgős helyrehozatala, mint szintén a vár védelmi helyzetbe tétele iránt. Perczelt azonban — más térre történt rendeltetése folytán — alig 2—3 nap múlva Bergmann ezredes váltá fel, szintén ideiglenesen. Én magam szállásul a vártérnek majdnem kellő közepén levő s a fennemlített várparancsnoki épülettel szemben fekvő fővártárházi négyszög épebb északi szárnyában foglaltam el földszint, a kapu mellett éppen azt, mely alig pár hó múlva a mi 13 hős mátyrunk egy részének börtönéül szolgált, s a mely kapún Kiss Ernő, Lázár Vilmos, Dessewffy és Schweidl golyóra ítélt tábornokaink okt. 6-án kivezettettek. Az emelet egy része össze volt rongálva. Ez épületbe helyeztetek el a várerődítési, gazdasági, élelmezési s főőrségi stb. osztályok. A számomra elrendelt puszta lak egyik szobájában, midőn azt elfoglalandó valék, egy jókora nagyságú rakodóládát találtam, mit súlya miatt másodmaggal sem tudtam megmozdítani. Erről jelentést tévén, megnéztük: vajjon nem-e valami rejtett pokolgép? Felbontván, ércz- és ezüst-edényekkel szinte tömve találtuk, mit a különben minden vagyonunkkal szabad kimenetelt nyert császáriak hagytak ott, minden bizonynnyal azért, mert gyalogosan azt kiemelniök hamarjában nem sikerült. De csakkamár jelentkeztek is érte. Berger pakkjából a fel nem férés miatt hátrahagyott láda volt ez, mely azonnal kiadatott.

A behelyezkedés után tüstént az épületi helyiségek s erődítés körüli hiányok sürgős helyrehozatalára lettem utasítva. Tömérdék volt a munka és te-

endő. A gazdasági ügyekben való rendezkedést Baudisz József, az élelmezésit Pichler őrnagyok s Éger Lajos százados, a fizetés és számvitelt Scharlach százados, a várépítési, erősítési, felügyeleti, helyezkedési, szállásolási s mindennemű átalakítás, építkezés és felszerelés ügyében teendő intézkedéseket (Boros alezredes és Herr mérnökkari kartársamnak a vár átadása után azonnal a temesvári táborba lett távozásával) mindvégig én vittem. Naponként künn és bent 6—700 munkás és iparos népet foglalkoztattam a várművek, paliszadirozások, sánczemelések, javítások, takarítások és felszerelések stb. nagy mérvben szükségelt sürgős munkáiban.

Szerfelett nagy fennkadást okozott akkor az apró pénz és bankó hiánya. 100-as bankókkal történt a heti fizetés a több száz, sőt néha ezerre is menő munkás részére, melyeknek felaprózása a legborzasztóbb teherrel járván: keletkeztek a szétdarabolt bankók 2—5 és 10 stb. részre szakgatva, melyek ismét a beválthatatlanságig használhatatlannokká lettek.

E nehézségen tehát sokszor még így sem volt mód segíteni, s a hozzám beadott iparos, bolti stb. számlákat kénytelen voltam a nagy ügygyel-bajjal jó előre felaprózott sajátomból kielégíteni. Ily általam kifizetett — tetemes összeget tevő — számlák, melyeket a nagy bankós viszonyok miatti halogatás következtében pénztárunknál beváltani többé sem mód, sem idő nem lévén: részemre végkép fizetetlenül, nyakamon maradtak.

A várban és vár körül égett a munka; a bástyák, a caponniere-ek, kaszamaták, raktárak s minden

zúg dolgozó munkások seregétől nyüzsgöttek künn és benn, míg másfelől a várnak roppant mennyiségben élelemmel ellátása s minden szükségesekkel való felszerelése a legnagyobb tevékenységgel folyt; Békés, Bihar, Arad, Temes, Heves, Szabolcs stb. megyékből s a Bánáthból, Kúnságból naponként omlott ide — Boczkó, Hódossy, Veress, Szántó János stb. kormánybiztosok erélyessége folytán — a száz és száz szekérre rakott élelem, gabona, liszt, zsiradék s mindennemű bolti cikk; ezer és ezer végszámra halmozott kelmék, ruhaneműek, vas- és fakészletek, szerek, kézi és löszerszámok, hadi készletek, stb. stb., melyek között a Nagyváradról e hó első napjaiban ide szállított fegyvertár egész készlete is helyt foglalt, úgy, (Lakatos 206. I. köt.) hogy július hó utolsó felében elmondhattuk, hogy az aradi vár 2000—2500 őrsége akár pár évi időtartamra is bőven el van látva az utolsó tűig minden szükségesekkel.





VI. FEJEZET.

A várban csak elvétele mutatkozott Bergmann ezredesét jul. 10-én váltotta fel a tört lábú hős, Damjanics tábornok, mint Aradvár véglegesen kinevezett állandó parancsnoka.

Ha van kín és büntetés a csaták oroszlanak a tétlenségre kárhoztatásban: úgy Damjanics halálosan megszenvedte azt, már azon szerencsétlen balesetében, mely miatt ő, ki nem élt, ha nem harczolt, kinek nem volt jó nap, ha azon ellenséget nem vert: megáldva különben roppant athletai termettel párosult testi erővel, most egészséges, élet-erős létére is kénytelen volt ágybaszegezve tespedni egy zeg-zúgos várban, melyet meg sem járhat, meg se ismerhet.

Damjanics, a magyar hadsereg s a jelen század e második Kinizsije, két oly calamitás nyomása alatt szenvedett, mit mi a nemzeti ügyre nézve országos csapásnak mondhatunk. Egyik az, hogy ő magyar tábornok létére is, régi osztr. katonai fegyelmezett voltából mit sem hagyva fel, Görgeyt mint jó vezért, ki őt különben hízeltégei által hálójába kerítve, testestől-lelkestől annyira megnyerte, hogy rendelkezéseit minden gondolkozás, minden utógondolat és gyanú nélkül — határtalan bizalmában —

vakon és feltétlenül követte még akkor is, midőn követni már csak veszélybe rohanás volt.

Hisz még végperczében, a szomorú menet alkalmával is kijelentette Nagy Sándornak, hogy: «Nem akartam hinni, de most látom, hogy igazad volt, midőn mondtád, hogy Görgey áruló, ki akasztófára vezet mindnyájunkat.» Másik az, hogy egy véletlen perczben lábát törve, kiesett az erős kézből, ki a csatákból az a hatalmas, Kinizsiszerű, kettős kard, mely több mint 20 kemény csatájában soha meg nem csorbult, s őt és vitéz, soha egy csatát sem veszített honvédeit, kiket ő nevelt s vezetett diadalról diadalra, a döntő csaták győzhetlen hőségé, a rettegett névtelen félistenekké avatta.

Ha a sors nemzetünkre e valóban siralmas és örökké siratandó csapást nem méri; ha a féktelen dics- és nagyravágyó, fondorlelkű, szenvedélyteljes, irigy és boszút forraló Görgey helyébe a többször méltatlanul mellőzött, egyik még képzetesebb és tehetségesebb stratégista Vettert és Bemet, az önzetlen, tiszta szabadsághőst, s Bem mellé hadverő buzogánynak nem a tört lábú, hanem az ép-kézlábu Damjanicsot, a rettenthetlen hőst és rendületlen hazafit, s ezek mellé és rendelkezésére az oroszánbátorságú, tiszta lelkű, nemzeti szabadságunkért élő, haló s mindent áldozó vitéz Guyont, Klapkát, Kmettit, Nagy Sándort, s ezek sorában a többi kipróbált, derék, erényes és hű tábornokainkat adja: bizonyynyal másként állanánk most a magyar hazában, s aligha izgágáskodnék Európában most és jövőben az agyaglábu, északi colossus, az orosz rémuralom.

Damjanics Aradra július 10-én este érkezvén, nagy ünnepélyességgel fogadtatott, a főútczán, a sóház-útczával átelleni sorban — ha jól emlékszem — Veres alispán és kormánybiztos házánál volt ez alkalomra szállása, hova a díszben kiállott honvédsereg, s fáklyásmenetet rendezett polgárság roppant sokasága közt — környezve mindnyájunk, az összes tisztikar tömege által — hordágyon vitetett. Pár nap mulva az általa kívánt és meghagyott «legbiztosabb pont» a déli kaszamáta-sor, számára berendeztetvén: a várba — ismét hordágyán, mit végnapjáig el nem hagyhatott — bevitette magát. Itt feküdt ő — s tipegett két mankón segítve — mind végig, e gyűlölt, megunt, keserű tétlenségén való boszúság miatt kifakadásig fokozott haragos kedélyben, melynek csillapításáról környezete lehetőleg gondoskodott.

A vár erős védelmi állapotba tétele volt első parancsa. Itt vette naponként — többször óránként — a várőrségi és erődítési munkálatok ügyében az ismertető rapportokat s osztá rendelkezéseit, körül is hordoztatván magát egy párszor a hordágyon, meg szemlélve a mit lehetett, s a hová csak vitethető volt. Midőn ily alkalommal a telt raktárakat, lőszerkészleteket s főkép a nagyszerű védműveket s hatalmasan felszerelt bástyafokokat, sánczokat kíséretével vezetésem mellett szemlélte, örömtől ragyogtak szemei; «No, itt bizton ülhetünk» — kiálta fel derült kedéllyel, — de csakhamar keserű kifakadással sóhajta fel! «Hej! csak most ne volnék én ily nyomorék!» s mindnyájunkhoz — ő, a szenvedő, tehetetlen béna, szent hevülésbe jőve, lelkesítő biztatással szólt.

Hisz emlékezetbe van hagyva és feljegyezve,

hogy élete végperczében is e calamitáson való elkeseredett bánatának adott kifejezést az őt siralomházában meglátogató Balló ref. lelkész előtt, midőn Görgey árulásán és őket törbe csalásán boszúsan és gyűlölettel így szólt: «Bizony kedves tiszteletes úr, csak én ne törtem volna lábamat: most nem ezen a helyen találkozánk.»*

Ezen hó második felében július 17-én jött Kossuth Szegedről Aradra, hova már akkor több országgyűlési képviselő gyűlt s Csernovics Péternél szállva, este a várban ágyában szenvedő Damjanicsnál látogatást tett. Másnap, július 18-án, ismét a várba jött, s itt a vár piacznán, udvarokon, a kaszamatákban s mindenütt kazlakban felhalmozott, vagy már raktárakba, caponnierekbe stb. berendezett roppant mennyiségű élelmi, háztartási és hadi szereket, a melyek közt volt a már ekkor N.-Váradról ide szállított fegyvertár egész készlete is, aztán a vár erősítési munkálatait, felszereléseit, sőt még az őrségi állomásokat stb. a várbeli összes tisztség és notabilitások — szinte minden közelbe juthatást kizáró — kíséretében személyesen megvizsgálta, mely után kissé vidult arczczal azonnal a temesvári táborba sietett, hol megillető tisztelgéssel fogadtatott. Miután minden egyes tábort megvizsgált, még aznap ismét körünkbe, Aradra visszatért és másnap Szegedre, az ott július 21-ére tűzött képvisleti gyűlésre utazott.

Már ekkor tudtuk mi Görgeynek Perczel, Vetter, Guyon, Nagy Sándor s több jeles tábornokunk elleni áskálódásait, Dembinszky fővezér elleni torzsalkodá-

* Ekkor — a végveszélyt megelőzőtt napokban — történt általa az én végelöléptetésem is honvédmérnökki őrnagynak.

sait, engedetlenségét, a kápolnai csata után T.-Füreden ellene tett, valóban banditai merényletét, Udvardi elleni nemtelen gyilkosságát, a kormánynyal nyilvános újjhuzásait és annak semmibe vételét, Kossuthnak mindezekre Görgey ellen támadt szörnyű haragját. Tudtuk a Szemere nyilatkozásait, e veszedelmes, s Kossuth szerint nemcsak veszedelmes, de áruló emberről, és hallánk megboszankodva mindezen bűneinek eltusolása és agyonhallgatásáról szóló híreket. Tudtuk mi Dembinszkynek — az engedetlenség, parancsainak szándékos félremagyarázása, intézkedéseinek ellenszegülése miatti vesződsége mellett — az ő örökös visszautasítások melletti késedelmezéseit, a kormány indignatióit s támadás iránti sürgetéseit. És tudtuk mi is rég a muszka betörését, a felvidéken azokkal már vívott csatákat s Dembinszky fővezérnek folyton azok előli huzódását lefelé, és most mindenki Kossuth arczáról igyekezett ellesni ügyünknek szerfelett titkolt, s csakis kétes hírek után hallott miként állását.

Nem volt azonban erre többé szükség. Naponként rosszabb és mindinkább lehangolóbb hírek leptek meg bennünket. A kormány-költözködés szomorú, vésztljósó képe kitárult; az aradi vár csakhamar megtelt a Szegedről stb. ide vonult országgyűlési képviselőkkel, kik a dologból többé titkot nem is csináltak. Maga Kossuth is a költözködő kormánytagok között aug. 1-én az aradi várba vonult és ott maradt, míg a miniszterium egyrésze, Duschek pénzügyminiszter és személyzete a bankó-préssel aug. 1-én Aradról Lugosra költözött; aug. 6-án pedig nagyszámú gyalog honvédség és sok kocsi vonult a várba, védelemre és védelem alá.

Az aug. 1-én a várba költözöttek közt volt az öreg Palóczy országgyűlési korelnök is, ki többször lecsüggesztett fővel nézegette reggelenként, sőt egész nap azt a szörnyű sürgés-forgást, melyben a vár népsége nyakra-főre izzadásig fáradott; fel-felballagott a sáncztetőre kíséretemben, megnézegetve, szemlélve az ágyútelepeket, őrségi állomásokat, kérdezősködve sok mindenről, s elgondolkozva nagy hosszan, és elmerengve a távol nézésében, mintha várna valamit.

Damjanicsnál haditanács haditanácsot ért. Meg lett határozva, hogy a vár népeisége 2000—2500-nál több nem lehet, s miután a létszám e mennyiséget csaknem már ekkor megütötte: meghagyatott, hogy több idegen menekülő be ne fogadtassék, s ennek folytán csakis a vár felszerelését illető, vagy annak védelme alá helyezendő szállítmányok, küldemények és ezek bizományosai bocsáttattak be külön engedély mellett.

Ezek közt volt az összes ruha-bizottmány is teljes készletével és személyzetével, kik közül Szilágyi Lajos, (Dezsőnek néhai atyja, Lukács Györgynek sógora), Fazekas Imre * honvéd tisztek, mint régi nagyváradi ismerősöm s barátom és rokonom nálam szállásoltak pár napon át.

Utolsó volt ezek után biharmegyei Medzidrászký Frigyes biztos, ki Szemere belügyminiszter rendeletéből Hódossy Miklós kormánybiztos által az aradi várba küldött állami vagyonok s számtalan szekér

* Fazekas Imre mérnök, a nagynevű Fazekas Mihály költő, író és magyar fűvészetünk egyik megalapítójának dédunokaöccse; a N.-Váradon besorozás elől kataszterhez sorozott 60 mérnök egyike; meghalt 1871-ben.

gabona, liszt, szalonna, főzelék stb. küldemény átadásával megbízva: nemcsak bebocsátva lett, de a kormánybiztos nevében hozzám intézett felkérésére, őt, — hirt viendő a vár felszereléséről s erődítményi kiállításáról — az egész várban s a bástyákon stb. meghurczoltam s mindent megmutogattam neki.

Nagy volt mindezekre köztünk a fokenként növekedett izgatottság a várban. A minden újabb hirre fogékonyabbak és hiszékenyebbek kezdtek aggodalomba esni, sőt a legénység lehangolására is ható nézeteket, kombinációkat terjeszteni; mi pedig erősebb hitűek, bízva a magyar hadsereg tudvalevő legjobb szellemében, vitézségében, Komárom, Pétervárad, Arad jól ellátott roppant erődítményeiben, s az azokat védők kipróbált vitézségében, szilárd hazafiságában s jellemében; bízva az évekig lehető kitartásra számított felszerelésekben: nem csüggedtünk; sorsunk jobbrafordultát bizton hittük, vártuk, s köztünk vitattuk, állítottuk; s bizalommal elszánt határozottsággal néztünk a jövőbe, s el voltunk szánva: szembeszállani minden lehető veszéllyel.

Görgey híres és vészes retirádája is tudomásunkra jutott már, s jóllehet irigy, hiú, roppant dicsvágyó s nemtelen boszúra hajló szenvedélyét már februári 26-án a kápolnai, április 14-én a nagysarlói s későbbcsatáknál az összműködő tábornokok cserbe hagyását célzó, szándékos kimaradása, elkésése, a hadi szabályok, rendeletek elleni viselkedése, a váczi s későbbi hasztalan és ok nélküli retirálásai, május, június hónapokban seregét tétlen idővesztegetésben töltetése, fonák rendelkezései s cselszövényes, fondorkodó eljárása által árulás gyanuja alá eső szándokát

elégge megismertette. De mert a beavatottabb környezettől azon utasításról is tudtunk valamit, mely szerint Görgey hadseregének a Szegeden álló Dembinszkyével Arad alatti egyesülése volt meghagyva, az ellenek egyesült erővel leendő megtámadása végett: hittük erősen, sőt lelkesedéssel emlegettük, hogy ő egy nagyszerűen combinált döntő csatára kell, hogy közeledjék felénk le, melyben Arad lesz hivatva az összműködés legfőbb szerepét vinni.* Én magam a vársánczokon nappal és éjjel az őrségi állomásokat vizsgálva, többször bevegyltem a folyton kérdésekkel ostromló legénység közé, biztaltam, nyugtattam őket, s egyről egyig esküvel erősíték, hogy az innen-onnan hallható hírek daczára inkább e sánczok alá hagyják magukat az utolsóig temetni, mintsem a végsőig vivandott harc nélkül feladáshoz járulni. «Ha ők azt tudnák, — úgymond, — hogy ilyesvalami fő a tiszturak között: még ma készek kirohanni s a nyílt té-

* Dembinszky Szeged alól jöve, Aradnak jött, hol az út kétfelé válik, parancsot kap a kormánytól, hogy ne Aradnak, hanem Temesvárnak tartson. És ő ment. Ez egy végzetszerű ballépés volt; s igaza volt Guyonnak, ki erre azt nyilvánítá, hogy ezen parancsnak nem kellett volna engedelmeskedni, mert igaz, hogy azt a hadügyminiszter Aulich adta ki, de bizonyosan Görgey fondor és erőszakos befolyása alatt. Temesvárral felhagyni, az összes hadsereggel, Vécsey ostromló hadtestét is beérve, Aradra indulni: volt Guyon terve, mely által a sereg Nagy Sándorral azonnal egyesülhetett volna, s így Görgey sem kerülhetett volna ki az egyesülést. Így aztán 70 ezer emberünkkel a Maros által elválasztott orosz-osztrák tábornok egyenként meg lehetett volna verni, annál inkább, mert a magyar kezek között levő Arad a Maros mellett feküdven, a magyar sereg e folyón bármikor átkelhetett volna, mi az ellenségnek nem lehetett módjában. De meg hisz az orosz — az osztrákkal való már magas fokra hágott surlódás miatt — bármi kis összeütközésre is közöttük, szívesen ment volna már baza, s így a magára hagyott osztrákot könnyen kiűzhattük volna.

ren harczolókhöz csatlakozni stb.» Pár hétre rá a vár fegyveres népe ezen szellemével meg is gyült Damjanicsnak a baja, mely a bekövetkezett várfeladás végpillanatában is «éljen Kossuth»-ot kiáltott az átvevő muszka generális fülébe.

Az augusztus 2-iki debreczeni csatavesztés híre, mit a magára hagyott Nagy Sándor 5—6000-ed magával 80 ezer muszka ellen küzdve szenvedett; Görgeynek itt már álcza nélkül űzött áruló gázsága, sőt az ő titkos fondorkodásait éber szemmel kísérő Nagy Sándor elleni személyes gyűlölségből, e legtisztább jellemű hazafi, lángoló honszeretet által lelkesült tábornoknak, sőt magának Kossuthnak élete ellen törése, (mint Kossuthnak Nagy Sándor világos adatokban megírta) s e nemtelen boszúból a nemzeti ügynek veszélybe döntésére irányzott működése s embertelen szenvedélyének az összes nemzetet, saját magyar nemzetét feláldozni kész elvetemedése, mindnyájunkat megdöbbentett.

De ily sülyedést mégis szinte lehetetlennek tartva, vártuk, hogy a 40—45 ezer főnyi magyar sereg, mely annyi dicső csatát vívott meg győzelmesen, most ott, kis újját se mozdítva, alig mértföldnyi távolból, Vámos-Pircsen nézte pipázva, miként verik tönkre Nagy Sándornak aránylag maroknyi vitéz seregét, s az a Görgey, ki ott tétlenül dőzsölve hagyta felpredálni Debreczent s üldöztetni az általa prédára dobott honvédséget.*

* Mind hasztalan védekezés az, mit Görgey az ő irataiban beszél, s utána valamennyi író, Rüstov stb. mond: hogy Nagy Sándornak utasítása lett volna, túlnyomó erővel csatába nem ereszkedni, hanem visszavonulni stb. Jól tudhatta és tudta is azt Görgey, hogy a 80 ezernyi muszka mikép, hol, merre, mikor vonul utánuk, sőt kémekre sem igen volt szüksége megtudni

tán valami fortélyos hadi cselen törni a fejét s egyszer csak ott terem Arad alatt, a Lengyelország szélétől örökösen hátráló Dembinszkyvel egyesülten tönkre tenni a lecsalogatott osztrák-muszka tábort.

Hiú ábránd! hasztalan reménykedés! mint ezt megmutatta a jövő. Hej! pedig ezt annál inkább hittük és vártuk, mert hiszen a debreczeni csatáról Nagy Sándortól Kossuthhoz jött felvilágosításokra, maga Kossuth azon meghagyást irta Nagy Sándornak, hogy Görgeyvel együtt mielőbb siessenek Arad alá megütközni Haynauval stb. Nagy Sándor saját hadtestével el is jött aug. 9-én, de már Simándon azt mondta a visszaérkezett követnek, hogy: «én itt vagyok, de a haza megbukott», értvén a fondorkodó Görgeynek általa régtől hangoztatott hazaárulási czélzatait, s most e szándékból egész hadtestével lett elmaradását. Hisz Nagy Sándor még végperceiben is, midőn Isten széke előtt állva, csak tiszta igazságot szólt a minden

az orosz sereg minden mozdulatát, mennyiségét és taktikáját; tudta ő ezt mind! És már maga az a tény, hogy ő Nagy Sándort (kivel már rég ellenséges lábon állt s veszére törekedett) egy tizszernél is kisebb maroknyi sereggel rendelte a 80 ezer főből álló ellenség torkába, s ő maga közvetlen közelben 35—40 ezernyi haderővel ül pipázva, tétlenül; előre kiszámított, gonosz célzaít tervre mutat: Nagy Sándor biztos megsemmisítésére. És midőn ennek elég becsületes hazafiui érzete volt — meglepetése daczára is — a muszkák és császáriak vérboszujától Debreczent és vidékét lehetőleg menteni akarni, s megállani helyét: akkor menthetlenül leghazafiatlanabb s a golyót érdemlő bűn volt Görgeytől őt (t. i. Nagy Sándort) az előtte jól tudvalevő veszedelemben nem segíteni, sőt csak «izza d most Nagy Sándor»-féle kárörvendő szavakkal gunyolódni; annál inkább pedig, mert hiszen tudva van (élő tanukkal bebizonyítható), hogy e 80 ezernyi muszka vezérei nyíltan kimondták, hogy rendeletük van, miszerint, ha csak egy szál segítség jó is, ők készen vannak (s ez előrendelkezés meg is volt téve) azonnal visszafordulni s többé felé sem közeledni Magyarországnak.

földi érdektől ment, átszellemült lélek, midőn a keserű boszúság és megvetés kitörésével emlékezett meg az őt vigasztaló pap előtt Görgey áruló eljárásáról, melynek ők is áldozatai lettek. «Eleget figyelmeztettem — úgymond — Görgey álnokságaira Kossuthot, de — fájdalom — ő nem hitt nekem, míg ideje volt.»

Augusztus 4-én a csakis éheztetés által bevehetőnek bizonyult Temesvár éretlen megrohanásánál szenvedett azon kudarcz, mit a szép hölgyek számára valóságos tánczteremmé, nem! bordélyházzá alakított temesvári tábor, kényelemben uszó kéj élvezete közt szőtt, s mint mindenben, úgy itt is végzetlen könnyelmű számítással, át nem gondolt, csalóka alapokra fektetett «hübele Balázs»-szerű terve miatt vallottunk: a közelgő veszélyt előző aggodalmas jelként mutatkozott előttünk; s a magyar hadseregek Temesvár alá összpontosulása által igazolva lőn a rég rebesgetett nagyszerű döntő csata híre, mit kétes aggodalmak közt vártunk.

E naptól kezdve parancsnoki rendeletből Aradvár kapui erős őrséggel megrakva, bezárattak; s úgy az őrsegnél, mint fenn a bástyákon s sánctetőkön minden védelmi intézkedés megtétetett. Csakhamar megjelent a vár előtt Mészáros Lajos főhadnagy, Perczi ezredes szárnysegéde, ki bebocsáttatást kérve és kapva, azon kéréssel lett küldetve, hogy a Temesvár alól általa az aug. 7-én az aradi várba szállítani akart ostromágyúk fedezetét megtámadó császáriak ellen Vingánál történt csatában átlőtt lábán megsebesült s szekérre téve ide érkezendő Perczi ezredesnek szállást adjak és rendezzek.

E hírre s a körül özönlött Mészárostól hallottakra,

még nagyobb lön az izgatottság. Mészárost Damjanichhoz vezettem, ki őt körülményesen kikérdezte. Üres hely a várban már nem volt, de volt nekem 4 szobám, ezekből kettőt átengedve, a résztvevő tisztikar és várnépség kíséretében az azalatt megérkezett sebesültet szekeréről levettük s őt nejével, szárnysegédével s cselédségével együtt behelyeztem, gondoskodván mindvégig mindenről.

Sebe nem volt veszélyes; orvosunk (igen ügyes, kis gömbölyű, göndör hajú, életerős, piros pozsgás ember volt, de nevére már nem emlékszem), a bokájából kivette a golyót, s már 9-én kivitette magát a sebesült a folyosóra s fel a bástyafokra, hallgatni a végzetes temesvári csata ágyúdörgéseit.*

* Perecz az aradi várban, mint sérült maradt a feladásig; ekkor velünk együtt Kőtegyánba — mint az aradi várórséghez tartozó — ő is Gyulára, Sarkadra vitetett. Innen vissza Gyulára, hol a császáriak kezébe adattunk s onnan Aradra kísértetve, ő, mint volt császári katona (Pretzl) a várba szállásoltatott, azaz börtönöztetett; több évre elítéltetvén, amnestia útján kiszabadult s Biharmegyébe telepedve, ott a szalontai járás állatorvosi állomásába helyeztetett. E hivatását vitte haláláig, mely véletlenül érte. Hivatásánál fogva báró Radákné egyik jószágába utazván a báróné fogatán: a valahogy megbokrosodott lovak elragadták a szekeret s az felborulva, őt egy faderékhoz vágta, minek következtében meghalt, talán 1864—68-ban.

Nem hagyhatom itt említés nélkül azon végzetszerűleg egybevágó, különös esetet, mely szerint csaknem egy időtájban s csaknem ugyanoly végzetes katasztrófának lett áldozata Biharban, Pereczin kívül, Bitó őrnagy s Berzsek ezredes is. Bitó a gróf Balthányi-féle élesdi uradalom főerdészévé lett, s egy napon lovagolni menvén, a szép országúton a ló alatta egy az út árkából feltápáskodó vándortól megijedve, urát egy éppen ott levő kavicsgarmadára vágta oly erővel, hogy koponyája bezúzatván, eszméletlenül terült el, s a halálosan megsebzettet alig vitték be a kastélyba, pár percz mulva kiadta lelkét. Volt egy szép vizslája, melyet eltemetett ura sirjától nem lehe-



VII. FEJEZET.

Ezek után rohamosan következtek egymásra a végzetszerű események.

Már aug. 4-én nagy készülődések folytak a várban és benn Aradon. 1849. aug. 5-én az összes magyar miniszterium egy része, mely Aradvár falai között nyugodott vala: felkerekedett s Lugosra költözött. E hurczolkodás, mint ismét vésztiósló jel, nagy csüggedést idézett elő a kishitűeknél, nekünk azonban, kik egy jól megrakott, bezárt, erős kapuval bíró — s magát tehát életre, halálra szánt — vár őrizetére rendelt seregnek, ily körülmények között nagyon természetesen tetszett. De jött a végzetes esemény. Augusztus 9-én megtörtént a temesvári roppant katasztrófa, mely az erről összes 30—35 ezernyi seregével szándékosan elkésett Görgeynek combinált cselszövései eredményekép, nemzeti ügyünkre és szabadságharczunkra halálos csapást mért. Lefolyását, részleteit és tényezőit ismerjük a történelmi leírások után. Hiába volt az Erdélyt kitisztított s seregével ide át-

tett elvenni, nem evett, nem ivott semmit, s 5-öd napra ott lelték kimulva.

Berzsek pedig az élesdi uradalommal szomszédos gróf Zichy Edmund-féle révi uradalom főtisztjévé lett, s ott egy családi viszály miatt elkeseredve, főbe lőtte magát. Ott nyugszik, végrendeletig kikért helyén, az uradalmi tisztulak kertjében, Réven.

rendelt Bemnek, ki Dembinszkytól, a hátrálás e nagy mesterétől, felsőbb intézkedés folytán átvette a fővezérséget, hiába volt — mondom — lelkesítő vezérlete, s seregének feláldozó küzdelemmel nyert előnyomulása; hiába a többi hadvezénylők, s főkép Kmetty eszélyesen irányzott, megfeszített igyekezete, Mészáros Lázár bravour lovasságával intézett iszonyú rohama, s az ellenségnek a mieink által már-már hátranyomása: mindezeket semmivé tette az örökös hátrálás és éhség sanyarúságai által elcsigázott Dembinszky-féle hadtest lehangoltsága mellett, legfőkép a vész órái közepett is kényelmet és élvezet, s talán más mellékcélokat hajhászott Vécsey borzasztó és menthetetlen hanyagsága; a roppant készlet daczára is az általa megtagadott ágyútöltények teljes hiánya, mely miatt délután 4 óráig páratlan vitézséggel és kitartással, de tömérdek veszteséggel működött összes tüzérség hátrálni kényszerítettén: maga után vitte az egész hadsereget; az egy Kmetty-féle 14-15 ezer főnyi hadtesten kívül, mely magára hagyatva, az éjsötétében, az addig vitézül vívott csatából végre is menekülésre kényszerítettett. A nagyszerű csata veszve volt!

E napon mi köztünk, benn a várban volt Kossuth is több országnagygyal, s hol len, hol a várfokon csoportosulva a legkinzóbb kételyek közt hallgattuk a csata zaját, a folyton tartó hatalmas ágyúdörgéseket, s reménytelve biztatgattuk egymást, míg az esti homályban mind ritkább lett a fel-fellobbanó tűz-világ s halkabb az azt követő dőrej. Elnémult végre minden, s a kétely izgatottsága nálunk tetőfokra hágott. Meghozták azonban csakhamar a végeredmény leverő

hírét, mit a csatából menekültek által teljesen meg-erősítve láttunk. Én késő éjben a vár sánczain felállított őrség közt körszemlét téve, a vársánczok egyik árkában lent egy szakasz huszárságra bukkantam, kik ott lovaikat kantárszáron etetve a dús fűben, pihenőt látszottak tartani. Sándorhuszárok voltak, — egy romdarab a szétvert temesvári csatából, — kik a csata szerencsétlen kimenetelét részletesen rajzolták nekünk, s néhány percznyi pihenő után tova robogtak, hova? merre? isten tudja, de a csata fegyveres menekülteinek nyitva volt a vár kapuja.

Azt a nyomasztó hangulatot, melybe Aradvár őrségét e csatavesztés esete ejtette, leírni nem lehet. A lázas izgatottság háborgó nyugtalansága vett erőt az összes várnépen s kétségek közt virrasztottuk át mindnyájan e legborzasztóbb éjet.

Másnap aug. 10-ikére virradva roppant sürgés, zsidongás és csoportosulás támadt köztünk, midőn 10—20 csoportba gyűlt a tisztikar és menekült sokaság. Volt tanácskozás a szinte hihetetlen és leverő eset miatti boszúság, harag és elkeseredés ezerféle fázisain át gyötrődő lélek gondolatai és vélekedései között.

Volt több rövidlátású és kishitű, kiket azonnal megkapott a csüggedés és félelem s reménytelenségökben látva, hogy mindennek vége: kétségbeesett gondolatok között néztek a szomorú vég elébe, s habozó kapkodással tusakodtak a mittevés és menekülhetés kérdéseivel. De voltak, — még pedig többségben s ezek közt magam is, s általában a várőrség fegyveres népe, kik e hallatlan árulás miatti nagyszerű csatavesztés daczára, még életerejében álló viszonyaink

tudatában, kipróbált jobb vezéreink s hadseregünk vítétségében s 3 legerősebb s kellőleg felszerelt várunk erejében bízva, erős hittel egy szerencsésebb hadfordulat bekövetkezésében reménykedtünk.

Az izgatottság a legfőbb fokra hágott, csak egy piczi szikra, egy erélyes hang kellett, hogy bele dobassék a forrongó kedélyek lángtengerébe, s minden bizonyynyal kész lett volna a katonai forradalom köztünk, mely ki tudja, hogy hová vezet vala.

A sors rohanó nyomása azonban fogva tartott minden gondolkozást. Damjanicsnál szintén nagy gyülekezet csoportosult össze, melyben Kossuthon kívül a többek között Pöltemberg tábornok is részt vett, ki az osztráknak leendő fegyverletétel és a várfeladás mellett emelt szót, de mely üres levegőbe hangzott. Különben a vitatkozás általában igen homoly hangulatban s boszús kitörések és ellentétes nyilatkozatok közt folyt. Damjanics maga sem volt egészen tisztában gondolataival, minden komoly határozottság mellett is látszott rajta a kétes helyzeten való tépelődés, a viharinak hatása, mely keblében dúlt. Az a gyötrő gondolat agyában, melyszerint tudta s mélyen érezte, hogy e végveszély nem éri a hazát, ha őt a végzet e bénasággal nem veri: roppant elkeseredésbe hozta kedélyét, és most mit tegyen, e kárhozatos, nyomorék, tehetetlen állapotban?

Görgei aug. 11-én diktátorrá neveztetett. Oly hatalom, mely ha becsületes, szilárd hazafi-jellem kezében varr: azon roppant készlettel, anyaggal, mi még készen, talpon és fegyverben van, okvetlenül képes szerencsés fordulatot adni az egésznek. Ámde mi tudtuk azt, mit Damjanics nem hitt, sőt

miről hallani sem akart, hogy t. i. Görgei már rég árulóvá lett, oly hitvány árulóvá, ki még bajtársait sem kímélte, s ki a maga jobbléteért az egész országgal még saját legjobb barátai életét is bakó kezébe dobta.

Görgeinek diktátorrá emeltetése hóhérbárd volt a szabadságügy harcaiban vérző ország felett. Mi tudtuk, láttuk ezt; s villámcsapásként is hatott reánk, és lábunk alatt éreztük megnyilni a földet. Damjanics mind ennek nem hitt; rendületlen volt iránta bizalma. De pár 24 óra alatt maga is — bár kétkedve — kénytelen volt bevallani borzasztó csalódását. Aug. 11-én nagy tanácskozmányi gyűlés volt Arad várában, hol tábornokaink s tiszteink között ott volt Görgey, már mint diktátor. A várnak orosz kézre leendő feladása iránt — mindenkép igazolni igyekezett — parancsot adott, s e diktátori parancs ellenére tovább már az életre-halálra vívás felett szó sem lehetett többé, s az összegyűlteknél csakis a menekülés vagy föltétlen feladás és maradás közt folyt a vita, azon érvelés fontolgatásával főkép, miszerint jól sejtették, hogy ha maradnak, okvetlenül halál fog rájuk várni. És midőn bizalommal fordultak a harag és kétség közt vergődő bajtársak a feladást parancsoló Görgey felé: «ne aggódjatok — úgymond biztatólag — sorsotok felett; amnestiát fogtok kapni mindannyian; menekülni felesleges.» És az áruló gazember ez ördögi boszút lehellő szavainak hittek. — Ki lett mondva ekkor, hogy a feladás tehát nem osztrák, hanem muszka kézbe történjék. És mindezek mellett mi, kik ez álbiztatások értékét tudtuk, ellenvetéseinkkel együtt halálbüntetés alatt hall-

gatásra lettünk utasítva. Mindenesetre feltűnő és bámulandó volt többünk előtt az a higgadtság, melyet Damjanics — ki megelőzőleg Görgeynek szemrehányásokat tett — e diktátori szavak melletti vitában a Görgey által tett enunciációk iránt, csaknem szótlán hallgatagságában tanusított. E szokatlan kedélynek abban találtuk fel aztán magyarázatát, hogy ő Görgey fondorlatainak rosszat célzó cselszövényes voltát képzelni sem mervén, nem is tudván, sem tudni nem akarván: ámitásait tökéletes, igaz értékű pénzül vette, s biztosan hitte, hogy Görgey, az a Görgey, ki a hadtestparancsnokoknak kiadott napiparancsaiban mindig az oroszokkal való egyesülésről szólt, de a feltétlen megadásról soha nem beszélt, az oroszszal valóban titkos szövetséget kötött a mi javunkra az annyira gyűlölt császáriak teljes megbuktatása s végképeni leverése végett.* Görgey eltávozott.

E napon, aug. 11-én este azonban titkos parancsot kapok magától a parancsnokságtól, hogy a vár felső vagy keleti kapujánál éjjél óráiban az őrség felváltassék, s hogy éjjelre oda kevés — de legmegbízhatóbb — őrséget téve, egész éjen át személyesen ott legyek

* Hisz az ápril 14-iki detronizáció folytán már ekkor kezdtek itt-ott emlegettetni Constantin nevét, mint leendő magyar királyét, sőt a rövidlátású Vécsejt is azzal áltatta Facseten egy glogováczi csapláros, hogy ő Aradon lévén, ott volt a conferentián, melyben a magyarok iránt mindenkor jóindulatú s most az oroszokkal való tartás némi gyanújában álló Lichtenstein herceget éltették, mint leendő királyt (mi természetesen a legbadarabb s csakis a Bemtől való elszakadás eszközlésére kigondolt hazugság volt), s hitte vak jóhiszeműséggel, hogy a mit Görgey játszik, az egy magasabb politika szerinti furfangos taktika; és «most fog csak igazán megkezdődni a valódi harc az oroszokkal szövetségben a császáriak ellen.»

és «azon pár egyént», kik az ez úttal nekem kiadott jelszóval az éj óráiban jelentkezni fognak, a legnagyobb csendben és titokban kíséretükkel együtt bocsássam ki, s a vár esplanadeján ugyanazon jelszóval ellátva váró csapatig kísérjem s adjam át.

E titkos parancsot személyesen négy szem közt alkonyatkor vettem s a pontosan teljesítendőkre iránt a legóvatosabban intézkedtem.

Jól tudtam, ki lesz a «pár egyén» s bármennyire elszorult is szívem e végzetszerű jelenet beállásának szomorú voltán, bármennyire leverő volt is most már tisztán látása annak, mitől eddig csak kételkedve remegtünk, a veszély elérkezett pillanata: nem árultam el a világot is semmit senkinek. Éjfélkor a kapu felváltott őrségéhez mentem, majd a kapun kívül jelzett csapatot vigyáztam meg, ha rendben van-e minden. Éjfél táján Damjanics hivatott, kit roppant levert kedélyben találtam; nála a beavatottak halk sürgése forgása sietteték a készülődést; s kérdéseire mindennek rendben lételét jelentve: visszatértem. Alig telt el egy óra s az éj sötétjének leple alatt a várt két egyén köpenybe burkoltan lóháton — egy tisztársam (Herr Ádám) által vezetve — megjelent, pár lóhátassal utánuk némi podgyászsza. A fájdalom kitörő könyeit nem volt erő visszatartani a keserves válás e perczében.

A halk jelszó ki lön cserélve, a várkapu megnyílt; a két lovas egy «Isten áldja Önt» köszönéssel kezet nyújtva, kíséretemben az esplanadon már felállítva váró lovas-csathoz lovagolt s rövid szóváltás után a legnagyobb rendben és csendben halk robajjal tova tűntek mindnyájan.

Kossuth és szárnysegéde, Asbóth Sándor ezredes, menekülő kivonulása volt az, kik egy jól szervezett s legelszántabb vitézekből álló magyar és Visoczký-féle lengyel legióbeli lovas-csapat fedezete alatt a Nagy Sándor által Új-Arad és Lippa között utat állt ellenséges csapat szétverésével nyitott úton Lugos felé vágattak el. Másnap tudva lett az eset s nagy volt a lehangoltság; de még inkább fokozva lett az este felé, midőn a Világos alá jött Görgey táborából külön vált számos menekülő honvéd a vár alatt megjelenve, hozzánk csatlakozási szándékkal bebocsátást kért. Leirhatatlan szánalom, a legkeserűbb szégyenérzet miatti boszúság fogott el engem és a velem voltakat, látva a csak pár nappal is előbb világdöntő vitézséggel harczolt s most a világba dobva hazátlanul bolygó honvédeinket a gyáva megadás gyalázatától szökve, szerte keresni egy pontocskát az elárult hazában, nem hogy még pibenjenek, hanem hogy becsületesebb vezénylet alatt fegyverrel kezökben halálíg vívhassanak. Nem volt többé kételkedő köztünk, ki Görgeynek eljárását a maga ocsmányságában ne látta és súlyát ne értette volna. Felhívását és parancsát — mit az megelőző napon szóval tett — ma Damjanics-hoz intézett írásban újíttotta meg, intvén őt a hasztalanul védendő várnak feladására stb.

Az irtózatos meglepetés, az elkeseredés és boszútetőfokra hágott átok és és szitokkal telt kitöréseit, minden lehető reménynek ily hihetetlen gazság általi megsemmisülésén fakadt roppant izgatottságot, melyet e dictatori nevezhetlen végrendelkezés közrejutása előidézett: nincs toll, mely leírni képes lehetne. Damja-

nics szitkozódott és velünk együtt sírt, de e könyek nem a kishitűség érzékenyült gyengesége, — mit nem ismert soha — hanem a már általa is gyanúsított halatlán hazaárulás gázságán határtalan boszúság könyei valának.

Másnap, aug. 13-án megtörtént a jellemezhetetlen és megbocsáthatatlan nagy büntény, a vérfagylaló katasztrófa Világosnál; azon térségen, hol 10 hóval előbb a felbőszített, embertelen oláh lázadók 15 ezernyi serege futott Gál László előtt. Nincs fogalom a fájdalom azon érzéséről, mely e megrendítő eset bekövetkezésén lelkünkre nehezedett. Tudtuk jól, sejtettük rég a gonosz tragoedia szomorú kimenetelét, de mégis a nemzet ily gyalázatos elárulásának immár ténynyé vált végactusa mennyköcsapásként hatott idegeinkre. Most már mindenki jövő sorsának nehéz gondolatával küzködött s a minden eshetőségre lehető készenlétel módozatai iránt gondoskodott. Kezdett a mi számunk lassanként apadni, s voltak, kik polgári ruhába bujva, a várból ki és a városból eltűntek.

A vár sánczai között ez időben mintegy 2—3 ezer darab szarvasmarha legelt, melyeket mi a legnagyobb gazdálkodási intézkedések között tartogatunk. Fölmerült a kérdés, hogy mitevők legyünk velök? áruba bocsáttassanak-e, a mint lehet, és ha lehet, vagy odaadassanak a sokat vesztett aradiaknak? Ez utolsó nézet ellen hatalmas érvül hozták fel legtöbben, hogy ki vesztethetett többet, mint a honvédség? — s jól esnék elárúsítani. De hát hogyan, miként és kinek? most! ez a kérdések kérdése, mely hamarjában megvitatandó lenne. Volt azonban lézen-gőben itt a várban a Temesvár alól ide menekül-

tek között egy czifra, elegáns egyenruhájú, dandyszerűen kifent hadnagy vagy mi, s tán éppen élelmezési vagy ruhabizottmányi, vagy miféle tiszt, biz én már nevére is csak félig-meddig, osztályára pedig épen nem emlékszem jól, de igenis arra a magának szerfelett tetszelgő, kihívó, arrogans, hetyke magamutató modorára, mely ép e válságos napok alatt a becsületes és komoly gondolkodásuak előtt rettenetes, feltűnő léhaságában mutatá be ezt az uraságot. E magát mindenüvé tolni szerető atyafi tudta e vitatás alá kerülő tárgyat is, s e napon simpliciter eltűnt, megszökött. De az e napot követő éjjelen eltűnt a falka marha is nagyobbrészt a sánczokból, a nélkül hogy a felette való kérdés határozatra emeltetett volna. Mi bámultunk e boszorkányszerű tüneményen, míg végre kisült, hogy azon fényes egyenruhás uraság átlötözködve hajcsárnak, szépen elhajtotta őket Világosnak, s isten tudja merre — talán a muszka táborba. Így osztoztak a gazok a haldokló haza rongyain.

A világosi fegyverletétel napján s következő pár napokon rimánkodó honvédek ostromoltak bennünket bebocsáttatásért. De hisz itt is fájdalomban és szégyenérzet által elfásult, érzéketlen kétségbeeséssel küzdő nép volt már, mely szintén azon gyötrő gondolattal kinlódott, hogy hol és mi fog vele történni, s mit tegyen saját biztosítására? Mi néhányan nálam értekezletet tartva, a lehetőségig egymás segélynyújtását határoztuk el, míg csak és a mennyire csak ez lehető lesz. A különben is prédára hagyandó s pénzzé tehető holmik megtartása, sőt beszerzése mellett, a könnyen el nem vihetők pénzzé tételét terveztük. Volt nekem Aradon, a városban levő szállásomon —

mit előrelátásból még mindig megtartottam — két szép lovam. Ezeket szerszámostól siettem ismerőseim által rögtön ezüstpénzért elértékesíteni, a mi sikerült is, persze nagy vesztegetéssel; 100 pengő forintot — ez ü s t h u s z a s o k b a n — kaptam értük. Aradi szállásadóm egy Guttman n nevű becsületes polgár volt, ki minden ottani felszerelésemre ismét 50 frtot eszközölt ezüsthuzásokban s így egyéb még könnyen vihető s szerencsés esetben pénzzé tehető holmik mellett 180 p. forintnak voltam birtokában, ezüstpénzben, mit ha magammal vihetni sikerül, szükségben segítő eszközül szolgálánd. Ilyformán gondoskodtunk mi néhányan előre, én azon szomorú tudatban, hogy egyéb házi szerelvényeimet házi gazdámnál odakint, s egy Jakabos nevű sánczkápláromra idebenn a várban kellett és lehetett csak bíznom, kinek hovatűnését azonban annyi évek tiltott hallgatagsága után soha nem sikerült felfedeznem s szépen odaveszett minden.

Osztrák parlamentair jelentkezett a várban, ki feltétlen feladásra szólítván fel Damjanicsot: röviden elutasított azon üzenettel, miszerint inkább beletemetkezik összes seregével a várba, de osztráknak nem adja fel. «Egy muszka kozáknak átadom, — mondá Damjanics — de az osztrák seregek ellen halálomig védeni fogom». Mintha nem is tudta volna, hogy a muszka csak zsandár-szerepet vitt az osztrák érdekében, s a dolog vége egyre fog kimenni! Ez osztrákot aug. 16-án egy orosz parlamentair váltotta fel, ki ildomos, megnyerő modorával feltételek mellett kérte fel a várat. Ezzel megkezdett az alkudozás, melynek, valamint az ezt követett végeredménynek,

egy kellőleg megerősített s mindennel gazdagon ellátott ily várnál, minden kardcsapás és ellenállás kifejtése nélkül, megtörténte valóban nemcsak előttünk, de mindenki előtt megfoghatatlanul áll a történelemben.

Ez alkú feletti tanácskozásba a vár-örizet tisztisége meg lett hiva, de már ekkor kiki magával lévén elfoglalva: kevesen vették részt benne, ezek is szörnyű egykedvűleg. A csak szavakba foglalt feltételek, vagyis ígérek, illetőleg határozatok egy pontja oly formán hangzott, hogy a tisztség általában tiszti rangját és fegyverét meg fogja tartani, sőt a ki orosz szolgálatba átlépni kívánna: egy fokkal magasabb rangfokozatba tétetik stb. Mi nehányan, mint minden feladási egyezkedés elvének az általános csüggedtség által elfoglalt többség ellenében többé már mit sem tehető tagok, mindezen feltételeket egykedvű kényszerült megnyugvással fogadtuk, azonban még sem állhatám meg, hogy az orosz szolgálatba lépéssel ígért «magasabb rangfokozat» kitételt egy Damjanichhoz intézett kérdéssel ne kísérem: Tudja-e tábornok úr — kérdém — mit tesz ez: «feljebb egy fokkal?» Nos, mit? förméad rám kissé haragosan; s mutattam államnak kezem- és hüvelykemmél feljebb taszítását, mint az akasztás műtétét jelző mimikát, melyre ő, az ezen szomorú perczben is némi közmosolyt keltett ezen actusra, hosszan rám szegezve szemeit, csak ennyit mondott: «Bolond beszéd!» Azonban kissé elgondolkozott. Már, hogy a feltétel e pontját tartotta-e bolondnak, vagy az én megjegyzésemet: nem tudom; de annyi tudomásomra jutott később, hogy ő e kérdéséről még fogságában is megemlékezett.

A vár azonban — a fennemlített szóbeli feltét mellett, mely javainknak magunkkal vihetését is ígérte — végre is fel lett adva, s ezzel szabadságunk véderejének ez utolsó menedéke is elesett.

Török Ignác — egyike legképzettebb s legtehetségesebb tábornokainknak, s egyike a vértanúságot szenvedett 13 szent számnak — meghallván az öt végperceiben vigasztaló papjától, hogy az általa rendkívül megerősített Komárom is fel lett adva, búsan felsóhajtva mondá: hát hiába erősítettem meg úgy!

Ezt mondhatnánk e leírásunk végpontján mi is a pusztán csak egy áruló, diktátori hatalom parancsszavára történt, s oly roppant áldozatok és kitartás árán bevett s rövid idő alatt oly hallatlan erőfeszítéssel bevehetetlenségig megerősített s évekig lehető kitartással minden hadi és élelmi szerelvényekkel ellátott aradi várnak kényszerű feladásánál. A vár kiürítése és átadása aug. 17-én délután megtörtént s ezzel úgy nekem, mint az egész várőrizeti sereg minden egyes tagjának további működése megszűnt.

Egyszerre megbénul hős karjuk csapása,
Kötte tartja sötét ígézet varázsa;
Nem jövevény csordák,
Győzelmi sodorták
Végzetes romlásra;
Ármány törte ketté győztes fegyveröket,
Hosszú szenvedésre kárhoztatván őket;
Boldogok, kik esaták színén találhaták
Dicőült végöket.
Hányan nem viselnék bitó s börtön súlyát
S a meggyaláztatás tövis-koszorúját.
Száműzötten járva
Vitték négy világra
Hazájok szent bűját?!





VIII. FEJEZET.

Hurczoltatásom és menekülésem.

Lesz-e egykor még találkozásunk,
Vagy halljuk-e csak egymásnak hírét?
Igen! halljuk! majd elbeszéli a hír,
Ez és ez, és ez nyugszik oda lenn.

Petőfi.

Péntek, aug. 17-ike a felfordult világ irtózatosschaosának zürzavaros napja volt Aradvárt; már jókor reggel a várőrsereg fegyvereinek gulákba, halomba rakása vette kezdetét, s e szomorú műtét után és között mindenki a kivonulás készülődésével s a jövő feletti aggályos kérdések megoldásának tervezgetésével foglalkozott. Mintegy 100—120 előfogott volt rendelve a várba a tisztség és málhánk tovaszállítására, mi igen korlátolt szám volt arra, hogy mindenestől felférjünk, s lehetőleg összeszorítkozáink, hogy legalább értékesebb s könnyebb holminkat ki vihessük. Leirhatlan volt az elválás miatti elkeseredettség, mely egynémelyiket egy kis vandalizmusra is ragadta, a mennyiben az el nem pakolhatott nagyobb vagy törékenyebb darabokat, tükröket, edényeket stb. összezüzták és törték, künn pedig a nagy tömeg a raktárakban halmazokban fekvő élelmisze-

reket, kelméket és ruhaneműeket stb., ki mennyit birt, s elrakhatott, szerte hordta és pakolta.

A nemzeti zászlókat ezer darabba szakgatva hordták és vitték szét emlékül, testükre tekerve a tábori s tiszti jelvényekkel együtt, vagy holmik közé rejtve, ki hogy és mennyit tudott, s ki hova elrejtette.

Igy telt el irtózatos zürzavarban, rombolás, nyakrafőre pakolás, vad láрма, szitok és káromlások között a délelőtt. Délután 2—3 óra közt a várórség fegyvertelen legénysége utoljára összedoboltatott; mindenik érezte e nagy pillanat lesújtó hatalmát, s nem volt szem, melyben a szent ügynek ily gyalázatos elárulása okozta harag és boszúság keserű könnycseppje ne látszott volna.

A Maros ó-aradi partján végig a hídtól felfelé egy teljes diszben, hófehér nadrág, sötét zöld kabát egyenruhában, csillogó sisakkal a főn és fegyverben felállított muszka gyalog-ezred, a Buturlin-gránátosok végtelen sora nyúlt; a hajóhídfőkön hasonfajú s ruházatu fegyveres őrizet állott. 3—4 óra közt egy pár szakasz szürke lovas orosz huszárcsapat rukkolt be s állott fel várba. A várban a már összerakva volt összes hadiszerek, ágyúk, fegyverek, lőszeres és készletek stb. átadattak és vétettek, aztán a legénység a Maros partjára kiállítottatott; a berendelt előfogatok előállottak, rendre utasítottak. A tisztség közül kiki a maga számára fogott egyet-egyet, a málhák felrakattak, s megkezdődött az a véghetetlen szomorú, átok- és szitkokkal telt kivonulás a Maros partjára, hol Paniutin muszka tábornok és kísérete egy lovascsapat élén — átvjövén a már elébb rögtönzött hajóhídon — várt reánk és vett át bennünket. Voltak, kik meg

is éljeneztek, de erre mindjárt «Éljen Kossuth!» harsant fel, mire általános meghökkenés és csend következett; és akadt nehány halálra ijedt, hitvány kegyvadász a közelben, kik bőrüket a vélt merénylök beárulásával gondolták megmenthetni. A muszka general azonban sokkal emberségesebb volt ezeknél; és méltányolva a helyzet rendkívüliségét, rövid szóváltás után helyreállott a kissé megzavart rend.

Végre is sok tolongás, keringés, s az e közben támadt aggályos kétely után a hidon átkelhattünk. A szekerek a Buturlin-féle egy pár zászlóalj kozákjai közé lettek sorakoztatva s így kísértettünk esti 6—7 óra körül Arad főutcáján végig, a házak ablakai mögé rejtőzött aradi nép, polgárok, férfiak és hölgyek hangos zokogása s kendők lobogtatása közt Gyula felé. Önkénytelenül tört fel vérző keblünkől Byron szava:

A nap is leszállott immár,
Mélyen elrejtve magát.
Isten veled fényes sugár,
Hazám, jó-éjszakát!

Isten veled Aradváros! te dicső szabadságharcunk hősi tetteinek részese, a feláldozó honfiui szeretet kitartó szenvedéseinek, annyi széttörött fényes remények, annyi hős s drága élet mártyr halálának örök tanuja s élő emlékköve, isten veled!

Isten veled Aradvár
Halál völgye!
Honszeretet, vértanúság
Szentelt földje!
Viruljanak környékeden vérvirágok,
Örök emlék — hála könyét sirni rájuk!

Én még a jul. hóban iszonyuan megfeszített szorgalommal teljesített erődítési s felszerelési munkála-

tok alatt egy roppant forró napon át, a csálai erdőben több száz munkás által készítettett palisádok, hidfák stb. számbavételénél epelázba esvén, ennek még mindig tartó utókövetkezései miatt, mint beteges azon kedvezményben részesültem, hogy a málhát vivő szekereken kívül még egy külön előfogatot is kaptam rendelkezésemre, melyen magam betegesen, ápoló cselédemmel helyet foglalva, s a már honvéd legényem felügyelete alá adott málya-szekeremmel együtt 10—12 drb s hátul egész csapat kozák közé vétettem, s e kísérettel a végtelen hosszúságra nyúlt vonal elejére a többi tiszti előfogatok közé rendelttem.

Utaztunk egész éjjel; Damjanics és közvetlen személyzete Nagy-Váradnak Simánd felé, mi többiek Mácsa felé vitettünk. Mácsán, hova késő este érkezünk, a fuvarosok a vendéglő előtt kissé etettek s az urasági kastélyban (Csernovics Péteré) a számunkra rendezett vacsorára meghivattunk. Kevés idő múlva azonban folytattuk utunkat.

Az engem kísérő kozák csapat felett egy muszka tiszt — mint mondá cserkesz, gyönyörű szép szál ember — parancsnokolt, kinek dicséretére elmondhatom, hogy irányomban úgy ő maga, mint legénysége a legelőzékenyebb tisztelettel viseltettek, s észrevévén, hogy békési születésű asszonycselédem tótul egy kicsit gagyogni tud: a legragaszkodóbb szívélyes discursusba álltak vele; mély sajnálatukat és részvétüket sorsunk iránt váltig tolmácsolták, azt tűrhetővé tenni ígérkeztek is, legkisebb kívánságom lehető teljesítésére éberül figyeltek, és mihelyt észrevették, hogy mint eltörődött beteg álmos vagyok s szunnyadni

szeretnék: rögtön a legnagyobb csend lett és hátrább vonultak.

Mi — Arad vár őrsege — jóllehet szabad menet feltétele alatt bocsáttatánk el, (de a mi csak szavakkal volt mondva) e kozák haddal történt kísértésünkben nem sok jót gyanítánk, s azon ígélet teljesítéséhez, mely szerint nekünk általában Sarkadon történendő szét- és hazabocsáttatásunk megígérve lett: mi reményt sem valánk hajlandók táplálni, mely iránt azonban az én — már mellém ülve, velem nagy barátságba lépett — cserkesz tisztem a legbiztosabb kilátásba óhajtott volna helyezni, ez egész kozák kíséretet oda magyarázván, hogy ez azért volt szükséges, nehogy a «k u t y a német» bennünket megtámadjon. — Midőn így — tehát már másodnap, aug. 18-án d. u. 3 óra felé Gyulához közeledénk, egyik honvéd tisztárs, R ö s z l e r nevű főhadnagy (ha jól emlékszem, tán Ede) fut előre hozzám többedmagával azon panaszszal, hogy a hátulsó málhás-kocsikat a kozák-kiséret megtámadta és rabolja, s már róluk is (egy ingben voltak) a felső ruhát lehúzták stb. — Visszatekinték s onnan hátulról valóban nagy csataszerű veszekedés zaja hallatszott felénk. — Az én muszkatisztém cselédem gagyogásából megtudván a bajt: rögtön lovára pattant mellőlem, s egy csapat kozákkal hátra vágatván, iszonyú kard-tusát fejtett ki, s rendet csinált a hátulsó csapatban; de mert a kár ott nem volt kipuhatható: mihelyt Gyulára értünk s beszállásoltattunk, mi néhányan ép az én cserkesz tiszt barátom által azonnal az ott parancsnokló muszka ezredeshez (egy trabális, vad kinézésű, szigorú muszka katona) vezettettük magunkat, ki mi-

dön panaszunkat tolmácsa által megérté, a hátsó csapat vezetőjét maga elébe rendelvén, azt minden előzmény nélkül, saját öklével leütötte, s iszonyu káromlások között kegyetlenül végig kancsukázta. — Mi megrémülve e brutálitáson, kértük a düh legfőbb fokára ragadtatott embert a kiméltre, mire ez némi-
leg megszeliidülvén, felcibálta a vérig kinzottat, s az én cserkesz tiszt barátom keze alá adva őt: rögtön minden elraboltak előteremtésére utalta, mi meg is történt. De aztán mi sem hagytuk köszönet nélkül cserkesz tiszt barátomnak az ügy elintézése körül nyomatékosan kifejtett baráti szivességét; ki tőlünk könyezve, ölelések és szivélyes búcsú kézszorítások közt vált el.

Alig estünk azonban keresztül e kellemetlen ugyan, de ránk nézve jól végződött intermezzón, midőn kevés idő múlva bennünket, a mint az utcán mentünk, több szemközt jövő muszka tiszt — köztük ismét az én cserkesz barátom — nagy zajjal köszöntve, karjukra fűzének s a legnyájasabb s kike-
rülhetlenebb fogadtatással vitték — repítettek inkább — a nagyvendéglőbe, hol egy cigánybanda kerserves zenéje mellett néhány osztrák tiszt mulatott. — A muszka tiszt pajtások azonnal félbe hagyták a mélyen hajló, nagy alázatossággal húzott «tud-liu»-t, s egyik oda lépve, keményen megnyomta a «Rákóczy»-t, mit azonnal rá is rántottak. Erre aztán elkezdtek a mi muszka barátaink rettenetes módon ugrándozni, tánczolni s a legkitörőbb extázisban bennünket cibálni, össze-visszacsókolni és mindennel traktálni, melyre a német tisztek megértvén az ajtó-
mutogatást, jónak látták szó nélkül el, — kitakarodni.

Alig tudtunk szabadulni a határtalan jókedvű pajtások ölelő karjai közül, s én forma szerint meg is szöktem. Azonban éltem a gyanúperrel s nem mentem mindjárt szállásomra, hanem ugyancsak a főutczán lakó Bodoki Károly megyei mérnök (Bodoki Lajos mérnök atyja) egykori tanulótársam és jó ismerősömhöz tértem be, ki, midőn még az utcán a muszka tisztek elfogtak, hívott vala magához és várt; innen láttam a csakugyan értem küldött brachiumot, mely szállásomon keresett, de nem talált. — Én Gyulán Gergely Ferencz, igen becsületes, derék magyar ember és jó polgárnál szállásoltattam be, kinél rajtunk siránkozó, jóságos szívű neje — e derék, igazi magyar asszony — s kedves, szép és jó leánya a legszivesebb fogadtatásban, ellátásban és ápolásban részesítettek a ug. 18-19-én. — Ott vitetett el a kapu előtt az áruló vezér által fegyvert vesztett tábor egy megtört része — már osztrák fedezet alatt — Arad felé kísértetve. — Láttatok volna csak, a mint én láttam, a feláldozó faj-szeretetnek azon kitörő jeleneit, az elleneinkre s Görgeyre szórt átkok és szitkok közötti jajveszékelést, sírást és jajgatást, melylyel Gyula város derék magyar asszonyai e kiéhezett, elcsigázott szegény fiukat nézték, kiállva az utcákra s kísérték egész ki, a legbrutálisabb bánás, puskatusával lökdösés, üzés, kergetés daczára is, miket a német kísérettől szenvedtek; miként rohantak közibük, a legszivtelenebb gorombaságokkal mit sem törődve, élelmiszerekkel, ruhaneműekkel, pénzzel stb. dugva tele tarisznýájukat az elárvult, szegény honvédeknek! — Igazán magasztos, ecsetre méltó, nagyszerű jelenet volt ez! — És ez így ismétlődött, minden átkísért seregnel.

Itt, Gyulán adatott tudtomra Bergman honvéd ezredes által, hogy az 1 pfrtba határozott napidíjak felvételére a többi törzs- és főtisztekkel együtt másnap reggel a muszka parancsnokság szállásán jelentkeztem, — azonnal Sarkadra indulandók, — hol már a Görgey lefegyverzett táborának többi hátraléka volt. Másnap (aug. 20.) a mondott helyen megjelentem én is. Az udvar tele volt seregünkből való tisztekkel. A pénzfizetést eszközölő bizottságban részünkről Bergman és Perczi ezredesek voltak jelen. — Én csakhamar igen rosszul kezdtem magamat érezni, mi a velem fel s alá sétálgató Perczi ezredes, Boros alvezredes s többek előtt igen feltűnően, szállásomra való menetelre unszoltak, de nem mentem. Az egész fentjelzett beteges állapotomnak s szomorú sorsunk feletti elkeseredettségemből hittem inkább eredőnek; de csakhamar felfordult velem a világ, én azonban nem szólván semmit, midőn a bizottság elébe lépve, a legelső muszka pénz (Almási bankó) tenyere-
remet érinté; eszmélet nélkül összerogytam. Cholera! Cholera! kiálták, — de én nem tudtam többé, hogy mi történik. — A bizottság — mint mondák aztán — szétfutott, s midőn felocsúdtam, a félénken környező tisztársak közül csak Perczi és Bergman állottak mellettem karomnál fogva segítve és tartva, — és két tábori orvos, kik közül egyiket — ki első kiáltott cholerát — irgalmatlanul kapacitálta Perczi (ki maga is orvos volt), constatálván, hogy itt cholerának híre, hamva sincs, s csakis a tudva volt betegség állapotom paroxysmusa az egész, — s ráparancsolt mindkettőre, hogy szállásomra vigyenek, orvosoljanak s el ne hagyjanak, míg jobban nem

leszek, a mit lelkiismeretes szíveességgel meg is tet-
tek. Napi díjaimat pedig utánam küldötték. — Ez volt
az első muszka «faszolásom» története. Az egész
sereg s azzal beteg állapotom daczára én is — még
aznap Sarkadra kísértetett, hol egy muszka general
és Schlick is jelen voltak, s a hol a fegyvert letett
Görgey-féle stb. seregekkel lettünk egyesítve. Itt fosz-
tatánk aztán meg utolsó ereklýéinktől, fegyvereinktől,
miket az erős ígélet daczára tőlünk is az aradi tiszt-
ségtől mind szépen beszédtek, mely világos jeleként
tűnt fel a velünk üzött kegyetlen játék fordulatanak.
Itt értekezett velem Boros honvéd alezredes a
miként lehető menekülés módja felett, s kért
engem — mint bihari ismerőst — 3 lovának túl-
adására, mi egy megkeresett kereskedő által sikerre
is jutott.

Sarkadról Kőtegyánba hurczoltak mindnyájunkat.
Én Kürti Gáborhoz szállásoltattam, hol újra igen ros-
szul lettem s rögtön le is feküdtem. Itt volt szállá-
solva egy más szobába egy egri kispaphól lett igen
derék becsületes honvédőrmester is, tán a Görgey tá-
borából Világos alól az aradi várba bekéredzettek
egyike, ki látván bajomat, mellettem kész jóindulatú
szolgálatát felajánlva, ügyemben kész szívvel eljár-
t; s kinek, mint látszik, rendszeresen vezetett 16-od
rétü naplójának az utolsó — aug. 17-től 22-ig töre-
dék — lapja is kezemben van, mit hihetőleg siettében
elhullatva hagyott ott hátra, mint utolsó jegyzését, s
melynek sajátkezű soraiból ezennel idézek itt egy pár
passzust szóról-szóra.

«Aug. 21-én — írja e napló — Bergman ez-
redes Sarkadra ment a muszka generálhoz megkér-

dezni, ha eleresztetünk-e vagy sem? Délelőtt 11 órakor trombita szóval jelt adtak, hogy a táborba* menjünk ki; kimentünk s a zászlóaljok rendbe állván, én** a 36. zászlóalj 5-ik századánál soroztattam be magamat Piseti őrmesterrel, s 12 óra után haza mentem szállásomra, hol Margitay őrnagy úr*** forróságban szenvedett, s tüstént elmentem Pereczi ezredes úrnak bemondani, ki is meleg részvéttel fogadott és ígérte, hogy sorsán amennyire lehet, könynyíteni fog.*

«Aug. 22-én, szerdán: Üdvöz légyetek általam drága Szülők! (sóhajt fel a napló írója) fogoly fiatok megemlékszik felőletek s le nem lánczolt kezekkel bár, de könyes szemekkel kér hosszú, boldog életekre áldást. Nem csörög lábamon a vas — írja tovább — de látom az ellen goromba tömegét, s látom körültem villogni fegyverét. Szabadon járok a faluban, de nem szabadulhatok hazámba.» . . .

Itt félbeszakadt a napló! Ki tudja, él-e még s teljesült-e, a miért esengett — a hazaszabadulás? vagy előlte őt is a nyomor, a fájdalom, mint sok százakat, s megrepedt bánatában a szép érzetű szív, mely e volt kispap és derék honvéd keblében oly hazaszeretettel vert! Ó, (t. i. a kispap) 12 óra után szállására jött, s engem betegen találva, Pereczi-hez sietett bemondani, a mivel megbiztam. Azzal azonban sietve ki kelletvén mennie ismét a táborba, soha többé nem találkoztunk; nem láttam, sőt

* T. i. a Kőtegyán és Sarkad között muszka őrizet alatt tartott magyar sereg táborába.

** T. i. a naplót író őrmester.

*** Ez emléklapok írója.

a keserűség e zürzavarában nevét sem tudhattam meg, én elfeledém megkérdeni, ő pedig megmondani; de még hírét sem vehettem soha, s így e szíves eljárását meg se köszönhettem.

Talán, ha e sorok valaha kezébe kerülnek, emlékezni fog ezekre, s akkor fogadja forró, hazafiui köszönetemet.

Ez eljárás következése pedig az volt, hogy tüstént intést kaptam, hogy a kézbe adott lajstrom szerint házról-házra kutató muszka csapat (nehogy elmaradjon csak egy is közülünk) nálam is meg fog jelenni, de mint beteg, nehogy valamikép kimenjek a táborba, hanem feküdjem le s arczomat a küldött szerrel kenjem be. Úgy tettem; s 1 óra után, midőn künn, a már indulandó fogoly honvédsereg útra készen állott, im megjelent a kutató csapat, vele két orvos is. Szobám ajtaja feltárult, a két orvos az ajtóban megállott, s át lépve a küszöböt, szörnyűködve szemlélték engem, ki egy szalmazsákon henteregve, kitelhetőkép nyögtem és hörögtem iszonyú álgörcsöktől kinoztatva. (Bizony átkozottul nézhettem ki a betegen hurczoltatás s arczomnak a kapott szerrel történt bekenése után, s hozzátéve még azt is, hogy ez időben és e vidéken a cholera valóban nagyban szedte áldozatait; már vagy ezért, vagy tán másképp elintézett kedvezményből: felém se közeledtek.) «Der ist schon todt!» kiált az egyik a küszöbről — ki tán törzsorvos volt — s a másik is benézve rám «Wirklich — der ist schon todt!» — hagyá helyben, s rám csapták az ajtót szépen és huzának arra kívül egy roppant keresztet krétával, mint cholerahalottas házra és mentek sietve tovább. Így lettem én Kőte-Gyánban kiszentencziázott halottja

a muszkának; s rám senkinek többé gondja nem volt. Csak Kürti Gábor uram lépett be hozzám, pár percz múlva nagy titkosan, derült arczczal jelentvén, hogy itt van a «forspont.» Az én kispapból lett derék honvédörmesterem ugyanis, mielőtt eltávozott volna a táborba, az engem ápoló cselédemmel együtt, Kürti uram közvetítésével arról is gondoskodott, hogy alám egy jó fogatot rendeljen, mely engemet málhástul — mint már közöltt czélom volt — Nagyváradra vagy csak Nagy-Zerindre, vagy Szalontára is eljuttasson, hol rokonkeblek voltak fogadandók.

A sors azonban máskép végzett felettem.

Ugyanis cselédem és Kürti uram segítségével, mint beteg a szekérbe fektettetvén, a szekeres, a helyett hogy a váradi nagy országúton haladt volna, (mit azonban, mint mondá aztán, óvatosságból került, mert ez tele volt jövő-menő muszka seregekkel) a táborba kivezető úton tért le, majdan tovább arról egy más irányu útba csapandó át; a kozák kíséret azonban, daczára minden előtte érthetetlen kifogásoknak, szépen betערelte a már Arad felé indult muszka tábort követő szekerek sorába. Szó sem lehetett többé a kiszabadulásról, vagy bármiféle appelátáról; menni kellett a többivel, azon 30—35 ezer főnyi elkeseredett fogoly sereggel, mely Görgey árulása folytán most fegyvertelenül hurczoltatva, hóhérai kezébe lesz mindjárt átadandó.

Sarkad és Kőtegyán közt állott az osztrák tábor Montenuova és Reisack tábornokok alatt, kiknek a muszkák benniünket, az összes magyar hadsereget általadtak. Megváltozott egyszerre hang és modor. Kíméletlen gorombaságokkal illetve kísértettünk Arad

alá, hol a volt császári tiszteken — kiket kivétel nélkül tábornokainkkal együtt a várba vittek — s a sereg legénységén kívül, melyet be a várba a «Fehér kereszt» s más nagy házakba s épületekbe zártak el, minket a málház-szekerekkel együtt a kertek közötti téren egy kettős — ismét muszka — cordon közé vett táborba rekesztettek.

Engem az úton 12 vasas német kísért, s amint betegen a szekérben feküdtem, odatekintett hol egyik, hol másik a nagylármájú víg dalolások közt goromba tréfákat s csufolódásokat űzött kíséret közül, hogy vajjon nem nyujtottam-e ki a bocskort? ily szavakkal biztatgatván, nagy röhögve: «Ná teklett honfét reddendete nem mek halni kicsint!?!», de vizet, a mit kértem, egyik sem adott, s nagy röhögve értekeztek nem a legszebb nyelven az általuk vitézül legyőzött (!) Kossuthhondokról.

Volt azonban köztük egy, a többinél sokkal becsületesebb, bécsi deák, ki a többiek izetlen gorombaságaiban nem vett részt, szótlan komoly ember, ki nek résztvevő pillantásaival nem egyszer találkoztak szemeim. Ez, a mint a kurticsi szőlőskerteknél haladtunk, minden szó és teketória nélkül betörtetett lovastól s szőlővel tele szedett sisakját odahozta hozzám: unszolt annak elfogadására; szerfelett jótekonyan hatván ez reám, s midőn megköszöntem, egész megilletődéssel vigasztalt és ajánlotta, hogy hoz ő még többet is, s ezt meg is tette.

Arad alá estefelé érkeztünk, s a fennirt kettős, erős muszka cordonnal körülvett táborba rekesztetvén: kezdődött az életemben legszomorúbb s nyugtalanabb kilátásu megpihenés. Alig kászolódtunk le s

bujtunk össze tanakodva társaimmal, midőn megjelen egy derült képű császári tiszt egy őrmesterrel azon szerfelelt csalogatólag hagzott, édes szavakkal, hogy «a f á i n g u l y á s h ú s v a c s o r a é s b o r s a p o m p á s p u h a á g y o d a b e n t k é s z , a n n á l f o g v a a t i s z t u r a k j ö j j e n e k b e ú g y a m i n t v a n n a k , k e z ü k b e n c s a k a l e g s z ü k s é g e s e b b e t t a r t a l m a z ó k i s k é z i t á s k á t l é v é n s z a b a d h o z n i , m e r t h i s z i s m é t k i f o g n a k i d e j ö h e t n i s t b . » Ö s s z e n é z t ü n k n e h á n y a n e z a n g y a l i s z ó z a t r a , k i k é t k e d ő l e g , k i r e m é n y t e l v e , d e h á t — a z i n g e r l ő s z a v a k b á j o s h a t á s á n a k — a p o m p á s v a c s o r a é s p u h a á g y e l k é p z e l t é l v e z e t é n e k e k i f á r a d t , é l é h e z e t t é s a m a m o s o l y g ó , h i t e g e t ő s z a v a k r a g y a n ú t l a n n á v á l n i k e z d e t t s e r e g , m i k é n t á l l h a t o t t v o l n a e l l e n t ? t ö m e g e s t ő l t ó d u l t a k e l ő a v á l l a l k o z ó k a k i v e t e t t l é p r e , s c s a k a k é t e l k e d ő k s k ö z t ü k m a g a m i s , g y a n a k o d t u n k e m e g h i v á s ő s z i n t e s é g e i r á n t é s m a r a d t u n k ; ő k p e d i g m e n t e k f é n y e s r e m é n y e k k e l a k é t h i r n ö k v e z é r l e t e a l a t t b e . J ö t t i s m é t k é s ő b b e g y é p e n i l y e n k ü l d ö t t s é g , é p e n a z o n z e n g z e t e s , h i v o g a t ó s z a v a k k a l ; é s i s m é t a k a d t a k , k i k a m e n n y e i h a n g o k á l t a l c s á b í t v a , n a g y s z e r ű k i l á t á s o k m á m o r á b a m e r ű l v e m e n t e k b e f e l é . É s e k o m é d i a m é g i s m é t l ő d ő t t n é h á n y s z o r , m i n d g y é r e b b é s g y é r e b b k ö v e t ő k k e l , k i k s z i n t é n , m i n t a z e l ő b b i e k v a l a m e n n y i e n v é g k é p o t t r e k e d t e k é s m a r a s z t a t t a k , b e z á r a t t a k . S o h a s e l á t t u n k t ö b b é a z o k b ó l e g y e t i s ! A z s i d ó t e m p l o m b a é s a « F e h é r k e r e s z t » - b e z á r t a k b e l ő l ű k v a g y 4 0 0 - a t , s a z o k a l e g c z u d a r a b b g o n d o s k o d á s a l a t t s z e n v e d t e k ; a z u t ó b b i h e l y e n m é g a t r á g y a d o m b o n i s k é n y t e l e n e k l é v é n h á l n i é s t a n y á z n i ; s m i d ő n e b a r b á r b á n á s m ó d o t e g y i k — m i n t m o n d á k — s z á z a d o s , d e k i n e k n é v é t

nem tudták megmondani, szemükre hányta a császári tiszteknek: a szegény embert a legembertelenebbül megölték, addig pálcázattatván ott, míg lelkét kiadta. Ilyen «fáin vacsora és pompás ágy» várt azokra, kik a sziréni hangok által csalogatva, vakon mentek a csapdába.

Beállott az éj, s mi, kik ama csábéneknek nem hittünk, összeálltunk, tanakodtunk e rejtélyes jelenet nyitján. Cselédem tábori étel készítéséhez kezdett (nekem volt mindenféle élelmiszerem, nagyrészt gyulai szállasadóm és Kürti uram jóságából) s elővette kiki, a mije volt; hozzám többen csatlakoztak, s így falatozva, nehéz gondok közt adtuk magunkat át azon különös nyugtalan nyugalomnak, melyet a leggonoszabb sejtelmek közt csak az élvezhet, ki felett fegyveres őrizet áll, s ki nem tudja, mi lesz vele ma vagy holnap.

Felvirradtunk; oly kevesen voltunk már, hogy szinte megijedtünk a nagy embertelen ürességben. A távozottak közül egyetlen egy sem térvén vissza, ez a legrosszabbat sejteté velünk. «Innen menekülni kell, török, szakad», e határozat lett rögeszmém. A málhásszekerek ott állottak, lesóványodott, gebévé vált, éhen, szomjan kórászó lovakkal, s már nagy részben gazdátlanul.

A kirendelt idegen fuvarosok kétségbeesve kérdezősködtek tőlünk s a cordon tisztjeitől, de ezek vállukat vonogatták s nem feleltek, kimenni pedig nem volt szabad.

Értekeztek, kiabáltak, jajgattak, hogy mi lesz velük, mit tegyenek, itt pusztulnak el stb., de mind hiába!

Majd osztrák tisztek jöttek a táborba, szétkalandoztak az össze-visszahúzott, vont málhásszekerek közt, s kinek mi tetszett, lovat, fegyvert, nyerget stb. válogatott ki magának és vitette el egyszerűen a már gazdátlanlanná lett holmik közül.

Dél felé ismét megjelent a hivatató küldöttség, és ismét bemegy egy-két éhségtől gyötört; és ez így folyt egész nap. Már alig maradtunk 10—12-en.

A szekeresek könyörögnek sírva, jajgatva a jobbra-balra bejövő tiszteknek, a cordon tisztjeinek, hogy bocsássák el; maguk, lovuk az éhséget és szomjúságot nem állhatják, hisz már kopárra ették fel a tábor helyét; széna, abrak nincs, jószágaik tönkre mentek, s ők maguk is 3 nap óta éheznek és szomjaznak, ne öljük meg itt őket éhen stb. De süket füleknek panaszkodtak az oda se hederítő leitinántoknál, míg végre egy törzsorvos is a többi tisztek közt megállott az éktelen, égreakiáltó szavakra, s magyar nyelven kérdezte, hogy mi bajuk? Ennek volt emberi szíve, hogy benn referáljon a hallottakról. Erre aztán azokról, kik beigazolták, hogy valóban kirendelt fogatok, vagy elég szerencsések voltak olyanoknak találatni, a málhát lehányták s maguk a fuvarosok üresen és minden fizetés nélkül útnak bocsáttattak. Ott maradtak azonban a várba és városba bevitt, becsalt, bezárt tisztségnek jó reménység fejében, s a szépen hangzó biztatások, ígéretek, sőt adott feltételekre megtartott magánfogataik, lovaik, s a még szét nem rablott csomagjaik, melyeknek javát tetszés szerint elsajátítani, egy cseppet sem pirultak a dögre rohanó varjakként beözönlött császáriak.

A mi aztán még feleslegben ott maradt, a mi

már a császári tiszt uraknak nem tetszett: arra a táborban tartandó árverést hirdettek, mit az a jó polgárság megtudván, — egy gondolattól lelkesítette — szabad bemenetet kért a táborba még az nap, széttekintendők előzetesen is a holmik közt, «tájékoztatás végett az árak iránt» — mint mondák. Meg is adatott nekik, s seregéstől jöttek be a táborba férfiak és nők a város polgársága. Csak én és még három-négy tisztársam lappangtunk még künn; de este felé jött ismét a sziréni ének, keresve, ha még volna honvéd egyenruhás, kit elevenen benyeljen; s im mellőlem, a málhahalmazok közül, ezek is elpárolgának. A polgárok jöttek-mentek a holmik közt, s a kimenők közé vegyülve, az én nőcselédem is kiment. Ő ez alkalommal mehetett, de én nem. A cordonon átlépni — többszöri próba és kérésem mellett is — lehetetlen volt; erről meggyőződtem. Már a holdvilágos est is beállt; a táborba jövetel engedélye a polgárságnak, a legszigorúbb ellenőrizet alatt, esti 9 óráig volt kiszabva, s im, mielőtt még ez idő letelt volna, egyszer csak elébem áll — cselédem által vezetve — az én volt jó házigazdám feleségestől, s rövid értekezlet után ott sebtiben egy nagy kabát, bő pantallon s egy rongyos, fehér karimás kalaphóból stb. álló polgári öltözetbe bújtattak, s így átváltoztatva, a többi privilégizált kaputos polgárság között magukkal kivittek.

Beteges voltam, s a szabadulás öröme, a hálaérzet magasztossága istenem és jó embereim iránt, annyira lankasztó mámorba sülyeszték a kiállott gondok és szenvedések miatt csüggedésig elgyengült idegeimet, hogy a kertek közé érve, nem birtam tovább

menni s ott egy árokba húzódva, ki kellett magát pihenni, mialatt a két nő hazament előre rendelkezni. Augusztus 26-ának éjjele volt. Guttmann házánál még a vár ostroma alatt egy igen látogatott korcsma nyílt. E hely most az Arad városában, a volt honvédek császári katonákká besoroztatása, vagy végkép elbocsátása miatt igen látogatott volt és forrott a tömérdek honvédség és idegenektől. — E mellett tele volt az ország, s elárasztva főkép Arad, császári bérenczekkel, spitzlikkel, s ezek vezetése alatt barangoló és kutató csapatokkal, kiknek leginkább személyes, nemtelen boszúból s jellemtelen indulatból, sőt rablási vágyból eredett galád árulása s gyalázatos működése naponként szolgáltatta tömegesen az úton, utcán, házakban, saját tűzhelyén, sőt templomokban is összefogdosott és ártatlanul ki- és meghurczolt áldozatokat, becsületes hazafiakat, nőket és férfiakat egyaránt, menekülő és rejtőző honvédeket a császári bakó Haynau és biztosai kezébe; nem volt biztos sem éjjel, sem nappal egyetlen zug, egyetlen polgári békés lak sem, s nem voltak főkép az örökös zaklatás és kutatásnak kitett közhelyek; de nem volt egyetlen háztartás sem, mert nem tudta senki, hogy fogadott cseléde nem felbérelt spitzli-e?

És én most éppen ily félelmetes lakba voltam lépendő, mint menekült. — Több óra telt bele, míg megpihenve, erőhöz juthattam, s végre éjfél tájban Guttmann által segítettve, folytattuk utunkat a városba.

A város végén erős őrizet volt helyezve, mely a városból senkit sem bocsátott ki igazolvány nélkül, be azonban a városba szabad volt a menet, s így ránk sem hederítettek.

Elértük a házat; az utczára nyíló korcsmahelyiség tele volt, de kívül — az egyes ki- és bejárók által okozott zajt kivéve — csend uralkodott s csak néha hangzottak fel a spitzlik és kutatók utczákon járó csapatainak kopogó léptei a kövezeten. Az udvarra lépve, — hol ismét több ide-oda elfeküdt utas beszéde, vagy horkolása hangzott — házi asszonyom már várt s suttogva tett pár szóval óvatosságra intve, egyenesen fel a padlásra vittek, hol a besütő hold derengő világánál a számomra — úgy, a hogy lehetett — berendezett helyet kimutatták azon intéssel, hogy semmi szín alatt magamat ne mutassam még a padlás ablakánál sem, s valamikép le ne menjek, mert tömérdeken jönnek-mennek, sőt néznek, lesnek, kutatnak s könnyen baj érhetne mindnyájunkat; hanem maradjak ott nyugton mindaddig, míg e veszedelmes zűrzavar kissé elcsendesül, gondoskodnak ők mindenről stb. — Ezzel rámszárták a padlásajtót, hogy véletlenül se jöhessen fel rám senki.

Igy kullogtam ott 3 nap és 3 éjjel, gazdáim meg-meglátogattak és elláttak minden szükségességekkel — s a háziak mindent elkövettek, hogy a jövő-menők előtt gyanut ne költsenek.

Másnap künn a táborban megtartották a császáriak a nagyszerű árverést a tönkretett magyar sereg tisztségének prédára dobott, elrablott javaira. Kitódult a polgárság, főkép az asszonyssereg százával, köztük Guttman is nevével. Megvettek mindent, mit csak az eladásra fenhagytak — jó áron, de igyekeztek is kitudni a vevők, a mennyire csak lehetett, hogy melyik darab kié volt, ki volt a gazdája, kihez tartozott?

Az árverező császári tisztek mit sem törődve azok messzeható céljával, de nem is értve azt: készséggel adtak, a mennyire listájuktól telt, utasítást abban is, örvendvén egyedül a magas árakat szülő fokozott versenyen. Ott volt az én podgyászom is, két hatalmas láda tele holmival bezárva, s ágynemű stb., mi a ládába nem tért; ismerték már ezt Guttmann és neje, s nem engedték sem feltörni, sem másnak jutni, fizettek érte összesen, a mennyit kívántak. Különben: Guttmann és jó borát a császári tiszturak is jól ismerték. Megvették, haza hozták, s nekem illetetlenül mindezt visszaadták pénz nélkül.

És az a dicső, árverelő aradi polgárság csaknem egytől-egyig éppen úgy tett mint Guttmann: mindent — a kinek és a mint csak lehetett — hiány nélkül visszajuttattak volt gazdájuknak s ha ez természetben nem volt tehető: eladták, s addig tudakoztak, jártak-keltek, míg a pénzt kézhez, vagy közcélra szolgáltathatták. Legyen az aradi polgárság jobb részének e nemes tette ezennel itt, legalább feljegyezve.

Ott ültem tehát elrejtve «magas» szállásomon, a padláson. Onnan láttam — lopva nézdelve — azt a végtelen és iszonyú takarodást, s hallgattam azt az egetverő zajt, melyet a nap különféle szakaiban, a hazájukba szétbocsátott, vagy besorozás alá vett, volt honvéd legénység egy-egy ott elmenő tömege idézett elő szakadatlanul minden nap, száz és száz csoportban; és volt alkalmam látni idegenné átváltoztatott alakokat átsuhanni az udvarokon, utczákon, zúgokon, kik menekülést, rejteket kerestek; s láttam főképp ott az udvarban egy rozzant faszín vagy göré-forma al-

kotmány alól előbújni néha egy oláh parasztot nagy oláh kalapban, tüszővel derekán, szennyes, hosszú ingben, toprongyos daróczban oláhosan öltözve, a kin szemem mindannyiszor megakadt, s midőn nagy ritkán félénken, óvatosan szétnézett, mindannyiszor kétségtelen volt előttem menekülő volta. Ő volt, szegény Dobrossy — a Kossuth irodájából küldött tábori tudósító, — kit már fennebb is érintettem, de még ekkor nem tudtam, hogy ő, s kérdezősködéseimre sem kaptam gazdámtól egyéb feleletet, mint azt, hogy: ki tudná azt, hogy kicsoda?

De láttam az üldözésre kiküldött spitzlik goromba hadát, élükön egy-egy gazemberrel, utcán és udvarokba, házakba, sőt éppen az alattam levő házba is behatolni, kutatni, s hallottam a zsarnoki faggatásokat, melyekkel gazdám is illették, míg a gyalázatos ronda had piszkos lelkiismerete borral nem lőn lemosogatva. «Itt nincs maradás, — gondolám, — ily helyzetben lenni tovább lehetetlen; ki Aradból! haza, Biharba, bármi áron!»

E gondolattal tépelődtem egyre, midőn negyed nap hajnalán gazdám jelenti «hogy a tömeges csoportozás, hajsza és hühó kissé megszűnt, de azért vigyázzak, és csak este s éjjel jöjjenek le, ha akarok, majd hírt ad ő, hogy mikor lehet azt tenni.» Én erre közöltem vele határozatomat, s ő maga is jobbnak látván azt: kezdtünk a kivitel módja felett tanakodni.

Aradon pár hét óta a császári reakció véres száju hiénája, Haynau, a bakó generális tartotta a zsarnoki hatalom bárdját kezében; ő volt az úr élet és halál fölött, ítélvén eleveneket és holtakat bitóra és golyóra; császári teljhatalmú polgári főbiztosa:

az előbb részünkön volt, később Windischgrätz benyomultával hozzájuk állott «muszkavezető» gr. Zichy Ferencz, ennek titkára, azaz segédbiztosa: az aradi Damián és ennek keze alatt egy egész spitzlisereg. Arad város pedig bekerítve, s minden utczavég erős muszka gyalog- és kozák-őrizzettel megrakva, melyen át senki igazolvány nélkül ki nem mehetett.

Tehát igazolványra, passzusra szert tenni! De hogyan?

A császáriak e rémítő időben annyira el voltak foglalva a vádaskodások, befogatások, soroztatások, tétélek és akasztások ügyével, hogy polgári ügyekben a eendők egy részét «g u t g e s i n n t»-eknek hitt egyénekből reorganizált hatóságokra kellett bízniok. Arad város tanácsa is kevés változtatással általuk szintén újra lőn szervezve. Polgármesterré a már az azelőtti időkben is városi tanácsos, de a forradalom időszakán át visszavonult H e i m D o m o k o s lett, egy különben igen becsületes, érdemes polgár, kinek személyes ismeretségét az aradi kir. építészeti hivatalban létem alatt többszörös érintkezés folytán magam is birtam. Most azonban reá és tanácsára igen terhes hivatást róttak; ő neki kellett ugyanis «felelősség» mellett (tudni kell, hogy ez időben a felelősség végében halál várakozott) informáliót, ismerletést, felvilágosítást és tájékozást adni a kérdés alatt állókról, mint szintén a jövő-menők passzuáltatása is ő reá volt bízva az Arad városiakat illetőleg; melynek azonban úgy a császári helybeli térparancsnokság, mint a császári biztosság szigorún ellenőrző retortáján kellett keresztlmennni.

Mindezekről jól értesülve lettem, s ennyi rám

nézve hajmeresztő, veszélylyel járó akadályokra szinte megdöbbsentem, elcsüggedtem; de mégis egy remény gondolatától megkapatva, nem késtem rögtön a kivitelhez fogni.

A nagy kabát, bugyogó és fehér kalap stb. által maszkirozva magamat, s mosdatlan arczomat is lehetőleg elváltoztatva, bozontos hajzattal kiléptem rejthetlyemből, s lépteimet egy utczába irányoztam, hol bizonyos uri ember lakott, kit nekem mindenekelőtt és minden esetre felkeresni s célomnak megnyerni kellett. Mentemben a hallgatag zúgokat kerestem s kerültem bárkivel a találkozást, (messze kitért ekkor ember ember elől, s barát barátjával éppen nem kívánt találkozni), s beburkolódva haladtam a cél felé. De im, a nagy kalapos oláh bukkan elébem egy félreeső síkátor fordulatán; ijedve távozáánk kerülő lépésekkel egymástól, de szét- és visszatekintve párszor egymásra, ő ismert fel előbb s aztán én őt. Nagy félénken egymás közelébe lépve, leirhatlan érzelmek közt váltánk sebtében egy pár szót, utolsót ez életben, s szívélyes, érzékeny bucsúkézszerítással válva el: sietve haladtunk, én fel, ő le. Dobrossy volt ez, — kit már fentebb említék, — a velem nem tudva egy szálláson, egy udvaron lakott göré alatti oláh ruhás bujdosó.

A továbbiak könnyebb megérthetése végett egy kis kitérést kell itt tennem.

Még 1846—47-ben az aradi kir. építészeti hivatalban e munka elején jellemzett panszláv subst főnőkön kívül négyen képeztük a hivatalos személyzetet: én mint rajzoló segédmérnök; Schlauch József mint szintén irodai segédmérnök; Kun Albert városi tanácsnok fia és Verlein Ernő, mint mérnökgyakornokok.

Kun Albert után — kinek két gyönyörű nővére volt, — atyját, az öreg Kunt mint tanácsost, ki a városi kiadóhivatalt vezette, jól ismertem. E kiadóhivatalban kezelte most (1848—49.) a passzus kiadások ügyét. Ezt, illetőleg az öreg Kunt kerestem fel tehát saját lakásán, s beállítva hozzá, kértem tőle egyszerűen és egyenesen egy passzus kiállítását számomra mihamarabb Nagy-Váradra. Ez az ember — ki tudta, ki és mi vagyok és voltam, s jól ismert — elképed e bátorságomon.

«Az istenért! — kiált fel — mit akar? Hisz éppen önt is keresik, — úgymond, — hol jár itt? s hogy gondol ilyenre? Ne kívánjon szerencsétlenné tenni engem», és beszél nekem rémséges dolgokat, és kér, hogy kiméljem őt, házát. De én nem tágitok s illedelmesen kijelentém kérésem közben, hogy ki nem megyek házából, míg rajtam e részben nem segít.

«Hisz ez nem sokból áll — mondtam. — Ön nem tartozik tudni, hogy mi vagyok most, hanem hogy mi voltam, azt tudja és ismer.» Erre aztán elgondolkodva s kissé csillapodva, elbeszéléle hirtelen, hogy mihelyt Haynau és biztosai beültek Aradba, az én drága panszláv volt főnököm J. rögtön felszaladt hódolatát bemutatni, s mint az ostrom alatt is afféle spitzli, beárult minden becsületes embert és polgárt, s a többek közt engem is névszerint beadott.*

* Ezen ember ellenem a Vukovics rendelete folytán kapott s szintén már bővebben leírt lehűtés óta — boszút forralt, pedig egy ízben és nem rég, — midőn Gaál tábornok alatt ellenünk tett kémkedő spitzliségén kapatva, hadi törvénytörés alá került: egyedül az én közbenjárásom mentette meg az előttem térdén sirva könyörgőt, a halállal járó, komolyabb eredménytől, s most ezt ilyformán köszönte meg.

Itt hát valóban nagy veszély felett volt a kérdés, veszély reám, de veszély e kétszeresen tisztelt és szeretett jó ismerősömrre nézve is, kinek existenciája éppen úgy volt kockáztatva, mint az enyém, és kinek pedig jószívűségével nekem visszaélni semmi esetre sem volt szabad.

Én azonban, bátorítva és segítve az ez alatt közben lépett két szép leánya esdeklő kérései által, addig ostromoltuk kéréseinkkel az öreg urat, míg végre elérzékenyülten engedve, könyekkel szemeiben egy nagyot gondolt, vette a kalapot, s maradásra intve elrohant. Eszébe jutott tán fia, ki szintén Erdélyben, ki tudja, nem így könyörög-e valakinek. Egyenesen Heim Domokos polgármesterhez sietett.

Egy pár negyedóra múlva egy világot ölelő derült kedélyvel lépett be az öreg ur e szavakkal: «Ön részünkről szabad», kezembe nyomta az aug. 29-én 5416. sz. alatti Heim Domokos polgármester aláírásával ellátott pecsétetes magyar passzust.

Miért irjam le, mit éreztem ekkor, s mint köszöntem meg ez adományt, e szabadító okmányt. Gondolhatják azok, kik velem egy hajóban eveztek. — Zsebre tettem azt, s a legforróbb hála-bucsúszót rebegve, igyekeztem a szabadba repülni. — «Hó-hó! — kiáltja az öreg úr — nem addig van még az», s itt kissé elborultan, aggályteljes utasítást ad, hogy még azt a német térparancsnoksághoz kell vinni vizsgálat és láttamozás végett, s ha ezen átcsúszhatok, ismét még a császári főbiztosságnak is elő kell — ép ilyen operáció végett — mutatni, és csak akkor leszek szabad, ha ott is sikerül a láttamozás. — «Pedig ott Damián van — mond intve az öreg — s

ezt ismeri ön, hogy kicsoda.» (Ennél ugyanis nevetem az én drága panszláv tót emberem már bediktálta a fekete könyvbe.) — «Egyébiránt — folytatja — a polgármester ön iránt igen jó indulattal viselkedik, védelmére is kelt, de ott igen sokan vannak. Legyen óvatos és vigyázó, és ne igen ismertesse meg magát.»

Már délfele járt az idő; a láttamozásokat — gazdám is úgy látván jobbnak — délutánra hagytam, arra számítva t. i., hogy ez időben legtöbbben fognak passzuáltatni s nem lesz idő egyes passzusokat szigorúan vizsgálgatni, kivált, ha az illető parancsnok úr kissé felönt a garatra, mire szintén lehetett számítani. Addig tehát cselekedemet egy legalább Gyuláig vivő alkalom keresésére utaltam, s holmimat útra kész rendbe tettem. Alkalom csakhamar akadt, gr. Wenckheim (későbbi magyar miniszter) urasági szekere, éppen Gyuláról jött sóért. Végtelenül megörültem, s jó felpénzzel arra kértem a kocsist, hogy várjon, míg passzusom ügyét végzem; addig álljon ide be, s ha evett, ivott, majd felpakolunk.

Aug. 31-én délután 3 órakor dobogó szívvvel indultam passzusommal a térparancsnoksághoz, mely, mint jól emlékszem, a templom-utczában szállásolt. Temérdeken várták ott az absolutiót; nem ismertem egyet sem. A hivatalszoba nem elég tágas, s e mellett — előnyömre — meglehetősen sötét is volt, s csak 25 fejből álló csapatokban bocsáttattunk be. — Én beburkolva, senkivel szóba nem állva, s fel-alá járkálva vártam a következő 25-ös csapat bebocsátására, melyhez én is csatlakoztam. Beállítánk

s én hátul fogtam magamnak helyet. Pöschl császári kapitány térparancsnok humanus ember volt. «Kérem a passzust feltartani», volt a szó németül, s a csapat elébe állva, kapkodta el kezünkől a feltartott passzusokat, s sorba diktálta be aztán irtókának. Beleunt már bizonyosan ez irtózatot robotba; naponként 1000—1500 drb passzust végig olvasni, vizitálni; — s most már elég volt, ha látta alatta a Heim Domokos aláírását s a városi nagy pecsétet. Az én passzusom igen egyszerű, egymásba öltve szétterpedt — sebes írásu — betűkkel volt írva minden feltűnőség nélkül egy quart papíron, s mint Aradról N-Váradig magán dolgában utazó mérnökre szólt, tehát mint aradi polgármérnök szerepeltem benne. A személyleírással, melyet egyenkint az élő eredetivel összehasonlítani bizony a száz szemű és karu Argus sem győzte volna, Pöschl uram sem sokat lörökölt, jöllehet 4 szemet használt. Mind e mellett azonban Pöschl úr kétszer nézte és vizitálta meg szemesen az enyémet, ugyanannyiszor kérdezte infámis elferdítéssel ejtve ki nevemet, s mindannyiszor rám szegezte tekintetét. Megszeppentem kissé, de a világért sem igazítottam volna ki a 3-szor is elferdített nevet s ő még egyszer végig nézve rajta: fölkapta, irt reá s oda dobta a többihez, isten tudja, mi nevet írva protokollumába. Az így megirtakat aztán ismét egy másik irtók osztá szét kinek-kinek, s visszakaptam — nem tudom én miféle Marcheten formán szólított neven — magam is az enyémet, mely alatt ott tündöklött végre ékesen a «Vidi Pöschl Platz-Commandant.»

Megkönnyülve léptem ki. Ez eddig megvan —

gondolám — de hát a többi?! — s mentem a «császári fő Commissariat»-hoz vele, mely a főtéren a sóház-utczával átelleni sor egyik emeletes épületében volt. Roppant néptömeg vette ezt körül, mindenféle osztály tarka vegyületével. Annyi infámis alakú, ütött, kopott tarka habitust, egymáshoz nem illő, össze-visszacsapott viseletet soha sem láttam! — mint ha e nép legtöbbször valami koldus bál maszkurái volnának; s minden bizonynyal az enyém sem nézhetett ki különben.

Belépve a kapun, ott szintén a kapualj, lépcsőzet és udvar lépve voltak kérelmezők és várakozók legióival. No már itt aligha baj nem lesz — gondolám — s a mint így félrevonulva töprenkedem, megszólít susogó hangon egy a tarka sokaságból hozzám lépett polgári egyén honvédtisztí rangomon nevezve. Meghökkenve néztem rá egy kissé s e megszólítás szülte kétség között alig ismerém fel az aradi s később temesvári magyar tábor volt derék számvivőjét, Rotter János főhadnagyot, kit én mint még Dobay őrnagy alatt működöttet ismertem. «Csitt! barátom! — mondám halkán, — nem jó emlegetni mik voltunk; megszűnt a tisztí rang s most egyszerű polgárok vagyunk, én mérnök, hát ön mi?» — «Mint tanító szerepelek — úgymond — s alig várom, hogy szabaduljak.» És ekkor külön válva a többitől, beszédbe eredtünk.

Tőle tudtam meg, hogy itt nagy bajjal s szekaturán, zaklatáson keresztül lehet csak jutni az abszolutióhoz. Ő már tán negyed napja, hogy itt várakozik a beadott passzusáért. Minden nap ily roppant nép van itt, kiktől passzusaikat elszedik, felviszik, ott megvizsgálják, s csak

3—4 nap múlva kerülnek le. «Talán — kérdi — szintén passzusát várja ön is?» «Dehogy, — felelém, — én csak most akarom azt beadni, de vissza is kapni azonnal, mert szekerem vár, útban vagyok.» «No az merőben lehetetlen, — mondá ő, — nincs itt egy is, ki már 3 nap óta ne ácsorogna.» Elrémültem! ha passzusom Damián kezébe jut, a hosszas visitationál minden bizonynyal fel leszek fedezve, s ekkor okvetlenül veszve vagyok! Nem tudtam, mihez kezdjek, de e belső küzdésemet nem árultam el. Azonban hol a veszély legnagyobbnak mutatkozik: ott segít az Isten!

A mint ily gondolatok közt ott a pinczegádor előtt sétálgatunk: im mint *deus ex machina* búvik fel abból egy czifra zsinóros magyar liberiás inas, ki rám tántva szemét, száját, egyszer csak, mint a ki ámulatából ébred fel, elkiáltja magát: «Tekintetes mérnök úr, az Isten is megáldja, hol jár itt?» és ezzel nekem esik az ismeretlen jó ember, s nem tudván roppant örömeiben kitérni a kézcsókoló elfogódás és köszöntés édes kedves czírógatásaiból: «hol jár itt?» kérdi ismét és ismét; «Ugy-e hogy most haza Váradra megy? (és itt könyezni kezdett). Oh Istenem! mily nehéz most az utazás! Ugy-e hogy passzusért jött? Ugy-e hogy rég várja már? Mondja csak! Oh Istenem! hogy nem tudtam, hogy nem láttam! de hogy is nem mondá, hiszen én viszem fel rakással őket és én hozom le, én rendezem oda fen, és én ilyen jó úrnak, ily kedves régi jó földimnek örömet szolgáltam volna eddig is; mert hisz tetszik tudni — mondá halkabban — én vagyok itt uram ő excellenciájának (t. i. Zichynek) legmeghittebb, legmegbizottabb, titkosabb

kamarása ? (azaz Kammerdiener-je) parancsoljon velem az Isten áldja meg, ha szolgálhatok valamivel stb. stb.» És ez így folyt végtelenül, mint a karikacsapás.

Én csak nézek és nézek örvendő bámulattal ez új és éppen itt ez alkalommal megfizethetetlen s tehát e veszedelmes ház jelen lakóinak titkaival minden esetre ismeretes barátommal való különös s valóban érthetetlen találkozás jelenetén, s igyekeztem kitelhetőleg meggyőződésbe hozni, hogy én őt mily jól ismerem mint földimet (és igaz, hogy e liberia előttem nagyon is feltűnőleg ismerős volt), s mennyire sajnálom, hogy egy ily régi jó ismerőssémmel már előbb nem találkoztam. «De hát édes kedves barátom, — fordultam hozzá a legszivesebb bizalom kérdő hangján, — tudna nekem e dologban valóban szívességet tenni? Lássá, én szeretnék mielőbb indulni, szekerem vár, és én itt ácsorgok, iszonyú károm lenne a késedelemben, (s eközben titkon kezébe csúsztatok egy pár ezüst-tallért — ily félének készen kellett lenni akkor a zsebben — érzettem, hogy jól fölön szorította őket a fráter, s égi mosolyra nyíltak ajkai, örömtől ragyogó szemei tudatták, hogy megfogta s bizony nagyon jól esik az ő lelkének) — kiméljen meg — folytatám — a személyes utánjárástól. (Isten mentsen, hogy Damián elébe kerüljek, gondolám magamban). Im látja, itt van a passzusom, ezt vidimáltatni kellene oda fenn, de rögtön ám; és látja, itt van ez az én jó barátom is, (Rotterre mutatván), ki már negyed nap várakozik itt passzusára, tegye meg kedves jó földim, barátom, hogy ezt is megkaphassuk, mert látja, ő is velem utazik »

Alig várta, hogy végeztem. «Futok, szaladok édes,

kedves tekintetes úr kérem alásan, — mondá ő — oh, hisz én szoktam azokat is végezni, roppant sok dolgom van velük, én vidimálom őket csomónként, a titkár úr csak oda nyomja a nevét; kérem, hogy is hívják ezt az urat? (felirta) itt lesznek egy perczben a passzusokkal!» — Eltűnt! «Ki ez, mi ez?» kérdi Rotter a leghőbb öröm kifejezésével. «Nem tudom! — felelém — Isten küldöttje! Messiás!!! hogy mi? azt a liberia sejteti, hogy ismer jól és pedig hazából Biharból: azt látom, de én nem tudok rájönni, honnan és mikép?» Persze, — mint látszott — a mi uj barátunk még nem is konyitotta a mi tükön álló helyzetünket, s dicséretére legyen mondva, ez iránt legkisebb gyanús kérdezősködést sem tett; ő, a romlatlan szívű, becsületes, biharmegyei magyar fiu egészen a régi, előttem még mindig érthetetlen, ismeretség szent emlékeinek élt. Nem volt spitzlinek való; s gr. Zichy cs. főbiztosnak valóban nagy érdeme, hogy ilyeneket közvetlen szolgálataban nem tűrt, nem tartott. Még nem tudtunk magunkhoz térni a bámulatból, midőn im jó a mi liberias megváltónk! hozza — diadallal arczán — a két passzust, ellátva az ő sajátkezüleg rápingált ákom-bákom Vidi-vel, mit egy égbe sóhajtó, hatalmas felkiáltójel — mint herculesi fustély — zár be, hogy el ne szaladjon, és alatta Damián neve mint k. Comisstdt — nem tudom mi — tán Adjunct.

Tehát a mi liberias barátunk csakugyan főfő mindenese volt a cs. főbiztosságnak. Az összehajtott passzus ki sem bontatott, a felhajtott szegleten ott volt a pecsét, tehát ez már elég volt arra, hogy kívül a hátára jőjön a Vidi, s ez alá az Adjunct neve. De

nem ment ám ez mindeniknél így, mert nem volt mindenkinek ily liberális örangyala. Tudtuk mi ketten jól és éreztük, hogy ezt csakis a mi emberünknek, s velem való jó ismeretségnek és pátriotistaságnak köszönhetjük. No de meg is háláltuk a szíves barátunk ebbeli kegyét végtelen köszönések- és kézzsorításokkal. «De hát ugyan mondja meg most már kérem, — fordulék hozzá, a mint a kiszolgáltatás e bravourjával megajándékozott, — hogy honnan ismer engem?» Rám néz meglepetve nagy szemekkel: «hát nem ismer a tekintetes úr? — kérdé álmélkodva, — ejnye, ejnye én istenem! hát nem tudja kérem alásan, midőn Nagy-Váradon a püspöki rezidenciában méltóztattak foglalkozni egy egész nyáron, midőn báró Brémer püspök ő excellentiáját installálták, s aztán dr. Grósznál sokszor lelátogattunk; hisz én voltam ő excellentiájával is ott mindig.» «Tyűhű! Miska barátom! (én bizony nem tudom, Miska-e, Pista-e vagy Matyi, most sem) hát maga az — rohanok rá megölelve — hisz úgy megemberesedett, hogy ki se ismerné meg. No ennek szivemből örvendek, no csak jöjjön haza Diószegre, ott tudja a «nagy pinczében», a hegyen, megiszszuk az áldomást, ott majd sokszor fogunk találkozni, de most már isten áldja meg addig is magát, sietnünk kell, még messze Várad.»

És még egyszer és tizszer búcsúra nyujtva kezünket, — a többi népség nagy bámulata közt — siettünk magunk után tenni be az ajtót, s itt mi is, én és Rotter barátom örökre elváltunk.

A Miska barátommal való ismeretségnek azonban egy kis históriája van, mit az összefüggés és megérthetőség okáért meg kell magyaráznom.

1843-ban, midőn a nagyváradai megürült püspökségre báró Bémer lett kinevezve: az ő beigtatását megelőzőleg a terjedelmes püspökségi javak átadásához szükséges leltározás végett Szögyényi László septemvir vezetése alatt egy kir. bizottság volt kiküldve; s azon javak tömérdek számú épületeinek számba- és felvétele a nagyváradai ker. kir. építészeti hivatalra bízván: én, mint akkor e hivatalban magam maradt építészeti mérnök, s a Budáról leküldött Schmidt György kir. főmérnök voltunk annak eszközlése végett kiküldve, s a tömeggondozó bizottság egész hivatalával mi is a rezidenciába szállásoltunk minden ellátás mellett. Mellénk pedig szolgálattételre két urasági legény rendeltetett, s ezek egyike volt a mi Miska barátunk, s mint látszik élénk emlékezetébe volt vésve az akkori jó élet, s a tőlünk is elég dúsán kapott ajándékpénz. De még hozzá diószegi fiu is volt, sőt atyja, mint mondá, szülőimnek ott vinczellérje egykor. Azonban ez ismeretségét Miskának (már csak így nevezem) egy későbbi eset is megszilárdította irántam.

Volt t. i. Váradnak, sőt Biharmegyének, nem! az országnak egy rendkívül derék és nagyhirű orvosa, az 1858-ban elhalt dr. Grósz Frigyes, ki saját költségén Nagyváradon, az úgynevezett Újsoron, a kath. püspöki rezidenciához közel egy nagy költséggel összevásárolt szép, s 3 utczával környezett, tágas kertli telken, gyógyintézetet állított fel v a k o k számára, melyet saját költségén, minden felszereléssel és élelmi ellátással, több mint 20—25 éven át, egész haláláig tartott fenn. Ez intézet nagy jótétemény volt az emberiségre, évi 40—50 számra ment forgalom mellett, benne maga az ügyes műtő-orvos tulajdonos

kezelése alatt számtalanon nyerték vissza az ország minden részéből gyűlt világtalanok látásukat, s áldás és királyi elismerés kísérte magasztos működésében.

Dr. Grósz, ki nemcsak mint nagyhirű orvos örvendett kitünő nagy tekintélynek, de minden szépnek, jónak és nemesnek, s főkép a képző és plasztikai művészetnek is áldozatkész kedvelője és pártfogója volt. Számos éven át tisztelt meg engemet — még fiatal koromban — bizalmával, s az uraság és megye nótabilitásai által látogatott házának, mely míg állott, Deák Ferenczet, báró Wesselényi Miklóst, gr. Teleky Lászlót, Vörösmartyt, Beöthy Ödönt s az akkori ellenzék nevezetesebb tagjait barátai közé számította, s báró Bémer püspöknek, mint az egész clerus főbb papjainak pedig házi orvosa volt, én csaknem mindennapos, megszokott vendége valék. E viszony és ismeretség folytán számos megbízásokkal, építészeti s mérnöki tervezetek- és kivitelekkel halmozott el, s ezek között az általa emelt «szegény vakok intézete» épületeinek parkszerű kertté alakításának s sétányokkal való ellátásának stb. tervezetével s kivitelének vezetésével engem bízott meg 184⁵/₆-ban; és e nagy újdonszerű munkálatoknál számtalanszor lepott meg a le-lesétált báró Bémer püspök, napokat töltvén dr. Grósszal azok szemléletében, mindig két huszárja által kísértetve, kik közül egyik ezen Miska vala; s így annyiszor lévén én a dr. és püspök társaságában, sőt többször asztalukhoz méltatva: természetesen a két huszár előtt sem maradtam ismeretlen, s nem kivált Miska barátom előtt, ki már a fenti régi ismeretség folytán némi bizalmasságra is számíthatott; de én elég figyelmetlen és feledékeny voltam az ő

alakját nem oly mélyen vésni emlékembe, mint ő az enyémet. És pedig lám, mennyire nem tudhatja az ember: hol, minek, mikor és kinek veheti hasznát e változó életben?! És én, ki ezeket irom, valahányszor eszembe jut e különös menekvésem esete, még ma sem győzöm eléggé kifejezni köszönő megemlékezésem érzetét az isten tudja hol levő becsületes Miska iránt, s főképp bámulatomat azon, hogy mily csodálatosak a gondviselésnek útjai! Avagy lehet-e ebben megtagadnom azt, mit többnyire számba sem szoktunk venni: a végzet ujjait?

No, de kezemben volt a passzus, siettem is a zúgokon át haza szállásomra, sebes léptekkel.

Örömtől csillogott mindnyájunk szeme, a mint azt felmutatám. Szekerem készen felpakolva várt már, s elfeledhetetlen szíves gazdámtól könyek közt véve hálás búcsút, sietve hagytam el az ekkor magyar Gomorává lett Aradot.

Haj! de még hátra volt a fekete leves! Ott volt Arad minden kijáratán a várost kettős gyűrűben körülövedző muszka cordon száz szemű őrsége. Még ez is vizitál és kutat, Aradból ki, s a muszka őrség első vonalához érve: kirukkol elébünk fegyverben egy czukorszoknyás őrcsapat, élén egy ostoba pofájú őrvezető vagy mi, s kiáltott reánk valami csuvasz nyelven.

Megállottunk! Midőn hozzánk közelített, átnyujtám a passzust, melyet ő össze-vissza forgatván, végre is felfordítva tárt ki kezei közt, rettenetes tudós minák kíséretében bámulva azt az abrakadabrát, minőt a 77-ik öregapja se látott, se értett, s úgy tett, mintha olvasná.

Ezalatt a többi pedig szekeremet körülkutatta, szurkálta, ha vajjon nem viszünk-e valami eleven, tiltott portékát; — hej! pedig ha felnyitják azt a ládát, — gondolám remegve — majd lesz ott valami, a min nem segít aztán sem passzus, sem semmi; ott volt benne egész honvédtisztapparatúsom, egyenruhám a veres sapkával, egy ősi buzogány és kard stb., de hisz ők embert kerestek.

A szekeresemtől szintén előkérték passzusát, mit ismét éppen azon felvont szemöldökű, tudományos pózával bámult meg.

Nőcselédem magán hordozta a privilegiumot, de mégis felállították, hogy nincs-e szoknyája alatt egy elrejtett honvéd.

Igy megvizitálva, kikutatva, visszanyujtá ő vitézsége a passzusokat, s nagy hatalmasan intett, hogy takarodjunk tovább; de hisz takarodtunk is, a mint csak kitelhetett az ostortól, meg attól a négy lótól, hogy szinte izzadtunk bele, mindig félve, hogy a mily bolondok, még utánunk iramodnak (megtörtént ez sokkal, a kiket aztán kirabolták). A második végvonalon még egyszer, de már egyszerűbb kiállításban, át kellett esnünk e komédián, valamint minden őrszemnél és átutazott faluban, de itt már elég volt magasan fentartani a passzust s rajta a pecsétet mutatni. Csak midőn már magunkat biztosságban éreztük, jó tova a hátunk megett hagyott várostól, pihentünk meg egy útszéli romba döntött, pusztá csárdánál, melyben egy, a még fenmaradt ajtó s ablak nélküli szobába sátort ütött nyomorult, vuklis zsidó kuczorgott, vutkyszerű italt árulva. Leszállottunk s a szekeret körülnézve, csak ott vettük észre, hogy a gyékénynyel

betakart csomag nagyon tág; mi a mennykő! — mor-mogám — s valóban egy a ládák tetejére helyezve volt zsák hiányzik. Elmaradt, leasett a futásban, vagy levették? nem lehetett azt többé fürkészni, denique elveszett; arra pedig, hogy még egyszer visszamenjünk a cordonon át, s veszélyeztessük az eddigi eredményt: nem volt sem időnk, sem bátorságunk se nekem, se szekeresemnek, de nem is lett volna tanácsos; így ettől végkép el kellett búcsuznom. Nagy volt ebben az én veszteségem, mert abba volt pakolva több régi becses iromány-gyűjteményem, könyveim s mi több, ezek közt az én jegyzeteim, régibb és újabb okmányaim s több értékes apróság, a többek közt egy régi családi ereklyém, egy még boldogult nagyanyámtól ajándékban maradt pénztartó bronzszekrényke, egy ősi buzogány, s néhány öltönydarab, miket a ládából kimaradva, hevenyében összecsomagolhattunk, s mik a mellett, hogy soha vissza nem keríthetőkké lettek, rám még félelmes hatást is gyakoroltak, a mennyiben irataim között voltak — éppen az akkori forradalmi időről is — néhány oly jegyzetem s okiratcm, miknek ellenséges kézbe jutásától mindig tartottam. Úgy hiszem azonban, hogy ostoba kézbe jutottak (tán éppen a kutató cordonon), melyek azokat a többi értékesebb tárgyak mellett, haszontalan portékának tekintve, megsemmisítették.

Simádon etetett kocsisom s másnap, szept. 1-én reggel Gyulán voltam Gergely Ferencz multkori szállásadómnál.

Ez útban egy leverő borzalmas jelenetnek is önkénytelen tanúja lettem. Az útba esett Kétlak falu közepén volt egy, csaknem üresen hagyott vendéglő,

hol szekерem pihenőt tartott délben. Ez épület előtt vonul el a nagy országút, melyen most csaknem kizárólag az Aradra folyton kísért fogoly honvédeket kísérő muszka csapatok mozogtak. Egy ily kíséret állott éppen ekkor az ezen országút által hasított főtéren, néhány szekeret véve közre, melyeken az Aradra kísért táborból hátramaradt honvéd betegek szállítottak. Rettenetes látomány volt az ezeken fejjel, lábbal össze-vissza s egymásra hányt betegek siralmas állapota, kiknek haldokló nyögése, jajgatása, esdeklése a követ is megrepesztette volna. Paraszt oláh nők siettek korsókkal kezükben hozzájuk epedő szomszját enyhíteni. A muszka őr barbár módra verte el őket s a kezükből kirántott korsókat a kerékhez vagdalta. E közben két szekérről öt elalélt honvédet dobtak le az útra, kik félholtra csigázva terültek ott el hörögve, majd a falu biráját keresték az összezsúdlult nép között, s az előparancsolt ásós emberekkel ott ásatták meg az útca közepén a közös sírt, melybe a ledobott, még élő honvédeket behányták és betemették.

E borzasztó jelenetet, e vérfagyasztó barbarizmust végig kellett nekünk tehetetlenül nézni.

Gyulán ismét hideglelésbe estem. A jó emberek nem eresztettek tovább, míg kissé jobban nem leszek; feküdtem, keltem, náluk rejtőzve egy avult góré hevenyészett, eldugott, de lehetőleg kényelmessé tett zúgában; végre is orvoshoz kellett folyamodnom, s általuk segítve, dr. Ujházi igen derék orvos látott el szept. 4. és 5-én útra való gyógyszerrel.

Még e nap alkalmat fogadtam Váradra, hova sok apró visszás és félelmes kalandokon át, de minden nagyobb baj és időzés nélkül tevém meg utamat.

Szept. 7-én végre meg is érkeztem s itt a már elébb haza menekült, de csak lopva haza tekintető E. L. volt élelmezési honvéd százados kedves neje házánál szállottam meg. E ház és telek a Kőrös felső hidjától V.-Olasziba nyíló széles korona-utca fordulójában, szegleten, végével egy mellék kis zugsikátorra, a kiszélesedett térre nézve feküdt, melynek egy utczaizsóbája kis szatócs-boltta volt alakítva, hova — mert benne némi italmérés is folyt — egy kis búfelejtőre betért egy-egy elkeseredett magyar, de német és muszkanak nem volt benne sem enni, sem inni valója. Innen e házból néztem én leskelődve, vagy koronként ki-kilopódzva a folyosó végén nyíló kis utczaajtóban, azon naponként és gyakran megújuló és siralmas jelenetet, melyet az összefogdosott honvédek, — szuronyos had közé fogva — utczahosszat hurczolt és kísért szánandó csoportja fel-feltárt. Láttam az olcsó győzelem dicsőségétől határtalan gögjében pöffeszkedő császári had egy-egy csapatának gúnyoló hahotával kísért lármás, tábori zene melletti el-elvonulását.

És a mint egy ily előttem elhaladott csoport után elszomorodva s az elfojtott bosszú néma kitörése közt nézdelek: egyszer csak egy, tán észrevétlenül elmenekült s mint lihegő futásából látszott, üldözőbe vett honvéd, kinek tán sikerült valahol az utcza tömkelegében vér-ebeit tévútra terelni; tele porral, kormos, kuszált képpel rohan felém és be, s tőlem, ki bár szintén átkozottul nézhettem ki fennebb írt köztümben, de mert tán sejtette még messziről szomorú ácsorgásomból s tán hallható szitkozódásomból, hogy sem spitzli, sem muszka, sem német nem lehetek: nekem esve, kér sürgetve valami hányt-vetett civíli-

felsőruhát, a mibe bujthasson. Összenézünk egy perczre s szemünk, szánk eláll csodálatunkban, midőn mint hosszú álomból ébredezők fölismertük egymást, kik 10 év előtt, Pesten együttlétünk óta soha nem láttuk egymást. A függő veszély pillanata azonban szóhoz is alig engedett jutni, egy pár kézszorítás volt régi barátságunknak a kifejezése, s ezzel minden további gondolkozás nélkül sietve levetett ócska kabátomat, egy sehtében előrántott rongyos vászon bugyogót s egy még rongyosabb penzionált pékkalapot húzva rá s nyomva fejébe, őt magát — a világért sem marasztalhatót — a mi jó becsületes magyar «ad hoc» szatócsunk által (Szaniszló György asztalos, ki életében sem mért máskor sem borsot, sem pántlikát) hevenyében pénzre váltott tisztí ruhájának árával a kis vak és üres sikátorra nyíló ajtón kieresztém, hol rövid útbaigazítás mellett egy végbúcsú intéssel aztán sebesen eltűnt.

És ki volt ez üldözött? Budai István régi jó barátom, még az 1839—41-iki pesti cursusomkor tan- és kartársam azon körből, melyben én, ő, Kovács Sebestyén Endre, Baranyi Ignác, Czapfalvi István, Fazekas István stb. valánk egybefűzve, a közösen érzett baráti ismeretség és közérzés által; ő, a szabadságharczok egyik jeles bajnoka, Görgey táborában tüzér-főhadnagy s győzelmeinek segédrészes, és most: futva menekülő, üldözött bajtárs, kit 1841. óta soha, s csakis e végzetes egyetlen perczben láttam s máig sem tudom, hova és merre vetette sorsa, él-e vagy elhalt? Talán ő is nyugszik már ott, hova az élet üldözései nem hatnak többé.

Az én tartózkodásom sem tartott e különben

jó pajtásom házánál sokáig. A Ravardiak, Kuthy Károlyok s a korona-kutatók alatt szervezett spitzlikkel telt Várad viharos levegője, kivált e jelzett menekvésre következtetett házankénti zaklatások miatt, rám nézve különösen félelmes lett, testvérem Jankafalvára, (egy csendes, mintegy 20—25 rokon magyar birtokos úri házból álló, kis pusztai faluba, a tősgyökeres magyar lakosságú Ér-Diószeg város tőszomszédságában), hol ő birtokos volt, kivitt magához. Itt aztán nem volt mitől félni! nem akadt itt afféle gaz, s ha lett volna csak egy is: biztos, hogy nem érte volna el a holnapot életben.

Itt vontam meg magamat, a jó ismerősök, derék magyar atyámfiai közt, távol a spitzlik és gazok hadától, rokoni kebleken és hajlék alatt, egész 1850. év tavaszáig. Itt leltek menekvést kívülem még: Mikó Mihály, volt erdei egyik kormánybiztos, most Csikszék főispánja, gróf Mikó Benedek családostól, ki ott egyidőre Vincze Miklóstól birtokot haszonbérelt, s kinek megbízásából 1850—51-ben egyik erdei jószágán (Bikszádon) egy üveggyári telepet terveztem, mely fel is épült; továbbá gróf Teleki Elek, (a jelenleg Sárospatakon lakó gróf Teleki Domokos atyja), ki Nagykerekiben Csanády Sándornál tartózkodván, Jankafalvára is ellátogatott s később velem a nagyváradi fürdőket is meglátogatta, hol egyik szathmári rokonom családjá időzött.





IX. F E J E Z E T.

Végfelvonás.

Besoroztatásom a kataszterhez.

E lappangás és tespedés azonban minden környezet és búfelejtő szórakozás mellett is unott és feszélyes volt nekem; be-berándultam titkon N.-Váradra és a vidékre lesni, látni, hallani, mi történik: de szomorító, leverő volt minden.

És itt nem állhatom meg, hogy a helyzet megvilágítására e berándulásom egyéb epizódját el ne mondjam. Midőn 1846-ban fennebb írt hirneves dr. Grósz Frigyes saját költségén alapított és fentartott ama nevezetes vakok intézetének kiegészítésére, az ehhez tartozott terjedelmes, de azelőtt puszta, rendetlen és hepe-hupás telkének és környezetének rendezésére s szükséges épületekkel való ellátására szólított, egy egész nyáron át el voltam foglalva: ezen intézet melletti utca tulsó szegletén ezen időben bizonyos Marquart nevű egyén háza állott, melyben vendéglőt tartott. Az udvaron egy külön laképület is volt, melyben egy Dániel nevű becsületes, magyar-érmű, örmény úri ember lakott kedves, szép nejével, tisztességes háza híres volt jó koszt-adó konyhájáról. Az én állandó lakásom messze benn, a Kőrös folyón

is túl fekvő «Ujváros» vagy a sajátképeni «Várad» városrészben lévén: idő és fáradságos ki- s bejárás megkímélése okából ez örménynél vettem déli ebédet. Csakhamar jóbarátok lettünk, s a köztünk kifejtett szívélyes viszony — később idők multán — nekem nagy hasznomra vált.

Amint ugyanis a nemzeti katasztrófa e roppant izgalmas utószakában egyszer benéztem Váradra, gondolkozóba estem, hol lelhetnék legbiztosabb tanyát, ekkor eszembe jutott e régi jó ismerősöm, kit különben is Jankafalváról Váradra jutásommal ott a város végén legelőbb érheték. Este volt már, felkeresésére indulandó: mentem az ismert lak felé, az ismeretes sikátorba tartva. A kivilágított szeglet-vendéglőből irtózatossá váló beszéd s veszett kedv kurjongatása hangzott kifelé. Hallgatózva állottam meg; német és magyar zagyva nyelven folyt az egymásba zavart nagyhangu discursus, s az orgiászerű lármában egyes, szakgatott szavak a folyamatban volt besorozásra vonatkoztak. Hihetőleg besorozott honvédek, gondolám, s szinte kedvem jött benyitni rájuk, de visszatartott jobb sugallatom, s óvatosan kerültem a sikátorra nyíló külön kis utczaajtóra, mely az én örményem lakához tartozott.

Besurrantam, s az ismert kis lak világított ablakán bepillantva, ép az én régi jó kosztadó asszonyomat ismertem fel az asztalnál, a mint távolabb ülő férjével beszélgetett. Örömmel nyitottam be hozzájuk! elbámultak meglepetésükben, de csakhamar rémült képpel és susogó hangon adták tudtomra a házuknál folyó jelenet veszedelmes voltát, a rám s hasonló vendégekre leselkedő veszélyt.

Marquart uram egyike volt azon kifürkészhetlen, universal nemzetiségű gutsgesinnt gyöngy hazafi polgároknak, kik mint afféle egykori zahl-kellnerek avan-giroztak vendéglősöknek, s megtelepedve, felcsaptak háziuraknak.

Most ez irtózatos korszakban nekik nyílt meg a világ; mély «huldigung»-gal ajánlották fel kutya-alázatosságu szolgálatukat a császári bakóknak, s Marquart uram e városvégi zugvendéglője egyike volt a legügyesebben szervezett s legkészségesebben szolgáló csapdáknak, hol a bele tévedt bujdosó honvéd rögtön megtalálta a további gondoskodást.

Ily szerencsétlenek orditoztak ott ez este is, elkeseredett jó kedvükben veszettül, mit fentartani, ellenőrizni néhány ott reggelig dőzsölt császári német tisztnek volt hivatása.

Minderről és még számtalan szivrázó epizódokról bő értesítést adott nekem hevenyében az én Dániel barátom, s meg is egyeztünk abban, hogy valahányszor eljövök: azt mindig az est homályában és egyedül tegyem; megegyeztünk a jel felett, melyről és mely úton jó eleve értesültek: veszedelmes-e nála a látogatás? s hogy viszont a jelt véve, ő jön inkább elélem a dolog állásáról hírt adandó, mert meg kell jegyeznem, hogy Marquart uram vendéglője határtalan bizalomban részesült s mindentudó spitzli-bureauja volt a császáriak motozó seregének, és az én ismerős barátom — ugyanazon udvarban — egy mindent látó, mindent megfülélő és begyébe szedő őrszem volt.

Ámde nem soká veszélyeztettem az együttlét perczeit, ez értesítés után ő vitt és kísért el egy biztosabb helyet biró jó emberéhez, hol alig vártam a

virradatot, hogy a hegyeken keresztül, jól ismert ösvényeken, haza futhassak.

Elszomorító és leverő volt tehát minden, a hova csak tekintetemet fordítottam; s ezen sehol semmi biztatót nem nyújtó kilátások között csak tűrni, várni kellett jobb időkig, annálinkább, mivel Aradról egy névtelen levél jutott kezembe, melyben intenek: nehogy valamikép Aradon megjelenjek, sőt Váradon is nyilvánosan ne forogjak, mert parancs van ellenem kiadva s Aradon kutatnak utánam.

E levél hangját ismertem, nem volt ok benne kétkedni, megértettem én azt teljesen. Ily ismeretlen kezű, névtelen intéseket többen is kaptunk s refrainjei voltak ezek azon derék, becsületes A. H. cs. k. biztos hálaára méltó és sok szerencsétlent megmentett eljárásának, mely szerint midőn Damián k. Commis.-Act. uram által neki névszerint átadattak a kézrekerítendő rebellisek: A. H. elsétált este a leglátogatottabb vendéglőkbe és kávéházakba, a hol tudta, hogy legtöbben lesznek, kik szavát hírül fogják vinni szerteszét s nagy fenyegetések közt adta tudtul, hogy: «megálljatok csak! akasztófa rebellisei N. és N. (s itt elősorolta valamennyinek a nevét), körmömre kerültek! itt a rendelet, elfogatlak, besoroztatlak, felakasztatlak benneteket mind, h . . . t Kossuth k . . . k! még ez éjjel becsípetem valamennyit» stb.

S így járt fel és alá nagy dühöngve, lármázva, fenyegetve, káromkodva a jó öreg, hogy szinte reszketett tőle ember és állat, egyik nyilvános helyről a másikra, míg a szörnyű szavakat, a felsorolt neveket

elrémülve halló proletáriátus szaladt szét, hirül vinni az illetőknek, a hol és a merre voltak.

Midőn pedig éjfélután rátörtek a kiszemelt, körül-vett házakra az utasított spitzlik: nem találtak senkit, semmit, üres volt minden.

Ekkor aztán csak látni kellett az öreg urat, hogy mint jött dühbe s mily méreggel esett a spiczli se-regnek s szidta irgalmatlanul e gyávaságért, és mint büntette meg éppen őket, míg végre is a rettegők valami részeg csavargót vittek be nekik, ki pedig épen saját kocsisa volt, a kit aztán természetesen mint teljesen ártatlant el kellett bocsátani.

E levél értelmét tehát én igen jól tudtam hogy mire megy, s veszteg ültem.

És csak midőn tavaszra kelve kissé lecsendesült a honvéd-hurczoltatás, hajsza és üldözés zaja, mentem be Váradra s kerestem fel Harangi Bálint egykori tanuló- és pályatársamat, kit (mert különben sem vett fegyveres részt a forradalomban) tudtam, hogy több szabályozási munkákkal rendelkezik, s kértem, hogy valami hegyek közé elrejtett istentelen oláh falu fel-méréséhez juttasson; adott is át egyet, hol aztán be-véve magamat a rengeteg hegyek és erdők mélyébe: nyugton hittem élni hivatásomnak.

Igen ám, de a még most communistikus ábrándban levő oláh atyafiak egy szép reggel előhúztak egy fakó szekeret s a legkiméletesebb «aldeas-zeketye Domnule» stb. között kihurczolták rá mindenemet s nagy hálálkodások között — egy rakás terhes asszony képezvén az összecsoportosulás elő-gárdáját — szépen kitették a szűrömet a határba. No de meg is lakoltak érte; mert rájuk küldött ka-

tonaság közvetítése mellett rehabilitáltatva, kiábrándultak, szépen mindent Prázsa nevű bírájukra tölva, ki megszökött.

Egyszer azonban -- talán június hóban -- részint a dolgok miként állása iránti kíváncsiságból, részint vásárlás végett rándultam a városba; s a mint az akkor igen csendes Várad-Olasziban létezett «Wurst»-féle boltban vagyok, jön egy megyei hajdú s megtudván, hogy én vagyok csakugyan az a M. G., a kit keres: nekem áll, hogy a méltóságos főispán. Cseh Eduárd hivat, jöjjenek azonnal hozzá. (Ő volt a császári megyei főnök.)

No — gondolám — kutya van a kertben! «Megyek rögtön, mondja meg», — fordultam a bajduhoz. Ő ment; én pedig élve a gyanuperrel, hogy ez valószínűleg befogatás akar lenni: szekérre vetettem magam s illaberek — rohantam ki az erdők mélyébe dugott rejtekembe.

Azonban úgy egy hónap múlva ismét megtaláltak Váradon, de már ekkor két hajdú jött értem oly utasítással, hogy ne tágiisanak mellőlem, hanem azonnal ő méltóságához kísérjenek. Mentem, mert men-nem kellett, de hogy a mindenesetre várt netaláni benmarasztásról részint a munkaadó Harangi, részint hogy ő általa rokonim is tudósítva legyenek: a két hajdúval utánam, Harangihoz tértem be s elmondva bajomat, kértem, hogy jöjjön el velem a főnökség, vagy főispánság vagy miféle hivatalba, mely a fehér papok utcáján levő, volt Reviczky-féle háznál, a későbbi kir. postahivatal épületében székelt.

Felmentünk! Az előszobában a már említett Csorba Jánost, a siklósi volt uradalmi mérnököt, egy-

kori jó ismerősömet s volt quasi princípálisomat találtuk tömérdek hivatalsereg közepett, roppant protocollumok halmaza közt; ki most, mint látszott, afféle nagyra hágott császári portentum és Cseh Eduárd császári főispán titkára volt. Feláll s nem is köszönve, mint régi ismerősét, nekem támad és rám riad, hogy miért nem jöttem a minap elő, most nagy bajba fogok kerülni. Kikegyetlenkedvén magát, bejelentett. Beállítottam Cseh Eduárdhoz. Derék szál ember, nagyúri tartással, szép barna arczczal; элем állva, keményen megnéz, aztán kiméletesebb hangon és modorban megtámad ez is, hogy miért nem jöttem elő a multkor, és miért nem folyamodtam Jó-z-sá-h-o-z?

En ez introductióra azt hittem, hogy tán a besorozás alóli megmentés, vagy ilyes «honvédi» valami végett kellett volna folyamodnom, s elkezdtem ott össze-vissza hadarni előtte valami mentegetődzés formát. Ő csak hallgatja és néz; egyszer elkezd mosolyogni s azt mondja, hogy ne beszéljek annyit, hanem üljek le csak, ott a papir, tinta, toll és irjak; s diktál nekem egy pár sorból álló folyamodványt — kataszteri mérnöki állomásért.

En azt sem tudtam még ekkor, mi fán terem és miből áll ez, nem lévén eddigelé hire-hamva sem, mióta én élek, ilyenmő állásnak. Kelt ekkor s ekkor stb.

«Irja alá a nevét» — mondja paráncsoló hangon; aláírtam, s ott hagyatá velem az asztalon; azal lakásomat feljegyezvén. elbocsátott azon meghagyással, hogy készen legyek a behívásra. Nagyon bután bámulhattam eléje, mert csak arra jöt-

tem magamhoz, midőn előttem ajtót nyitott s kituskolt. Az előszobában Csorba, a császári főnőki titkárr vár nagy nevetve. Na — mondá — csak addig-addig, hogy mégis besorozták úgy-e, hiába bujkált! Én csak néztem; valóban nem értettem, hogy mi történik velem. Ezalatt már nevem és lakásom ott volt egy papíron nála felírva, melylyel megfenyegette intett, hogy csak várjam be a többit stb.

Ingerkedés-e ez, vagy valóság s ármányos léprekerítés? Ki nem tudtam magyarázni. Ezzel azonban én és Harangi távoztunk. Sem én, sem ő nem tudtuk tisztán mi ez; csak vigasztalt és biztatott, hogy tán csak nem lesz belőle nagy baj, s majd csak segítünk, ha lehet, ha valami non putarum történnék velem s ezzel egyelőre elváltunk.

A mint a kapun az utcára léptem, én, mint az esztrengából kilökött juh, csak bámultam; a megfoghatatlan strategema csak motoszkált a fejemben. Midőn így szétnézvén, a csaknem átellenben lakott dr. Grósz háza felé tekintek: látom őt az ablakába könyökölve, derült mosolylyal felém hívólag integetni. Bementem.

«Nos, mi történt odaát?» — kérdé tettett nagy csodálkozással.

«Nem tudom, besoroztak-e, elhurczolnak-e, vagy mit akarnak s mit tesznek velem?» — viszonzám, — s elbeszélve a történeteket, kezdtem elkeseredetten panaszkodni, hogy miért is jöttem be. Ő erre kissé komolyabb lett s végre elbeszélte, hogy minő besorozás lesz az, s midőn erre sem jött kedvem, csillapítólag ezzel vigasztalt: «No, de csak mégis jobb ez, mintha felakasztották volna; itt legalább mentve lesz minden zaklatástól.»

Ebben aztán, kissé elgondolkozva a kérlelhetetlen viszonyok felett, megnyugodtam.

És úgy is lett, miként monda. Később tudtam meg aztán, hogy valamint sok más hontalanná lett bujdoklók és üldözöttek: úgy felettem is dr. Grósz becsületes hazafi szelleme virrasztott. Grósz nemcsak megye-, de országszerte nagy tekintélyben álló, híres orvos volt, nyílt házat tartott, hol mindennaposok voltak e nagy urak is, különösen Cseh Eduárd és személyzete, köztük titkára, ki régi ismeretségét emlegetve, pártfogásába is vett; és dr. Grósz érvénybe és latba is tette tekintélyét és befolyását előttük a többek közt értünk s főkép értem is, s kiváltkép Csorbával főzték ki e tervet felettem.

Igy fogtak és soroztak be engem e prov. catastrohoz, hol mintegy 57-en valánk Váradon mind ily módon valóban besorozott honvédek. Furcsa intézmény volt e rám és sokakra nézve különös mentőszer. Roppant volt a hadi költség, mit a császári birodalom hadi cassája a lezajlott belháborúban vesztett, s e mellett feje fölött a ránk hívott muszka segítség árának követelése, fenyegető Damokles kardja. Miként, honnan pótolja ezt, s szorítsa ki? ha nem az eleve nek és kivégzettektől elkobzott tömérdek vagyon elégtelenségén felül, az a d o c z í m alatt kicsikart sarczból, a szegény, kirabolt, tönkretett ország nagyrészt földönfutóvá lett népére vetve! Sietve kellett azt ki teremteni.

Ámde a szerintük lázadásnak keresztelt, jogszerű szabadságért vívott nemzeti harcz utómoraja, s a jogtalan letiprás által felkavart társadalom feldúlt boszús kedélye — a hatalom minden alkalmazott, erőszakos

brutálitása mellett is -- korántsem volt annyira csilapult és halottnéma, hogy a vérben fetregő orosz-lánnak még kegyetlenebbé fokozott elbánás miatti felbredésétől tartani nem lehetett volna.

Hogy tehát e minden emberi s nemzetközi jog, s királyi szentesített törvények megtagadása s félre-rugásával történt vérengzés bűne Európa figyelmét is végsőkéig ne fesszítse, s lába alatt is a fát végképp le ne vágja: szép színt kellett adni a dolognak, s hogy e szép szín alatt a roppant ár sürgetőleg mielőbb egybehozható legyen: felállított roppant apparatusával az adóprovisorium, melynek legfontosabb s legértékesebb alapját a földbirtok adta ki, a hová szükséges volt az oly nagy kiterjedésű s az ország egész területét felmérő technikai erő, melynek szabályszerű működése a földadó bármikép — de sürgetőleg — lehető kulcsát minél előbb kézbe adja.

E célra aztán nem volt elég a szorultságban Csehországból, Kattaróból s Isten tudja honnan szedett-vedett kucsébrek, kicsapott kellnerek s minden mérték s zollstockkal ismeretes bárminemű egyénekből álló sereg ránk zúditott s beözönlött hada, s a munka nélkül maradt hazai iparúzóttak úgynevezett lépegetők-, lábások-, gólyák- és földkóstolókul alkalmazott lézengői; hanem a szakszerűen eszközlendő felmérések végett tett felhívás végtelen kevés prozelitái mellett még az egyetemi adatokat is segítségül véve, összefogdosták Magyarország mindazon még netalán szanaszét lappangó mérnökeit, kiket csak valahol kikutatni s megkaphatni sikerült, s főképp, kiket hazaszeretetük a honvédség soraiba igltott vala, kik minden keresettségük mellett eo ipso

büntetésképp állíttattak elő. És míg az osztrák seregekbe sorozás alól valahogy menekülve honmaradt s elkeseredett ifjuság országszerte hangoztatta a korcs-mákban:

«Nem kell nekünk tudomány,
Csak jó bor és szép leány»

s hason fajtájú nótákat, s ölte búa és borba elvesztett idejét és hasztalanná vált erejét: addig mi, e különös besorozás alá vont tömeges mérnöktest, izzadva fáradtunk isten szabad ege alatt a mezők, erdők, hegyek és sziklák sivatag rejtekeiben, de legalább bántatlanul, s a zaklatásoktól, bujdosás veszélyeitől, standrecht félelmeitől menten tengethettük életünket a mi keservesen megszolgált «Tagebuch»-os napi keresményünkkel.

E rubrikafaló bürokratikus szervezettel birt intézmény személyzete közt sok volt a régi jó táblabírák közül is; így a többek közt Nagy-Váradon az öreg P. J. egykor Biharmegye jeles főügyésze s táblabírája mint cat. felügyelő. Mint általában, úgy a mérnököknek is hivatalos naplót kelle vezetni németül, s ebben (dicséretére legyen mondva a Bachkorszak «Tagebuch»-hos rendszerének, mely a vallás iránti tiszteletet még hivatalos teendőiben megtartotta s megtartatta, nem úgy, mint a mi istentől elrugaskodott jelen korszakunk) minden vasárnap jelezni kellett a templomban lételt, s aznap hivatalos teendő nem szerepelt. Természetesen a mérnököknek ezt künn a falun, kivált pedig a pusztákon követelni nem lehetett, de azért ott kellett lenni az isteni-tiszteletnek minden ünnep és vasárnap a «Tagebuch»-ba bevezetve e szóval: «Dem Gottesdienste beigewohnt»,

punctum. Midőn egy ily tételes Tagebuch az öreg puritán szellemű P. J. felügyelőnek kezébe jutott oly helyről, hol templomnak, papnak hire, hamva sincs, s így a mérnök az isteni-tiszteleten és templomban nem is lehetett, és mégis a «Gottesdienste beige-wohnt» ott szerepelt: összezsapva kezét e képtelen hazugságon, nagy lelki megbotrátkozással dobta vissza a hivatalos aktát, kihuzván belőle egyszerűen a vásárnapi jelzést; alig lehetett kapacitálni, hogy az rendén és szabályszerűen van kiállítva, mert az a rendelet, hogy úgy legyen. «Jézus Krisztus — kiált fel az öreg — hová süllyedtünk! hát e nyilvános columniát eltűri a felség?!» És csak akkor nyugtatta meg valahogy romlatlan vallásos lelkiismeretének tépelődéseit, miután az ujonnan kiállított példányban oda pingáltam én magam, — ki az efféle beadványok ellenőrzése végett minden hóban mellette voltam, — hogy az illető helyen templom és pap nem léteben a szomszéd helységben (mely pedig oda jó négy mértföld) történt meg az isteni-tiszteletben való részvétel, a mi persze ép olyan hazugság volt mint a másik.

Ilyen világ volt akkor. Ezen ideiglenes állásban én még bajtársaim szegitségére lehettem. Nálam, bajmentes szállásomon kaptak menedéket üldöztetésük elől Szabó Dénes és Pál Rudolf Erdélyből, később élesdi uradalmi mérnökségemben Borovszky nevű lengyel menekült, volt lengyel legionalista, Ditrich menekvő és többen.

Nem lehet tudni, hogy e világ forgandóságában ki mire születik, mit fog megérni, a míg él? Ki a tűznek, víznek, földindulásnak rombolásait nem látta s nem tapasztalta; ki a pusztító pestis és háború ve-

szélyein keresztül nem ment, és ki kivált legközelebb az 1848—49-diki szabadságharcz és forradalom borzalmait s a bukás után következett gyászos idők borzalmait át nem élte s bennük nem forgott: annak fogalma sem lehet a végzetes sors azon életölő csapásairól s nyomorairól, az élet-halál közt szakadatlan félelem, kínos megsemmisüléstől való rettegésekről s a bizonytalan élet miként fordulása feletti keservekről és aggodalmakról, melyeket azon kor boldogtalan szülöttjeinek a legalsóbbtól a legmagasabb állásuakig a veszély áradatában kiállani, átélni, átszenvedni kellett. Fogalma sem lehet a tűvel, hegygyel felforgatott társadalmi chaosz azon rémületességeiről, mik nap nap után egyre a futás, menekülés, rejtőzés, pusztulás, rablás, gyújtogatás, irtó vérengzés iszonyú jeleneit tárták fel, kivált az ellenség dúlásainak a bűta fanatizmus és fajgyűlölség irtó háborujának kitett e bérczes hazában. Hány apai, anyai, testvéri és rokoni szív repedt meg a szeretet kötelékeinek erőszakos ketté metszése miatt? Hány szétkergetett, világra futott háznép szétszórva szenvedett irtózatot halált és pusztulást? Hány férj siratja még ma is nejének, a nő férjének, szülők gyermekeiknek kegyetlen végelvesztét, s hány megmaradt ivadék pusztulását övéinek, minden vagyonának? Ámde épen ezért ti, egy boldogabb, csendesebb korszak gyermekei, kik szerencsések vagytok, hogy kényelemben zavartalan életet élhettek, ha ama vészidők kényszerhelyzetébe jutott, áldozatra, mézsárszékra szánt s nyomorba űzött, gyenge nők által végső kétségbeesésök között elkövetni kényszerült, s a ti békés időtök szerinti modern s bajt, veszélyt nem ismerő, felületes és elfogult felfogástok által vezetett

fogalmatokkal ellentétbe ütköző tények felett ócsárló bírálatra kelni akartok: takarjátok el szemeiteket a szokatlan jelenetek előtt, fogjátok be szátokat, szót se szóljatok, s féken és agyatokban tartsátok a fölkelt gonosz gondolatokat, és adjatok hálát az istennek, hogy nem azon rémes időkben hagytak élni az egek.

És ha valamikor számotokra is elérkeznék a megpróbáltatások nagy órája: gondoljatok vissza ama rettenetes idők, az annyi felégetett, kirabolt falvak, elűzött, legyilkolt nők áldozataira s vessetek követ rájok, ha tudtok!

* * *

Jól tudván, hogy egy méltó tettek követésére rendelt egyén, ki egész életét, erejét, szorgalmát, tehetségét, szerzett tapasztalásait és tudományát a közügyek terén nem mindig rózsákat termő hivatalos működésre, pályára szenteli: az élet annyi különböző fordulatai között, melyekben forognia kell, a sors kegyeltjeinek isten jóvoltából ingyen nyert «sine cura»-szerű kényelemben s csakis saját önérdeküknek élő sereg bírálatainak kitéve, örökös és legtöbb részben igazságtalan ítélete alatt áll, s legszentebb érzetéből folyó működése is legtöbbszor nem érdemlett gáncsokba ütközik: hogy tehát én is, mint egész életem át ép ily pályát követő egyén, életem sirba hanyatló korában, a felettem netalán pálczáat törő közvélemény ítéletének helyes és alapos irányt mutassak: eltekintve az 1848—49-iki évek előtt a kir. építészeti ker. igazgatóságnál volt hivataloskodásom alatt privatim teljesített működéseimtől — előadom további életem végpeződjét s annak folyásában tett működéseimet.

Ez úgynevezett prov. catasternél voltam tehát beosztva 1851—55. években, mindaddig t. i., míg a birtokrendezési, szabályozási munkálatok megindulával az 1856. év elején, a már forradalom előtt is általam segédminőségben végzett 40—50 ezer holdnyi birtok szabályozása s középítkezések általam végzett munkálatai után nyert közbizalom onnan ki nem szólított, a midőn 1856. márcz. 23-án kelt 862. sz. okmány szerint saját kérelmemre önkényt lett lemondásom idejétől kezdve egymás után lettem megtisztelve gróf Vay, gróf Rhédeyek, gróf Mikó és báró Radákné, továbbá Tisza Kálmán, gróf Friemont, gróf Batthyányaktól s lettem ezek biharmegyei uradalmaikban birtok szab. urad. mérnök, melynek urbéri szabályozását legnagyobb-részt teljesen, egyben az új rendelkezési terv beadásáig végrehajtottam, mint szintén tagosítottam egyes községeket, összesen 23 községi és 3 pusztai határ mintegy 150 ezer holdnyi területét; ezek mellett végeztem 14 év alatt 1856—70-ig több folyamszabályozásokat, magán- és középítkezéseket.

A gróf Batthyány élesdi uradalmában 8 évig betöltött urad. szab. mérnöki állomásból lettem az 1870. évben a borszéki gyógyfürdő-intézet rendezése és kiépítése céljából 6 évre rendszeresített f. épít. mérnöki állomásra választás útján, miniszteri helybenhagyás mellett Erdélybe, Borszékra meghíva, melyet — előbbi urad. állásomról önkénytes felmondás mellett leköszönve: nem kevés visszatetszése mellett is grófnak, — elvállaltam s elfoglaltam.

Ettől azonban e rendszeres 6 év elteltével, miután ott többnemű építkezések s rendezési művek mellett a már kivitelben is álló úgynevezett «közrezi

és szélpataki» (mintegy 5 mértföldnyi) hegyi országutak, a gyergyó-alfalvi állami gazd. iskola-birtok rendezése s épületei, a csomafalvi már kivitelben is álló róm. kath. nagytemplom-épület, s több magán-épület tervezeteit végrehajtottam, önkéntes lemondás folytán megváltam, fentartván azonban továbbra is Borszék ügyeinek érdekével való összeköttetéseimet, melyből kifolyólag Borszék területének már előzetesen eszközölt felvétele alapján, annak új rendezési és kiépítési általános térképi tervezetét, valamint a mintegy 124 műtárgyra s épületre terjedő, részint kidolgozott, részint váz-rajzokba tett részleteit, s a mintegy 72 ívnyi tervleiratot elkészítve, 1881-ben szakvizsgálat alá beadtam, melynek alapján ez egész terv összes munkálata úgy a fürdő-bizottmány és közgyűlés, mint a megyei törvényhatóság által egyhangúlag s kifogástalanul elfogadva lön: s jóváhagyás végett a belügyminiszteriumhoz felterjesztette.

Ezután Ditró nagyközség róm. kath. egyháza által egy díszes, kéttornyú templomnak kiadott program szerinti tervezésével jegyzőkönyvileg megbízatván: annak a bemutatott és elfogadott vázlat-rajz szerinti kivitele jelenben mű alatt áll.

Mindezen idők alatt azonban a rám halmozott megbízások teljesítése mellett mindeddig nem szüntem meg a köz- és társadalmi érdekekben tényezőkép és irodalmilag működni. — Nagy-Váradon az 1856/7. években a legnémetebb áradat között általános ösztönzésre egy állandó magyar színház létrehozatalának eszméjével léptem fel, — s a mellett működve, oly pártot sikerült alakítanom, mely a lelkesedés legfőbb fokára jutván, az eszme általános

felkarolásban részesült s életbelépven: ennek kivitelére bizottság neveztetett ki, melynek elnökévé Lukács György választatott s tagjai a legtekintélyesebb polgárok voltak, a kik magát az akkori cs. k. helytartóságot is megnyerve, az ügyet a felépítés kérdéséig vitték, sőt erre nézve — a várostól a legelőnyösebb helyet is megnyerve — a részvénytársulat megalakult, s a százakat és ezreket áldozó tagok mintegy 40—50 ezer forintot irtak alá csak az első alakuló gyűlésen. — A mint azonban hallom, ez ügy a politikai változások miatt — az én Élesdre lett távozásommal (hová mint az uradalom birtokszabályozási mérnöke kellett kiköltözöm) — lanyha kezekre szállván: jelenleg is függőben van, mi azonban épen nem az én hibám.

Az Élesd városban (a Körösvölgy emporialis helye, s az élesdi uradalom székvárosa) még a forradalom előtt is nagy hirnek és virágzásnak örvendett, de a Bach-kormány által széjjelvert és kirablott s csaknem végkép eltemetett «Körösvölgyi Casinót» 1865-ben, mint annak életrehozásán buzgólkodó néhány tag által megválasztott elnöke, a legmagyarabb alapon lábraállítottam; több mint 200 darab elkobzott könyveit kikutatva, visszaszerezgettem, s több mint 300 drb új könyvvvel — részint saját költségemen és könyvtáramból, részint a hazai könyvtárakhoz intézett felkérésem folytán tett ajándékokból — szaporítottam; azt felolvasások, jótékony ünnepélyességek és vigalmak útján szerzett költségből teljesen felszereltem. A majdnem 60—80-ra szaporodott tagok utáni díjakból minden hírlap- és folyóirattal ellátva, a Körösvölgy, sőt megyei stb. intelligentiának keresett gyűlöhelyévé avattam; azt, mint a Körösvölgy politikai

ellenzéki elemek gyúpontját, a megyei s városi ily szellemű körökkel érintkezésbe hozván, oly tekintélyre emeltem, hogy nemcsak a mi, ottani körünkből valamennyi, de még Erdélynek is legmagasabb notabilitásai közül többen (gr. Mikó, gr. Rhédey stb. s körünkből: gr. Haller, gr. Kornis, gróf Zichy kettő, gr. Batthyány stb.) lévén állandó tagjai: méltónak ítéltett arra, hogy minden hazai, társadalmi és politikai mozzanatok tényező résztvevője legyen. Hogy most, Élesdről Borszékra megválasztatásom miatti távozásom óta minő állapotban van, nem tudom; de míg én voltam elnöke (főelnök gr. Zichy Jenő, s tiszt. elnöke gr. Batthyány volt akkor), az élesdi Casinó Biharmegyében a vidék üterét képezte.

Eltételezve mindentől, csakis Biharmegye természeti roppant gazdagságának megismertetését s felhasználása általi anyagi emelkedését említem fel, minők p. o. az 5-féle márványtelep, franczia malomkő, vastermelés, a legjobb és legelőnyösebb kőburkolatot adó kovakőtelep, kőszén stb. Végül fel kell hoznom irodalmi működésemet is, melyeket egyenként itt előszámlálni feleslegesnek tartván, csak annyit jegyzek meg, hogy úgy a régibb, mint újabb és jelen időkben kelt részint közérdekű, részint szakszerű közleményeim, czikkeim s több leirat, melyek tőlem, vagy rám vonatkozólag eredtek, s több folyóiratban, hír- és szaklapban (Athenaeum, Hazánk és Külföld, Honvéd-Album, Vasárnapi Ujság, Arch, Értesítő, 1848—49-iki Közlöny Furkó név alatt, 1869-iki Honvédnaptár, Debreczen, Bihar, Fortschritt) megtalálhatók; úgyszintén az építészet és technika köréből általam szerkesztett és írt — 3 kötetre menő — kéziratban levő

szakműveim, történeti, régészeti közléseim (az Arch. Értesítőben s az őstörténelmi congressus 1876-iki évkönyvében) s legközelebb a közfelszólítás folytán általam «a tölgyesi szoros és közlekedései» czimű önállólag megjelent (a miniszteriumhoz is felküldött) művem némileg tanuskodhatnak.





V é g s z ó.

És most, ha ily pályafutás után, annyi viszonytagsággal megküzdött, immár sir felé hanyatló életem széléről visszatekintek azon átélt, sokszor siralmas momentumokra, melyeket itt az ezer és ezer mellékeseemény tömkelegéből kiemelve vázoltam, bármennyire érzem is azon jelentéktelen parányiságot, melyet a gondviselés, a sors, e világmindenségnek bennem élő porszeméhez kötött s bármennyire tudom is, hogy mindazok, miket egy hangyának szorgalma teremt, nem valami világot rendítő dolgok, s az enyémeek csakis egy szerény állású egyén gyenge igyekezetének s tevékenységének lehetőségig teljesített productumai, kinek sem nagyfényű születés, sem öröklött nagy vagyon, s csakis hazáját, nemzetét rajongásig szerető szív, jóra való igyekezet, tenni kész szorgalom és gondolkozni szerető ész mindene, a mivel rendelkezhetett: mégis némi nyugodt érzelem szállja meg keblemet azon hitemben, hogy ha elgondolom, miszerint a fenn előadott társadalmi működéseken kívül, s csak a szakörömhöz tartozókat értve is — ez szinte 50 éves

— szakpályámat, 14 $\frac{1}{2}$ évi állami, 1 $\frac{1}{2}$ évi katonai, 14 évi közhivatali s 20 évi magán működő állásomban általam saját eszem- és kezemmel önállóan végrehajtott, több mint 300 darabra menő birtokrendezési, folyamszabályozási (csatornázási), malom- és útkészítési, téralakítási, várerődítési stb. tervmunkálatok és kiviteli művek; több mint 250 drb nagyobb-szerű köz- és magánépítkezések s épületi tervezetek, s részint ezek kivitele; és mintegy 10—12 drb, s ezek közt 5—6 önállóan kiadott vagy kiadást váró irodalmi dolgozatok koronázzák: talán kecsegtethetem magamat azon reménynyel, hogy öntudatomat megnyugtathatom azon meggyőződéssel, hogy azon helyet, mit a sors keze számomra kimutatott: mint ember, mint véretem és mindenemet áldozott munkás hazafi — a mennyire erőm s tehetségem engedte — becsülettel betölteni igyekeztem; hazámnak, nemzetemnek haszontalan, tétlen, henye terhéül nem éltem; embertársaimnak megrontására nem működtem, sőt a humanizmus, a közműveltség s erkölcsi előhaladás nagy épületéhez, ha csak egy homokszemmel is, járulni igyekeztem.

De egy nagy leczkét is tanultam: «*Fortuna e quisque suae faber*», mondja a deák; «nem igaz», mondom én. Végig nézve egész életem fordulatain s érezve, tudva, ismerve minden tényezőt: lehetetlen meg nem győződnöm a felől, hogy ember tervezhet, a mit akar, de Isten végez min-

denben felette. «Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei» (nem azé a szerencse, a ki fut utána, sem azé, a ki azt óhajtja, hanem azé, a kinek azt az isten rendelte vagy szánta), ez volt jelmondata az öreg Rákóczy György fejedelemnek és nagy igazságot vallott.

Létünk hajóját sem mi magunk, sem más, egyedül a sors ujjai vezetik. Szerencsés ember az, ki az ujjak mutatását megérti.

